

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЙНАРОВСЬКИЙ АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94 (477.43/44): 339(4)(5) «1362/1647» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ЄВРО-АЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ (1362-1647)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.М. Войнаровський

Науковий керівник

Борисенко Володимир Йосипович

доктор історичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Войнаровський А. М. Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362 – 1647 рр.) – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2019.

Зміст анотації

Дисертаційна робота присвячена комплексному та багатоаспектному аналізу торговельно-економічного розвитку Поділля в системі економічних зв'язків, політичного та соціокультурного впливу євро-азійського простору у 1362-1647 рр.

Враховуючи багатогранність піднятої теми, а також відмінності у дослідженні цієї проблеми у попередні періоди, які залежали від політичних особливостей часу та наукових підходів, історіографічний огляд розділений на три періоди: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) новітній. Проаналізовані історичні праці дозволили зробити висновок про відсутність комплексного наукового дослідження, а проблематика, що відображена в історичній літературі лише опосередковано розкриває підняті автором питання. Загалом, більшість істориків досліджували політичну, соціальну та адміністративну історію Поділля, а торговельно-економічне становище відходило на другий план. А територіальні рамки часто зводилися до окремо взятих міст регіону.

Дисертація ґрунтується на широкій джерельній базі, яка репрезентована матеріалами центральних архівних установ України: Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, та Польщі: Державний архів, м. Люблін. Частина джерел міститься у збірниках документів та наукових публікаціях дослідників. Також автором у науковий обіг введені донедавна невідомий поборовий реєстр Брацлавського воєводства 1643 р.

Методологію дисертаційного дослідження склали принципи історизму, системного аналізу, узагальнення, об'єктивності та комплексності. Серед використаних методів були загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний), спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації) та загальнонаукові (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний). Застосування проблемно-хронологічного та історико-генетичного методів дозволило показати процес еволюції напрямків торгівлі, земельної власності, видів господарської діяльності та економічного життя подільських міст, а також причино-наслідкові зв'язки та закономірності історичного буття досліджуваного регіону.

Поділля внаслідок тривалого процесу його формування та розвитку стало тим регіоном, де структурні елементи економіки розвивалися під впливом чинників міжцивілізаційного прикордоння, а населення пристосовувалося до нових політичних та соціокультурних змін. Становлення та еволюція землеволодіння і господарських систем Поділля була тісно пов'язана з європейськими та азійськими чинниками, які впливали на реалізацію внутрішньої політики володарів Подільської землі. Події 60-х рр. XIV ст. змінили державну приналежність краю з татарської на литовську, що символізувало також зміни верховного землевласника, яким ставав великий князь литовський. На місцях земля була в руках громад, які продовжували володіти нею на звичаєвому праві. У процесі становлення Подільського князівства відбулося запровадження нових форм землеволодіння, серед яких особливо виділялося службове. Його поширення було викликане проблемою обороноздатності краю та його заселення. Ці ж причини слугували поштовхом до вирішення земельного питання і для наступних, після Коріатовичів, володарів Поділля – Владислава II Ягайла і Вітовта, кожен з яких символічно осаджував новим службовим людом подільські простори та затверджував у праві володіння старих бояр і земель. Відкритість кордонів Східного Поділля зумовлювало існування тут старих землевласницьких форм аж до середини XVI ст., у той час як Західне Поділля піддавалося впливу зі сторони Руського воєводства, про що свідчить більш рання поява

великошляхетської земельної власності. Поширення цих форм на схід відбулося протягом наступних десятиліть, а законодавчо закріплений ринок землі прискорив ці процеси. Результатом стало створення великих латифундій і поява землеволодіння магнатів, які у першій половині XVII ст. сконцентрували у своїх руках більшість оброблюваної землі.

Ключовою складовою економіки Поділля у другій половині XIV – першої половини XVII ст. було землеробство і тваринництво. Вплив євро-азійських чинників здійснювався на формат обробки землі, чергуванні культур і закінчуючи родючістю ґрунтів. З огляду на прикордонний статус регіону південно-східні території Поділля займалися землеробством лише для задоволення власних потреб, у той час як західні – впроваджували інтенсивні форми землеробства, і отриманий продукт постачали на іноземні ринки. Щодо тваринництва, то воно розвивалося комплексно по всьому Поділлю. Про це свідчить інформація з джерел та поширені грошові податки. Останні сплачувалися від кількості наявної робочої худоби, у того чи того господаря. Допоміжну роль у житті подолян відігравали сільські промисли. Найдавнішими з них були: бортництво, рибальство і мисливство. Продукти цих промислів постачалися на зовнішні та внутрішні ринки. Так, хутро куниць, білок, лисиць і особливо бобрів становило вагомую частину торгівлі з північчю. Активно розвивалося млинарство, що було пов'язане з появою водяних млинів і вітряків, які протягом XVI – першої половини XVII ст. використовувалися у промислових масштабах, і становили основу шляхетського господарства. Потреба західного ринку у деревині призвела до розробки лісових насаджень, у яких почали концентруватися деревообробні, поташні, селітряні промислові центри.

Небезпека степового сусідства та політична нестабільність у регіоні змушувала верховних володарів Поділля до активної урбанізаційної політики. Протягом усього періоду дослідження міста виконували першочергово оборону роль, а вже потім економічну. Вдала політика князів Коріатовичів та їхніх наступників сприяла заселеності і економічному розвитку міських поселень. Протягом XV – XVI ст. зростає кількість міст, які були приватновласницьким,

королівськими та церковними. Основою їх економіки були місцеві ремесла, промисли і торгівля, яка була представлена торгами і ярмарками. Значна частина міських жителів, з огляду на специфіку краю, продовжувала активно займатися сільським господарством. Аграрний характер міста був притаманний Східному Поділлю більше, ніж Західному.

Торговельно-економічні та соціокультурні контакти, які відбувалися на прикордонні сприяли еволюції місцевого ремесла. Якість виробів подільських майстрів та залученість регіону до міжнародної торгівлі дали поштовх до оформлення ряду міст Поділля як центрів ремісництва. Їх роботи визнавалися далеко за межами краю, про що свідчить географія походження учнів прийнятих до цехів на навчання, особливо Кам'янця. Основи для власного організаційно-правового і функціонального устрою цехових об'єднань були запозичені з Руського воєводства. Загалом цехи виконували провідну соціальну роль, а в разі воєнної небезпеки – допомагали в обороні міста. Центрами ремесла Західного Поділля також були Бар, Сатанів, Хмільник, Зіньків, Меджибіж та Ямпіль, а Східного – Вінниця. Крім того, поширеною була практика мандрівного ремісництва.

У дослідженні проаналізовано зовнішньополітичні події євро-азійського простору, які, прямо чи опосередковано, впливали на формування і розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі Поділля. Серед них: перемога литовсько-руського війська на р. Сині Води, встановлення васалітету між князями Коріатовичами і Угорським Королівством, погіршення економічної ситуації у чорноморському регіоні, що було пов'язано з занепадом Улусу Джучи та інших держав півдня, утворення Кримського ханату, падіння Константинополя та встановлення османського впливу над Чорним морем, фінансова криза у Західній Європі, як наслідок Великих географічних відкриттів, дії Московської держави на півночі і півдні та їх вплив на економічні центри й пов'язані з цим наслідки, утворення Речі Посполитої.

Важливу роль в системі економічних контактів Заходу та Сходу відігравали подільські ярмарки. Вони були місцем налагодження зв'язків, укладання

контрактів, розвитку кредитних відносин, зоною, де велася активна співпраця внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Такі події відбувалися двічі на рік у середніх містах, а у великих – тричі і більше. Ярмаркова торгівля залежала від спеціалізації, чисельності прибулих купців і їхнього статусу. Протягом досліджуваного періоду популярними були ярмарки у Кам'янці, Язлівці, Скалі, Шаргороді, Барі, Гусятині, Вінниці. Окреме місце у внутрішній торгівлі регіону відводилося торгам, які проводилися щотижня і забезпечували співробітництво по лінії «місто-село». Важливою частиною торговельно-економічної комунікації краю була мережа торгових гостинців, які сполучали собою економічні центри Поділля. Наявність цієї сітки сполучень дозволяло Поділля бути буферною прикордонною зоною, яка мала вихід до значної кількості міжнародних ринків.

Протягом досліджуваного періоду актуальними були північно-західний, північно-східний та південний (чорноморсько-середземноморський) напрямки торгівлі. У західному напрямку економічне партнерство розвивалася з містами Корони Польської – Краковом, Люблінном, Ярославом, Гданськом. Асортимент торгівлі був досить широкий, починаючи з зерна, худоби, ремісничих виробів, дерева і закінчуючи хутром та східними товарами. У протилежну сторону ринули різноманітні тканини, прикраси та залізо. Серед часто відвідуваних купецтвом міст північного-сходу були Друцьк, Вітебськ, Новгородок, Полоцьк, Вільно, Новгород, Твер, Москва та міста Смоленщини. Природними і близьким були економічні контакти з Молдавським князівством, Кримом та країнами Леванту, особливо з Туреччиною. Нестабільність Степу зумовлювала зміни у сталих маршрутах економічної комунікації Поділля і Криму, починає домінувати морський товаропотік та торгівля через Білгород. Молдавські і турецькі ринки були цінними із-за східних прянощів, різноманітних тканин, виробів зі шкіри, вина та худоби. У зворотньому напрямку везли хутро, металеві вироби, сукно, залізо, зброю, деревину та ін. Зазвичай південно-східна торгівля зосереджувалася у руках подільських вірмен. Прикордонний статус Подільської землі зумовлював появу на цій ланці кордону елементів контрабанди та ухилення від сплати мит. У деяких випадках цими справами займалася місцева шляхта, а

інколи і сам кам'янецький староста. Дохід від цієї торгівлі змушував держави євро-азійського простору до поміркованих кроків у своїх зовнішньополітичних зносинах.

Ключові слова: Поділля, прикордоння, євро-азійський простір, місто, воєводство, економіка, торгівля, ремесло, землеволодіння, ярмарок, «гостинці», комунікація.

ANNOTATION

Voynarovsky A.M. Podolia in the system of trade and economic ties of Euro-Asian space (1362 – 1647) – The manuscript.

The thesis for a candidate's degree in historical science in specialty 07.00.01. – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2019.

Annotation content

The dissertation is devoted to the complex and multidimensional analysis of the trade and economic development of Podolia in the context of the political, economic and sociocultural influence of the Euro-Asian space from 1362 to 1647.

Taking into account the topic's multifacetedness and the differences in the study of this problem at previous stages, which depended on the particular political aspects and distinctive methodological approaches to research, the historiography overview was divided in three periods: 1) pre-Soviet historiography; 2) Soviet historiography; 3) the modern one. The analyzed historical works allowed to conclude that there is a lack of the complex scientific research and the problematics reflected in the historical literature only indirectly elaborates on the questions raised by the author. Generally, the most part of historians have explored the political, social and administrative history of Podolia, while the trade and economic situation and the territorial boundaries were often narrowed to the separate cities of the region.

The source list of this work consists of a wide range of materials diverse in origin and content. They are documents and materials from the Ukrainian archival institutions: the Central historical archive of Ukraine in Lviv, Vasyl Stefanyk National Scientific Library and the State archive of Lublin, Poland. The part of these sources is contained in the collections of documents and scientific publications of the researchers.

Also, the author introduced the previously unknown taxation register of the Bratslav voivodeship dated by 1643.

The methodological basis of the thesis constitutes the principles of historicism, system analysis, generalization, objectivity and comprehensiveness. Among the methods used were general historical, special-historical and general scientific. The application of the problem-chronological and historical-genetic methods allowed to show the process of evolution of trade directions, land ownership, types of economic activities and life of Podolia cities, as well as the causal relationships and consistent patterns of the historical existence of the region under study.

Podolia, during the long process of its formation and development became a region, where the structural elements of economy were evolving under the influence of factors of the inter-civilization borderland and the population adapted to the new political and socio-cultural changes. The establishing and evolution of land tenure, Podolia's economic systems were closely linked with the European and Asian factors that had impact on the implementation of the domestic policy of the Podolia rulers. The events of the '60s in the XIV century changed the state belonging of the region from Tatar to Lithuanian, which also symbolized the changes of the supreme landowner, who became the Grand Duke of Lithuania. At the local level, the land was in the hands of communities, which continued to own it on a customary law. During the process of establishment of the Principality of Podolia were introduced the new forms of land tenure, the most distinguishing one was the service property. The problem of regional defense capability and its settlement was the reason of its expansion. The same reasons served as an impetus to the solution of the land question and for the successors, who came after Koriatovichs rulers of Podolia – Vladislav II Yagayla and Vytautas, each of them symbolically giving ground for new civil servant and affirmed the right of possession for the old boyars and earthlings. The openness of the Eastern Podolia borders predetermined the existence of old landowning forms here until the middle of the XVI century, whereas the Western Podolia fell under the influence of The Ruthenian Voivodeship, as the evidence serves the earlier appearance of grand nobility land ownership. The spread of these forms to the east was taking place over the next

decades and the legally established land market accelerated these processes. As a result, were created the large latifundia and emerged the land tenure magnates. In the first half of the XVII century, they concentrated in their hands most of the cultivated land.

Farming and animal breeding became the key components of Podolia's economy in the second half of the XIV – the first half of the XVII century. The Euro-Asian factors had impact on the format of land cultivation, shift of crops and soil fertility. In view of the region's border status, the South-Eastern territories of Podolia were engaged in farming only in order to meet their own needs, while the Western ones – introduced the intensive forms of agriculture and the received products were supplied to the foreign markets. As for the animal breeding, it was developing throughout Podolia. This is shown by the information from the sources and the widespread money taxes. The latter was paid according to the number of available draft animals, which belonged to the owner. The rural crafts played a supporting role in the life of podolians. The oldest of them were: beekeeping, fishing and hunting. The products of these crafts were supplied to the external and internal markets. A significant part of trade with the North formed fur of martens, foxes and especially beavers. During the XVI – the first half of the XVII century the milling was actively developing, which was connected with the appearance of watermills and windmills. They were used on an industrial scale and constituted a significant part of the nobility's economy. The needs of the Western market for wood led to the development of forest ranges, where began to concentrate woodworking, potash and saltpeter production centers.

The danger of steppe neighborhood and political instability in the region forced Podolia's supreme rulers to pursue an active urbanization policy. During the whole period of research, the cities played primarily a defense role and only after that the economic one. The successful policy course of the Koriatovich dukes and their successors fostered the growth of urban settlements, as well as the development of their economic potential. During the XV – XVI centuries the privately owned, royal and church cities grew in a number. The basis of their economy was formed by the local crafts, productions and trades, which were represented on the auctions and fairs. The most part of the urban population, taking into account the specifics of the named region,

continued to be actively engaged in agriculture. The agrarian character of a city was more typical for the Eastern Podolia than for its Western part.

The trade, economic and socio-cultural contacts on the border contributed to the evolution of the local crafts. The quality of products of Podolia craftsmen and the region's involvement in the international trade, gave an impetus to the shaping of a number of Podolia cities as the craftsmanship centers. Their works were recognized far beyond the boundaries of the region, and this is evidenced by the geography of the students' origin, admitted to the workshops for studies, especially Kamianets. The basis for the organizational, legal and functional structure of craft associations was borrowed from the Ruthenian Voivodship. In general, the workshops fulfilled a leading social role and in the case of military threat helped in the defense of a city. The centers of the Western Podolia crafts were also Bar, Sataniv, Khmilnyk, Zinkiv, Medzhybizh and Yampil, and the Eastern Podolia – Vinnytsia. Besides, the practice of crafts traveling was rather popular.

The research analyzed the foreign policy developments of the Euro-Asian space, which, directly or indirectly, influenced on the formation and progress of the internal and external trade in Podolia. Among them were: the victory of the Lithuanian-Russian army on the Blue Waters river, the establishment of the vassalage between the Koriatovich princes (dukes, feudal lords) and the Kingdom of Hungary, the deterioration of the economic situation in the Black Sea region, associated with the decline of Ulus Juchi and other states of the South, the foundation of the Crimean Khanate, the fall of Constantinople and the establishment of the Ottoman influence over the Black Sea, the financial crisis in the Western Europe as a result of The Age of Discovery, the actions of the Muscovite state in the north and south and their impact on the economic centers and hereto related consequences of the formation of The Polish-Lithuanian Commonwealth.

Podolia fairs played an important role in the system of economic ties between the West and the East. It was a place for the establishing of contacts, the conclusion of treaties, the development of credit arrangements, a zone of the active cooperation between the domestic and foreign trade. Such events occurred twice a year in the medium-sized cities and in large ones, three times or more. The fair trade depended on

the specialization, the number of merchants arrived and their status. During the period under study, the fairs were popular in Kamyianets, Yazlovets, Skala, Shargorod, Bar, Gusyatin, and Vinnytsia. The separate place in the domestic trade of the region was given to the auctions that were held every week and ensured the cooperation along the "city-village" line. The important part of the trade and economic communications of the region constituted a network of trade routes that connected the economic centers of Podolia. The existence of this network of connections helped the region to become a buffer zone, which had an access to the significant number of the international markets.

During the period under inquiry, the north-western, north-eastern and southern (Black Sea-Mediterranean) trade directions were vitally important. In a western direction, the economic partnership was developing with the cities of the Polish Crown - Krakow, Lublin, Yaroslav, Gdansk. The range of trade was quite wide, starting from grain, livestock, handicrafts, wood, ending with fur and products of the East. To the opposite side was flowing a variety of fabrics, jewelry and iron. The merchants frequently visited such cities of the Northern East as Drutsk, Vitebsk, Novgorodok, Polotsk, Vilno, Novgorod and Tver republics, Smolensk and Moscow. The natural and close contacts were with the Moldavian principality, Crimea and the Levant countries, especially with Turkey. The instability of Steppe caused changes in the familiar routes of economic communication of Podolia and Crimea, where began to dominate the maritime goods traffic and trade through Bilhorod (Akkerman). The Moldovan and Turkish markets were valuable because of the oriental spices, a variety of fabrics, leather goods, wine and livestock. In the opposite direction were delivering furs, metal products, cloth, iron, weapons, wood and other. Usually, the southern and eastern trade was concentrated in the hands of the Podolia Armenians. The border status of Podolia land predetermined the emergence of smuggling in this area and led to the evasion of payment of customs duties. In some cases, with these matters were dealing the local gentry and sometimes the Kamianets city head. The trade return forced the states of the Euro-Asian space to take reasonable steps in their foreign policy relations.

Key words: Podolia, borderland, Euro-Asian space, voivodeship, city, economy, trade, crafts, land tenure, fair, trade routes, communication.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Войнаровський А. М. Особливості формування Подільської землі як прикордонної території у другій половині XIV – першій третині XV ст. / А.М. Войнаровський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 12. – С. 262–271.
2. Войнаровський А. М. Подільська земля в системі торгівельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV – першій половині XVII ст. / А.М. Войнаровський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 13. – С. 105–110.
3. Войнаровський А. М. Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст. / А.М. Войнаровський // Проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 10–11. – С. 390–402.
4. Войнаровський А. М. Економічна складова життя східноподільського прикордоння Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII ст. / А.М. Войнаровський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 8–13.
5. Войнаровський А. М. Промисли як важлива складова економіки Поділля / А.М. Войнаровський // Історія торгівлі, податків та мита. – 2016. – Вип. 1–2. – С. 70–78.
6. Войнаровський А. М. Борошномельний промисел Поділля наприкінці XIV – перша половина XVII ст. / А.М. Войнаровський // Гілея: науковий вісник. – К.: Вид-во «Гілея», 2019. – Випуск 141 (2). – Ч. 1. – С. 104–107.

Тези наукових доповідей, що додатково відображають результати досліджень:

7. Войнаровський А. М. Вплив зовнішніх факторів на торговельно-економічне становище Поділля наприкінці XIV – XVI ст. / А.М. Войнаровський // *European philosophical and historical discourse*. – 2016. – Volume 2. Issue 1. – S. 12–18.
8. Войнаровський А.М. Етнічний склад населення Поділля в часи князювання Коріатовичів (1362 – 1363) / А.М. Войнаровський // *Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць*. – Житомир, 2013. – С. 85-88.
9. Войнаровський А.М. Релігійне життя на Поділлі наприкінці XIV ст. / А.М. Войнаровський // *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко*. – 2013. – С. 41–48.
10. Войнаровський А.М. Торгівельні зв'язки Подільської землі з Гданськом у XV – XVII ст. / А.М. Войнаровський // *Науковий діалог «Схід–Захід». Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах*. – 2015. – Ч. 1. – С. 21–24.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1. Стан наукового вивчення проблеми	20
1.2. Аналіз джерельної бази	45
1.3. Методологія дослідження.....	53
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ЄВРО-АЗІЙСЬКИХ ФАКТОРІВ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЮ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ ПОДІЛЛЯ	59
2.1. Форми землеволодіння Західного і Східного Поділля	59
2.2. Розвиток землеробства і тваринництва	86
2.3. Сільські промисли	104
РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО В ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТАХ В УМОВАХ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ФРОНТИРУ	129
3.1. Місто – важливий соціально-економічний центр краю	129
3.2. Ремісниче виробництво	144
РОЗДІЛ 4. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ ЄВРО-АЗІЙСЬКИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН	161
4.1. Зовнішньополітичні чинники впливу на формування подільської торгівлі.....	161
4.2. Подільські ярмарки, торги і «гостинці»	168
4.3. Північно-західний та північно-східний напрямки торгівлі	179
4.4. Торгівля з країнами чорноморсько-середземноморського басейну	189
ВИСНОВКИ	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	217
ДОДАТКИ	256

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Законодавчо закріплений стратегічний курс України на євроінтеграцію, а також розпочатий у 2014 р. процес децентралізації країни зумовив перегляд і відродження ряду регіональних процесів, які мають соціально-економічний і культурний характер. Враховує це й історична наука, про що свідчить зростання кількості робіт з регіональної історії. Помітне місце в цих дослідженнях займають прикордонні області України, які в умовах свого розвитку і формування зазнали впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, а наявний кордон став для них лінією взаємодії, а не розмежування.

Штучно створений сепаратизм на Сході України, а також спроба анексії Автономної Республіки Крим та окупація цієї частини українських земель Росією, диктує необхідність та актуальність якісно нового історичного дослідження регіонів України, а особливо тих, які є прикордонними. Це сприятиме розширенню внутрішнього діалогу між регіонами, транскордонної співпраці і комунікації та буде фундаментом для побудови обґрунтованої прикордонної політики країни та окремого регіону зокрема. Серед таких українських територій є Поділля, сучасні Вінницька, Хмельницька, частина Тернопільської, північ Одеської, західна частина Черкаської областей. Його комплексне дослідження є науково значущим і дозволяє переосмислити та оцінити особливості економічного, суспільно-політичного розвитку одного з ключових регіонів України, за умов впливу на нього європейських та азійських чинників. Останні мали вирішальне значення протягом XIV – XVII ст. Тогочасне Поділля яскраво зображує картину міжетнічної взаємодії та багаторівневої співпраці населення, для якого важливим було питання виживання та безпеки. Це простежувалося на ментальності її жителів, які жили в умовах постійних міжцивілізаційних перетворень. Подібні процеси актуальні і в наш час.

Доцільність наукової роботи підтверджується тим, що в історичній літературі відсутнє комплексне дослідження, яке б розкривало обрану автором тематику.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії України факультету історичної освіти «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2014 р.).

Мета дослідження полягає в комплексному висвітленні торговельно-економічного розвитку Поділля як складової частини системи європейсько-азійських зв'язків упродовж 1362-1647 рр.

Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- *висвітлити* стан наукової розробки проблеми, репрезентативність її джерельної бази та методологічні засади дослідження;
- *розкрити* етапи запровадження та поширення на Поділлі форм землеволодіння і чинників впливу на них;
- *визначити* особливості розвитку економічних галузей землеробства і тваринництва та специфіку подільських промислів;
- *проаналізувати* роль подільських міст та організаційно-правових і функціональних принципів ремісничо-цехового виробництва в торговельно-економічній системі регіону;
- *з'ясувати* зовнішньополітичні впливи на формування напрямків подільської торгівлі, її форми й особливості організації;
- *охарактеризувати* напрямки зовнішньої торгівлі Поділля, властивості товаропотоку й риси міжнародної співпраці;
- *окреслити* перспективні напрямки подальшого вивчення питань соціально-економічного розвитку Поділля та рекомендації щодо використання отриманих результатів.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського в другій половині XIV – першій половині XVII ст.

Предметом дослідження є Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362 – 1647 рр.)

Хронологічні межі дослідження визначаються предметом наукової розробки проблеми 1362 – 1647 рр. *Нижня* хронологічна межа визначається приходом на територію Поділля литовських князів Коріатовичів після переможної битви на р. Сині Води і початком формування адміністративної одиниці Подільського князівства. *Верхня* межа – зумовлена початковим етапом Національної революції в Україні під приводом Б. Хмельницького, за якого населення Східного Поділля активно підтримувало антипольські настрої і поступово виходило з орбіти впливу Речі Посполитої.

Територіальні межі дослідження окреслені територією сучасної Вінницької, Хмельницької (без північної смуги), Тернопільської (південь), північчю Одеської, західна частина Черкаської та Кіровоградської областей, які входять до історико-географічної області України – Поділля. У досліджений період це були землі Подільського князівства, Подільського воєводства, Східного Поділля (Брацлавщина, Брацлавське воєводство).

Наукова новизна дисертаційного дослідження зумовлена змістом поставлених завдань та способом їх розв'язання.

У роботі *вперше*:

– здійснено спробу комплексного аналізу торговельно-економічного становища Східного та Західного Поділля з 1362 до 1647 рр. за умов європейських та азійських чинників впливу;

– у науковий обіг уведено ряд невідомих раніше матеріалів, серед яких донедавна невідомий поборовий реєстр Брацлавського воєводства 1643 р.;

– досліджено елементи впливу фактору прикордоння на становлення та розвиток форм землеволодіння і господарських систем;

- встановлено важливість міст Поділля як центрів соціально-економічного життя в умовах міжцивілізаційного фронтиру;
- розкрито специфіку подільського міського ремесла його організаційно-правові та регіональні особливості;
- визначено пріоритетні напрямки зовнішньої та внутрішньої торгівлі, а також вплив на них зовнішньополітичних чинників;
- узагальнено та проаналізовано економічні відмінності розвитку Східного і Західного Поділля;

уточнено:

- роль тваринництва та промислів у повсякденному житті подолян, їхня специфіка та регіональні відмінності;
- чисельність міського населення Брацлавщини в 1643 р.;
- участь етнічних груп у торговельно-економічних процесах на прикордонні;

набули подальшого розвитку:

- дослідження впливу євро-азійських чинників на політичні та економічні процеси в прикордонних регіонах України;
- вивчення специфіки розвитку суспільства за умов постійної небезпеки.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в заповненні прогалини у вивченні історії Поділля 60-х р. XIV ст. – першої половини XVII ст. Матеріали і висновки роботи будуть корисні для написання наступних праць з історії середньовічної і ранньомодерної України, краєзнавчих досліджень та навчальної літератури. Матеріали роботи можна використати для створення інвестиційних проектів досліджуваного регіону, а також при розробці майбутніх транскордонних програм економічного характеру та прикордонної політики країни.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи були представлені на 12 наукових конференціях і круглих столах: «Михайло Драгоманов: між Сходом і Заходом. У пошуках Українського шляху».

Засідання круглого столу до 120-річчя від дня смерті М. П. Драгоманова (Київ, 2015); IV Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2015); «Проблеми міжнародних відносин». Київський міжнародний університет (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція присвячена 20-й річниці Дипломатичної академії України при МЗС «Зовнішня політика і дипломатія: український і світовий досвід» (Київ, 2015); X Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Християнські цінності в системі освіти: теорії, традиції, практики» (Умань, 2015); I Всеукраїнська науково-практична конференція «Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку» (Кременчук, 2015); XI Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Християнські цінності в системі освіти: теорії, традиції, практики» (Умань, 2016); XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. До 160-річчя від дня народження Івана Франка та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» (Київ, 2016); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції» (Житомир, 2016); Всеукраїнська наукова конференція «Державотворча спадщина гетьмана Б. Хмельницького» (Київ, 2017); Щорічна науково-практична конференція Національного музею історії України (Київ, 2017).

Публікації. Зміст дисертації відображено в 10 публікаціях. Серед них 6 статей розміщено у фахових виданнях МОН України, у тому числі і в тих, що індексуються міжнародними науково-метричними базами даних, 4 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, 4 розділів, які мають 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 270 сторінок (із них: основний текст – 202 сторінки, 39 сторінок – список використаних джерел і літератури (365 позицій), 15 сторінок – додатки).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Події українського сьогодення змушують істориків переосмислювати і дивитися по-новому на історію українських регіонів. Із часу незалежності багато історичних наукових шкіл та окремо взятих дослідників намагаються реконструювати політичні, соціально-економічні та етнокультурні процеси, що мали вплив на формування нашого сьогодення.

Варто відзначити, що одним із ключових стадій української історії є так званий литовсько-польський період українських земель. Під час якого відбувалося формування українських історико-географічних областей, серед яких було й досліджуване нами Поділля.

Історіографію дослідження зазначеної проблематики варто розділити на три основні періоди: 1) дорадянський – XIX – початок 20-х рр. XX ст.; 2) радянський – кінець 20-х – 80-і рр. XX ст.; 3) новітня історіографія (90-і рр. XX ст. – наш час).

Історична література дорадянського періоду має яскраво виражений географічно-краєзнавчий характер, і лише у 80–90-і рр. XIX ст. розпочалося академічне дослідження Поділля. Перша справжня історична робота, яка стосувалася досліджуваного регіону з'явилася у 1823 р. з під пера польського дослідника В. Марчинського. Це було 3-томне польськомовне видання «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії (1820–1823)», яке стосувалося майже всіх міст і сіл Поділля. Автор намагався дати їхню історико-статистичну та географічну довідку. Другий та третій томи його праці мали описовий характер і давали детальну картину повітів Західного Поділля – Кам'янецький, Ушицький, Плоскіровський, Летичівський, та Східного Поділля – Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський та Балтський [295–

297]. Праця польського історика мала ряд недоліків, серед яких варто виділити фактичні помилки, значні прогалини й неточності у викладі подій. Розкриття природно-географічних умов розвитку розглядалося з сподівань автора на повернення краю до складу Речі Посполитої [351]. Проте ця робота дала поштовх науковому інтересу до дослідження краю.

Серед праць першої половини XIX ст. варто виділити роботу польського історика та етнографа О. Пшездецького «Поділля, Волинь, Україна: образи міст і часу», у якій автор у вигляді подорожуючих записів розповідає про минуле Поділля. Дослідник піднімав проблемні питання історії Поділля середини XIV ст., значна увага була приділена історії заснування міст, аналізу відповідних привілеїв, частково економічному життю Смотрича, Кам'янця, Тинни, Ярмолинців, Сатанева, Шаргорода, Брацлава та Вінниці [300, 301].

Подібною була трьох томна праця польських істориків-археографів 40-х рр. XIX ст. М. Білінського і Т. Ліпінського «Старожитна Польща в огляді історичному, географічному та статистичному». У цьому виданні описувалися землі і населені пункти Речі Посполитої, серед яких важливе місце відводилося місту Кам'янцю [281].

Новий етап дослідження історії Поділля припав на 80–90-і рр. XIX ст. і був пов'язаний із представниками української історіографії – В. Антоновичем (1834–1908), М. Владимирський-Будановим (1838–1916), М. Дашкевичем (1852–1908), Н. Молчановським (1858–1906), М. Грушевським (1866–1934). Так, В. Антоновича можна вважати основоположником академічного дослідження Поділля. Він був одним із перших хто визначив важливість для Поділля та інших українських регіонів Синьоводської битви та її наслідки [63, 64]. Цінною для нас була його робота «Дослідження про міста Південно-Західного краю» [64], яка стосувалася історії міських поселень Поділля. Дослідник стверджував, що міста в Південній Русі мали потрійне значення: 1) місто як окрема юридична одиниця з окремим міським станом; 2) місто – центр торгівлі та промислової діяльності; 3) місто – місцевість укріплена замком та центр військової організації краю. Історик не оминув також і питання щодо магдебурзького право, у якому він

убачав мало позитиву: «самоуправління міст носило сліди штучного походження... попередня вічова рівноправність членів громади, попереднє значення вічевих зборів – замінюються виборними, під контролем сторонньої влади, урядниками...» [64].

В. Антоновичу завдячуємо значною кількістю опублікованих джерел з історії подільських міст, у яких міститься інформація про соціально-економічне та політичне життя, починаючи від міських привілеїв, ремесла та торгівлі і закінчуючи взаємозв'язками різних етнічних груп [22].

Також В. Антонович був один з перших, хто проаналізував міську економіку українських земель. У своїй статті «Про промисловість південно-західного краю» [67] він дійшов висновку, що зростання міст було пов'язане з бажанням влади наповнити державну казну прибутком від сплати міщанами податків, однак останні змушували жителів міст відмовлятися від своєї справи (ремесла) і займатися землеробством. Щодо цехової організації міст, то, на думку історика, монополія праці цехів у місті призвела до їхньої поразки єврейським представникам. Останні працювали під захистом регіональної влади.

Справу В. Антоновича з дослідження Поділля продовжили його учні, серед яких варто виділити Н. Молчановського. У 1885 р. вийшла друком його наукова публікація «Нариси відомостей про Подільську землю до 1434 р.: переважно по літописах», яка була першою академічною роботою з політичної історії досліджуваного регіону. Науковець аналізував діяльність князів Коріатовичів та великого князя литовського Вітовта, одним із перших почав досліджувати торговельно-економічну співпрацю Поділля з Молдовою та Угорщиною, торгові шляхи й суперництво між кам'янецькими і львівськими купцями [208].

Науковий інтерес до історії Поділля наприкінці XIX ст. проявляв М. Владимирський-Буданов. З-під його пера вийшло декілька праць, які хоч і частково, однак розкривали ключові моменти минулого. Так, у праці «Німецьке право в Польщі і Литві» дослідник розкривав ряд напрямків діяльності громад Кам'янця, починаючи із соціально-економічного життя та закінчуючи містобудівними традиціями. Історик показав специфіку самоуправління міських

поселень Правобережної України і відстоював думку, що самоврядування українських міст на магдебурзькому праві було основною причиною їхнього політичного занепаду, однак була й позитивна економічна вигода в його запровадженні [104, 105]. У думках М. Владимирського-Буданова простежується бачення цієї проблеми В. Антоновича.

Варто відзначити напрацювання дослідника щодо земельного питання на Поділлі. Історик вдало підмітив, що в XV ст. землевласницьке освоєння степу було військово-цивільним: а) землю отримували місцеві службові люди, зобов'язані захистом місцевого замку; б) отримували за умови служби, яку вони несли не тільки нарівні з іншими класами, але й за перевагою; в) селяни приватно-власницьких володінь залишалися вільними, призвані були служити не тільки своєму пану, а всі разом – державі. М. Владимирський-Буданов також відзначив вплив зовнішніх чинників на розвиток Поділля і писав, що «двадцатилетнее управление Витовта (на Поділлі – А. В.) должно быть признано самою знаменательною эпохою колонизации этой страны», «борьба за Подолье с Польшей по смерти Витовта содействовала разорению этой страны и задержало ее колонизацию» [104].

У 90-х роках XIX – на початку XX ст. відомим дослідником подільської минувшини був ще один учень В. Антоновича М. Грушевський. У 1894 р. вийшла друком його магістерська робота «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)». У ній молодий дослідник подає історію Поділля із часів князів Коріатовичів, і на прикладі Барського староства намагається продемонструвати ключові події, які мали характерні особливості для всієї Південно-Західної Русі. Серед них свою увагу автор зосередив на рисах місцевого управління, аналізує умови землеволодіння та етнічну належність шляхетських родів Барщини. Загалом праця носить значний фактологічний матеріал та піднімає нові, як для того часу, проблеми [125].

Історик залишив по собі великий історичний доробок, у якому важливе місце відводилося проблемі приходу литовців на Поділля та Київщину [126]. Завдяки джерелознавчій роботі М. Грушевський увів у науковий обіг більшу

частину відомих документальних джерел з історії Поділля, опрацьований ним матеріал увійшов до ряду наукових публікацій, серед яких: п'яти та шостий томи «Історія України-Руси», «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.», «Студії з економічної історії України» [124, 125, 128, 131]. У цих працях історик розкриває промислово-економічні, політичні та духовні сторони життя мешканців Поділля.

Наприкінці XIX ст. піднята нами проблематика зацікавила ряд польських дослідників. Серед яких варто виділити таких авторів, як Е. Руліковський та Й. Ролле. Руліковський у своїй статті подавав історію ведення торгівлі в районі Дністра і Дніпра, починаючи з часів перших слов'янських племен на теренах України. Історик вивчав давні торгові шляхи, які вели з півдня на північ до Києва або далеко на схід чи захід. Також Е. Руліковський був прихильником погляду на звільнення Київщини та Поділля від татар у два етапи, перший за Гедиміна в 1333 р., а другий – за Ольгерда в 1362 р. Також, як і більшість польських дослідників, автор вважав, що після татар це територія була пустою, яку вдалося заселити литовцям [310]. Не оминув увагою науковець і внутрішніх торгових доріг, які сполучали кожне село, місто чи містечко Поділля та Київщини, які почали використовуватися після знищення гостинця з Брацлава на Канів і Київ у середині XVI ст. Багато уваги приділено і старим торговим дорогам, якими користувалися татари при нападі на Поділля і Волинь [310, 311].

У 1870 р. вийшла друком велика стаття Е. Руліковського «Кількасот років тому» («Przed kilkuset laty»), що стосувалася історії Брацлавщини з XIV до XVIII ст. Увага зосереджувалася на питаннях меж Східного Поділля, умов життя місцевих мешканців та впливу на них сусідства з Диким Полем. Крім того, історик проаналізував володіння брацлавської шляхти, розкрив їхнє походження і межі володінь [312]. Окрім цього, Е. Руліковський тісно співпрацював з енциклопедичним виданням «Словник географічний Королівства Польського і інших слов'янських країв» [313–316], де був автором більшості статей про місцевості Правобережної України.

Й. Ролле (1830–1894) був уродженцем Поділля і довгий час проживав у місті Кам'янці. У 1880 р. вийшла друком його головна праця «Подільські замки на молдавському прикордонні», яка в трьох томах розкривала історію, культуру та соціально-економічний розвиток Кам'янця та інших міст Поділля – Жванця, Браги, Панівців, Ушиці, Чернокозинців, Бара, Могилева та Шаргорода [307, 308, 309]. У 1891 р. у Кракові вийшла друком ще одна праця Й. Ролле «З життя кам'янецьких вірмен в XVII–XVIII ст.» [306].

Одним із найбільш відомих та авторитетних іноземних дослідників історії України XV – XVII ст. був польський учений, історик А. Яблоновський (1829–1913). Працюючи в архівних установах Києва, Львова та Варшави, дослідник зумів зібрати значний актовий матеріал, який увійшов до серії публікацій під назвою «Історичні джерела» («Źródła dziejowe»). Так, у 1877 р. вийшов його п'ятий том «Люстрація королівщин земель руських Волинь, Поділля і України з першої половини XVII століття». У ньому історик опублікував люстрацію Подільського і Брацлавського воєводств 1615–16 рр., яка розкривала соціально-економічне становище досліджуваної території, чисельність населення та його повинності. Увага дослідника зосереджувалася на історії колонізації і соціальних стосунках у цьому краї [318].

У наступних томах цієї збірки автор продовжує піднімати поділлєзнавчу проблематику та публікує віднайдений архівний актовий матеріал, який поєднується з аналізом історика. До них належать розвідки, які містять географічно-статистичний опис подільських повітів, особливості формування і статистику – міських та сільських поселень, сумарій трибунальських актів, які стосуються Брацлавського воєводства 1590-1624 рр. [320, 321, 322].

У 1880 р. вийшла друком стаття А. Яблоновського «Поділля наприкінці XV ст.». У ній дослідник розкривав історію Подільської землі після нападу татар у 1490-х р. на Кам'янець та навколишню околицю. Звертає увагу на економічне становище міст Подільського воєводства після спустошення. Дані, які аналізував історик відображали знайдений та опублікований ним Опис подільських замків

1494 р. [287]. Загалом А. Яблоновський залишив по собі значний науковий матеріал, який охоплює та частково розкриває підняту нами проблематику.

У 90-х р. XIX – на початку XX ст. подільська минувшина була у сфері інтересів відомого українського історика, культурно-громадського діяча Поділля Ю. Сіцінського (1859–1937). Так, у 1889 р. світ побачила публікація «Бакота – давня столиця Пониззя», у якій розкривається давня історія краю та одного з найстаріших центрів Поділля [240]. Важливою для нас є праця «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис», у якій дослідник показав особливості соціального, етнічного, релігійного та демографічного становища і розвитку міста Кам'янця. Велику увагу вчений приділяв вивченню оборонних споруд, їхній розбудові та архітектурі згаданого міського поселення. Окремий розділ було присвячено торгівлі столиці Західного Поділля. Не оминув автор і питання торгового протистояння Кам'янця та Львова, ґрунтовно розглянув молдавську економічну співпрацю з Поділлям. Ю. Сіцінський стверджував, що «торгівля Кам'янця, хоч і не мала особливих пільг від польського уряду, проте була в XV ст. найбільш інтенсивна. Із XVI ст. уряд починає надавати місту різні пільги і регулювати його торгівлю, але внаслідок польської системи привілеїв торгівля почала набирати форму цехової замкнутості і мало-по-малу занепадати...» [241]. Аналіз цехового життя Поділля було відображено в публікації 1904 р. під назвою «Матеріали до історії цехів в Поділлі» [243].

У 2009 р. вийшов друком рукописний текст донедавна втраченого п'ятого тому монографії під назвою «Поділля під владою Литви» [251]. У ній дослідник намагався подати власне бачення початку Подільського князівства, він розкрив внутрішню та зовнішню політику Коріатовичів, вважав їх православними князями. Уміло продемонстрував ситуацію, що спіткала останнього з братів, якого було вигнано з князівства силою. Значна увага була приділена політиці Вітовта, Ягайла та Свидригайла. Загалом Ю. Сіцінський залишив по собі велику кількість публікацій, які розкривають різні сторони життя й побуту, міст, релігійних центрів Поділля [247, 248, 249].

На початку ХХ ст. поруч з Ю. Сіцинським на історичній ниві працював польський дослідник історії Поділля О. Прусевич (1878–1944). У 1915 р. вийшла друком його польськомовна монографія «Кам'янець-Подільський: Історико-топографічний нарис». Як і інші представники польської історіографії, вважав Поділля польською територією. У своїй роботі історик намагався подати загальну історію столиці Подільського воєводства, розкривав його соціальну історію. Був одним з ідейних творців Ю. Сіцинського щодо економічного розквіту, який припав на ХVІ ст. Праця містить більш детальну інформацію про ХVІІІ – ХІХ ст., серед яких історичний опис вулиць Старого міста, пам'яток житлобудівництва та архітектури [305].

Середньовічна історія Поділля була в центрі наукових пошуків відомого львівського історика А. Прохаски (1852–1930). У 1895 р. вийшла друком його праця «Поділля лен корони. 1352–1430», у якій історик досліджував політичну історію Подільської землі і наголошував, що вона була відвойована поляками, а відомості літопису про литовську доблесть неправдиві і просто були витвором державної канцелярії Великого князівства Литовського [303]. У 1901 р. вийшло його друге дослідження з історії Поділля, яке стосувалося політики роздачі земельної власності. А. Прохаска подав власне бачення ленного землеволодіння на Русі і Поділлі, яке, на думку дослідника, активно розвивалося протягом ХV ст., а в ХVІ ст. такі випадки були поодинокими [303]. Подібні ідеї польського історика викликали тривалу дискусію в тогочасному історичному товаристві.

Серед іноземних дослідників української проблематики варто також виділити польського історика, який сам народився на Поділлі (с. Пасинки Шаргородського району Вінницької області), а в 1918–1920 рр. працював в Українському державному Кам'янець-Подільському університеті – Л. Бялковського (1885–1952) [97]. Він займався дослідженням соціально-економічного розвитку регіонів Польщі та України, серед яких ключове місце відводилося Поділлю. Історик одним із перших почав вивчати генеалогію подільських шляхетських родин ХVІ – початку ХVІІ ст., що відобразилося в його праці «Подільські земельні урядники ХVІ – початку ХVІІ ст.» [283]. У 1920 р.

вийшла друком одна з головних його праць «Поділля в XVI ст. Соціальні та економічні особливості». У ній учений розкривав питання міжетнічних стосунків на Поділлі, розвитку села і волості, їхніх повинностей та економічну сторону сільського господарства. Вважав, що на досліджуваній території була поширена змішана економічна система, яка в деяких регіонах мала яскраво виражений степовий характер. Також дослідник звертав увагу на проблему подільських промислів, торгівлі, ремесел та негативний вплив на них наїздів татар чи шляхтичів [282].

У тому ж 1920 р. побачила світ ще одна праця дослідника, присвячена процесам залюднення південних кордонів Подільського воєводства – «Поріччя Мурахви в XV – XVI ст.». У ній дослідник зобразив умови економічного життя на прикордонні, показав причини низько розвиненого хліборобства і розвинені місцеві промисли. Автор також вбачав позитив у переході цієї території до рук магнатів, оскільки саме за них смуга Наддністрянщини почала активно заселятися, тим самим зміцнюючи південний кордон Корони Польської [96].

Таким чином, науковий доробок представників історіографії дорядянського періоду мав яскраво виражений статистично-географічний акцент. Лише завдяки київській історичній школі вдалося вивести дослідження Поділля на якісно новий рівень, що характеризувався аналізом важливих соціально-економічних питань. Позитивом було введення в обіг значно кількості першоджерел. Представники пропольських і проукраїнських поглядів мали кардинально відмінні погляди на ряд питань, серед яких – землеволодіння, адміністративно-політичний та економічний розвиток міст і сіл, питання складу й чисельності населення.

В історичних дослідженнях **радянського періоду** простежується відхід від подільської тематики. Політика радянської влади помітно впливала на появу нових праць і різко обмежувала творче осмислення вітчизняної історії. Тому серед українських істориків кінця 20-х – 50-х рр. XX ст. варто виділити П. Клименка та В. Отамановського, які притримувалися поглядів науковців початку XX ст.

Напрацювання відомого українського вченого, історика та джерелознавця П. Клименка (1887–1955) є важливими для розкриття особливостей ремісничого життя Поділля. У 1929 р. вийшла друком його праця «Цехи на Україні. Суспільно-правові елементи цехової організації» [169], у якій автор, використовуючи широку джерельну базу, розкривав основи цехового буття, починаючи від самої організації та напрямків діяльності, закінчуючи управлінням, навчальною діяльністю і характером відносин у середині цеху та в міському просторі. Цінну інформацію містить опублікована істориком «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.», яка відтворює реальний процес існування однойменних цехів у Кам'янці [28]. Ця праця була актуальною для нас, оскільки містила інформацію про функціонування цеху і його учнів, їхнє походження і сам процес навчання.

Одним із найбільших відомих дослідників історії Поділля та міста Вінниці був громадський і політичний діяч, історик В. Отамановський (1893–1964). Дослідження подільського краю було справою його життя. У 1946 р. у Московському університеті була захищена його кандидатська дисертація «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV – XVII ст. Еволюція правового стану та устрою на тлі соціально-економічного розвитку Побожжя XIII – XVII ст. та процесу формування станів». Для широкої аудиторії ця робота стала доступна лише у 1993 р. під назвою «Вінниця XIV – XVII століттях: історичне дослідження» [212]. У цьому дослідженні історик детально розглянув розвиток міщанства, його еволюцію та формування. Одним із першим почав досліджувати Східне Поділля, походження та формування міста Вінниці та навколишніх сіл. Розкривав особливості землеволодіння, міських та сільських промислів, торгівлі й ремесла. Звертав увагу на етнічну та релігійну складову життя на прикордонні, подав власне бачення колонізації Брацлавщини. Загалом піднята дослідником тематика носила яскраво виражений соціально-економічний характер [212]. Однак акцент на міському житті та недостатня кількість джерел не дозволило автору розкрити повністю обрану проблематику.

Починаючи з 60-70-х рр. XX ст. подільська тематика повертається в науковий простір і вивчається радянськими вченими. Першими, хто звернув свою увагу на історію цього регіону XV–XVIII ст. були історики-архітектори П. Юрченко, Є. Пламенецька, А. Тюпич, А. Кутовий, В. Калиновський. Вони досліджували архітектуру та історичну топографію міст Поділля, серед яких найбільшу увагу звертали на Кам'янець-Подільський [215].

Економічна та соціальна історія подільських міст розглядалася дослідницею середньовічної історії України О. Компан (1916-1986) у праці «Міста України в другій половині XVII ст.» 1963 р. У ній історик установила, що населення Подільського воєводства наприкінці XVI ст. було 166 968 людей, тобто 7 осіб на 1 кв. км. Серед них 19 800 становили міські жителі. У 1659 р. жителів воєводства нараховувалося 278 868 осіб. Що ж до Брацлавського воєводства, то тут у середині XVII ст. жило щонайменше 550 тис. осіб на 26 700 кв. км. Міст нараховувалося 122, загальне населення яких було 345 360 чоловік [174, с. 63, 66-67]. Дослідниця також звертає увагу на торговельно-ремісничє життя міст, і писала, що «цеги на Україні у XVII ст. не могли мати тих класичних форм, які мали вони в Нідерландах або Франції в період розквіту феодалізму» [174, с. 185]. Це, на нашу думку, досить суперечливе твердження. Загалом ця праця насичена фактичним та аналітичним матеріалом, але в більшості випадків він стосується другої половини XVII – XVIII ст. Серед усіх подільських міст О. Компан виділяє Кам'янець-Подільський, як важливий центр транзитної торгівлі на шляхах між Польщею та країнами Сходу.

У тому ж 1963 р. вийшла друком ще одна праця українського історика І. Бойка (1899–1971) «Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.», у якій піднімалися питання розвитку сільського господарства, ремесла та промислів. Науковець стверджував, що у південно-східних районах Київщини та Брацлавщини провідною галуззю сільського господарства було тваринництво. Варто відзначити, що дослідник намагався подати загальну картину соціально-економічного розвитку України, при цьому головну увагу зосередивши на селянському житті, їхніх повинностях і

соціальному розшаруванні. І. Бойко писав, що процес активної колонізації Поділля розпочався лише в першій половині XVII ст. і був пов'язаний із зміцненням козацтва, яке стало чинити серйозний опір татарам [87]. Такі погляди автора досить суперечливі та демонструють поверхове заглиблення в подільську проблематику.

Значний історичний доробок у вивченні історії Поділля становлять праці українського історика М. Крикуна (1932 р.н.). У 1964 р. учений захистив у Львівському університеті кандидатську дисертацію на тему «Народонаселення Подільського воєводства в XVII – XVIII століттях (1629–1776)», яка містила дослідження в галузі історичної демографії, і розкривала питання заселеності Західного Поділля [102]. Однак ранні дослідження науковця стосувалися питання аграрних відносин у королівщинах Поділля в першій половині XVII ст. [182].

Торговельно-економічний розвиток дністровського регіону став предметом дослідження історика О. Подградської. Наприкінці 60-х рр. XX ст. вийшли друком дві праці авторки «Торгівельні зв'язки Молдавії зі Львовом у XVI – XVII ст.», «До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI-XVII ст.». У них науковець намагалася дослідити посередницьку роль подільського Кам'янця в торгових контактах між містами Молдови та країнами Заходу й Півночі. Історик приділила увагу шляхам сполучення і товарообігу між сторонами [229, 232]. Система торгових контактів і шляхів кам'янецьких купців авторка детально розглянула у своїх працях «Економічні зв'язки Молдови з країнами Центральної і Східної Європи» та «Економічні зв'язки Молдавського князівства і балканських держав з Російською державою у XVII ст.». У них також відбита специфіка торгівлі, детально подається інформація про місця проведення, тобто подільські ярмарки і торги. Дослідниця також звернула увагу на етнічний чинник торгівлі, де ключове місце відводилося вірменам [230, 231, 347].

Продовжуючи етнічний аспект дослідження варто відмітити таких істориків, як Я. Дашкевич (1926–2010), Н. Рашба (1916–1986), В. Григорян

(1929-2019), які в 60–80-х рр. ХХ ст. почали вивчати вірменські колонії, які були широко представлені на Поділлі в XV – першій половині ХVІІ ст.

Я. Дашкевич один із перших, хто намагався на академічному рівні дослідити історію вірменського народу на українських землях. У 1969 р. вийшла друком стаття історика «Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в ХІІІ – ХVІІІ ст.» [132], у якій аналізуються вірменські судові книги та книги самоврядування. У цій праці дослідник приділив значну увагу документам вірменських громад Поділля.

Досліджуючи архівні джерела вірменської громади Кам'янця-Подільського Я. Дашкевич з'ясував систему торгових контактів у якій були, як міста Поділля, так і турецькі та молдавські столиці, і торгові центри. Історик визначив важливість ярмарків в економічній співпраці, серед яких провідне місце займали язлівецькі та скальські ярмарки. Значну увагу було приділено питанням вірменських торгових привілеїв, у яких знаходимо терміни подорожей і країни, з якими підтримувалися торговельні зв'язки. Не оминув Я. Дашкевич питання внутрішнього життя поліетнічного Кам'янця і зазначав, що досить часто вірмени та українці мали спільні торговельні операції і мирно співіснували в міському просторі [140, 141].

У 70–х рр. ХХ ст. подільські вірмени були об'єктом дослідження українського історика Н. Рашби. Останній бачив у них перш за все торговців, які очолювали купецькі каравани, що прямували в Туреччину. Цьому сприяла їхня обізнаність у культурних традиціях і знання мов країн Сходу. Дослідник вважав, що Кам'янець був одним із важливіших центрів східної торгівлі, чому сприяло його розташування на торгових шляхах, природні і штучні укріплення, які забезпечували безпеку життя і майна його жителів, що сприяло багаточисельній вірменської колонії. Важливим джерелом у дослідженні суспільно-політичного та економічного життя вірмен у Кам'янці були судові справи. Саме в них дослідник віднайшов чимало інформації про кредитні відносини в місті, особливості порушення і відшкодування позик. Досить детально автор проаналізував питання оренди землі, млинів, соціальне становище селян, та

міжетнічне життя. Н. Рашба писав, що торгові контакти Поділля з Молдовою були настільки близькі, що кам'ячани в Хотині «відчували себе як дома» [235].

Ключовою працею з історії вірменських колоній в Україні є робота вірменського історика В. Григоряна «Історія вірменських колоній України і Польщі». У ній дослідник на основі значної кількості різномовних джерел висвітлив політичний, економічний і культурний розвиток даної етнічної групи. Особливу увагу дослідник приділяв найстарішим вірменським центрам Поділля, які були в Кам'янці, Язлівці, а з XVI ст. – у Золочеві, Кубачивцях, Дубровиці (Барок), Студениці, Барі, Умані, Жванці, Бучачі, Підгайцях, Бережанах [123].

Протягом 80-х рр. XX ст. відбувається зростання кількості досліджень, які стосувалися внутрішньої, зовнішньої та транзитної торгівлі України XVI – першої половини XVII ст. Роль подільського регіону у своїх роботах частково піднімають такі історики як Я. Кісь [168], В. Кривонос [178], В. Крот [191], О. Єманов.

З'ясування питання економіки, правового положення й адміністративного устрою феодальних міст українських земель, у тому числі і Поділля, знайшло відображення в праці П. Саса «Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI ст.» [239]. Дослідник подав власну соціально-економічну класифікацію міських поселень, розглянув їхні фортифікації, цехові організації і спеціалізації ремесла, міську торгівлю і промисли. Варто зазначити, що праця не стосувалася українських міст, які перебували в складі Королівства Польського, а охоплювали лише землі Великого князівства Литовського. Тому у своїй класифікації П. Сас відносив до середніх міст (від 200 до 700 будинків) східноподільське місто Вінницю, у той час як до великих (більше 700 будинків) – лише Брацлав (до розорення у 1552 р.). Автор також дав характеристику поняття містечко, і зазначав, що це поселення чисельність будинків у якому коливалася від декількох десятків до декілька сотень.

Однією з ключових праць, що стосується XIII – XV ст. і несе комплексний характер є робота російського історика О. Єманова «Північ і Південь в історії комерції: на матеріалах Кафи XIII – XV ст.». Використовуючи значний комплекс

джерел, дослідник дав власний погляд на сферу економічних відносин епохи класичного середньовіччя. Головна увага автора зверталася на процеси обміну країн півночі й півдня, що перетиналися в Криму, у місті Кафа. Цінними для нас є інформація про економічні контакти Львова, Кракова і кримських торгових міст-факторій. Ці партнерські відносини не переривалися протягом згаданих вище століть і носили сакральний характер для обох сторін. Шлях комунікацій у той час проходив через досліджуване Поділля. О. Єманов піднімав проблему торгових зв'язків Кафи і з містами Балтійського узбережжя, а саме із Гданськом. Детально описав автор і товаропотік, який був у відповідних напрямках [158].

Таким чином, у радянський період історичні роботи вітчизняних науковців відповідали марксистсько-ленінській офіційній ідеології, хоча і в них ми знаходимо цілком правильні висновки. Головна увага продовжувала зосереджуватися на соціальній та економічній історії, зароджуються нові погляди на історію Поділля, які продовжують розвиватися в наступних десятиліттях.

У 1991 р. розпочався **сучасний період** у розвитку історіографії, який був пов'язаний з проголошенням незалежності України. Для дослідження істориків кінця ХХ ст. було характерним відмова від радянських ідеологічних штампів, переосмислення української історії, розширення проблематики досліджень, урізноманітнення методологічних підходів та зростання якісно нових наукових праць.

Однією з найперших робіт виданих у 90-х рр. ХХ ст. була праця київської дослідниці О. Сидоренко «Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)» [246]. У ній авторка намагалася дослідити факти та обставини еволюції міжнародної торгівлі на українських землях від зародження в епоху Київської Русі і до пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Не оминула історик і особливого економічного становища Кам'янця-Подільського, торгово-економічне піднесення якого відбулося, на думку авторки, за рахунок інтенсивної торгівлі, що велася через Білгород, до якого столиця Подільського князівства мала найкоротший шлях. Саме завдяки зв'язкам подільського і, в першу чергу, львівського купецтва з генуезцями місту

вдалося економічно піднятися наприкінці XIV – на початку XV ст. Саме цей аспект істориками попередніх епох пропускався. О. Сидоренко також звернула свою увагу на те, що зосередженість дослідників на проблемах «польської» торгівлі, румунської або молдавської, не зважаючи на свідчення джерел, стали на перешкоді формування адекватних уявлень про південну торгівлю центральних українських земель. Авторка однією з перших дослідила торгівлю лісом у XVI – XVII ст. і звернула увагу на те, що прибутковість цієї торгівлі сприяла утворенню державної монополії на її ведення та «носило відверто грабіжницький характер, оскільки деревина скуповувалася скарбом за дуже низькими розцінками...». У 1566 р. шляхта домоглася права на безмитну торгівлю «лісовими товарами». Серед найбільших експортерів були магнати Острозькі, Курбські, Четвертинські, Любомирські, Конєцпольські, Вишневецькі, які були і подільськими землевласниками [245].

Питання торгівлі, грошового обігу на території Поділля були підняті українським дослідником М. Котлярем у його працях «Торгівля в Україні в XIV–XV ст.», «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» [176].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. з новою силою почалося дослідження Синьоводської битви і переходу українських земель під владу Великого князівства Литовського. В історіографії це питання залишається дискусійним і досі. Серед українських істориків цим питанням займалися Ф. Шабульдо [274–277], О. Моця [208], О. Галенко [116], Н. Бокій та І. Козир [88], В. Борисенко [90], М. Дорош [154, 155] та багато ін. Більшість із них доводять, що ці події мали місце в 60–х рр. XIV ст. і відбулися на Кіровоградщині, поблизу м. Торговиці.

Теоретично значущою у визначенні багатьох історичних процесів, політичного, соціально-економічного та національно-духовного розвитку українських земель для нашої роботи була праця В. Борисенка «Курс української історії» [89].

Варто виділити роботи Н. Яковенко, які методологічно були новим напрацюванням незалежної української історіографії. У 1997 р. вийшла друком її праця «Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.», яка була

спрямована на переосмислення усталеної схеми української історії і загалом історичної науки з ідеологічного обслуговування на суто наукове дослідження. У 2006 р. вийшло третє, перероблене та розширене, видання цієї праці, у якій поруч з іншими темами розкривалася історія «Подільської Русі» з кінця XIV – до середини XVI ст. Дослідниця запропонувала своє бачення на життя і існування тогочасної шляхти Східного Поділля, досліджувала конфесійне питання, а також життя міст. Н. Яковенко стверджує, що «паралельно із закоріненням німецького права оформлялася цехова система організації ремісників». Щодо приходу литовців на Поділля, історик вважає, що це відбулося у два етапи: перший у 40 – х р. XIV ст., утвердження синів Коріата-Михайла на Малому Поділлі (Кам'янець, Смотрич, Червоноград, Скала і Бакота); другий – після перемоги на Синіх Водах у 1362 р. (Брацлав, Вінниця, Сокилець) [278].

Одним із найбільш відомих українських дослідників історії Поділля середньовічного і ранньомодерного часу в 1990–2000-х рр. був М. Петров (1952–2008). Його праці були присвячені топографії та внутрішній соціально-економічній історії Кам'янця-Подільського. Серед інших поселень Поділля, які ставали предметом дослідження М. Петрова були Зіньків, Проскурів, Городок, Летичів, Полонне, Сатанів та інші міста сучасної Хмельницької області. У них автор намагався з'ясувати правовий і соціальний статут поселень, їхню історико-топографічну еволюцію, особливості економічного, демографічного, політичного, культурного й оборонного розвитку [214, 216, 339, 340].

Значна частина досліджень М. Петрова увійшла до його монографічного дослідження, яке готувалося ним в останні роки його життя. Лише у 2012 р. підготовлена монографія «Місто Кам'янець-Подільський у 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління» побачила світ. У ній на основі багатой джерельної бази та наукового доробку вченого глибоко висвітлюються проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку столиці Подільського воєводства, розглядається історія міських громад, їхнє самоврядування та замкове

управління [215]. Ця праця одна з найґрунтовніших з історії Кам'янець-Подільського.

Серед українських дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. провідне місце займав згаданий нами вище львівський історик Я. Дашкевич. У 1990 р. вийшла його стаття «Східне Поділля на картах ХVІ ст.». У якій автор намагався на основі картографічних джерел ХVІ ст. дослідити територію Східного Поділля в географічному, історичному, політико-адміністративному і гідронімічному аспекті [147]. Друга частина цього дослідження з'явилася в 1992 р. і містила цінну інформацію про лісові насадження Поділля. Загалом історик зробив негативні висновки, щодо інформації джерел картографії. Карти давали загальну й поверхову картину краю, а згадана на них Амадоцьке озеро компрометує їх усіх [148].

Серед інших питань, які досліджував історик були: ясир як історико-демографічну проблема, вплив турецько-татарських набігів на соціальну та етнічну структуру населення України [150, 329]. За підрахунками історика «протягом ХV – першої половини ХVІІ ст. з України виведено 2 – 2,5 млн. ясиру. У другій половині ХVІ ст. рідко заселене Поділля втратило близько 150 – 200 тис. захоплених у полон, не рахуючи вбитих під час походів. Такі велетенські для цих часів людські втрати, що супроводжувалися спаленням сіл й міст та захопленням десятків тисяч голів худоби, значно сповільнювали або й зупиняли освоєння степових земель, зводили нанівець здобутки спокійних літ». Автор також дійшов висновку, що ясир з України, та Поділля в тому числі, зумовив значне збільшення відсотка української людності в Криму, а через насильницькі мішані шлюби – антропологічну українізацію його татарського і турецького населення.

Одним з перших Я. Дашкевич почав упроваджувати в українській історичній науці теорію фронтиру, що зародилася в США і мала значне поширення в Західній Європі у ХХ ст. Він вважав, що територією України проходило декілька важливих природних і антропогенних кордонів: біологічний (екологічний – між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу),

гідрографічний (між басейнами Чорного і Балтійського морів), соціально-економічний (між кочівництвом та осілістю), етноконфесійний (між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, потім мусульманами), і пізніше етнокультурний – між культурою Заходу і культурою Сходу [149]. Ключовою складовою цього Великого кордону і було досліджуване нами Поділля. Рух кордону то в одну сторону, то в інші, змушував до ряду політичних, економічних та культурних змін на території, якою він проходив. Історик дотримувався думки, що в часи золотоординського панування на Поділлі в другій половині XIII – XIV ст. відбувся перехід частини українського населення на іслам, а під час литовської «реконкісти» цю категорію населення прогнали в Добруджу [142]. Золотоординське минуле Поділля також розкривалося в статті львівського історика «Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст.» [145], у якій історик одним із перших визначав межі степових держав татарських «царків», яких було розбито на Синіх Водах. Серед них найбільше виділявся Дмитро, що зумів централізувати державу та приєднати до неї землі Кутлу-Буги і Хаджібея. У XV – XVII ст. українцям вдалося колонізувати лише частину лісостепу, що свідчить існування на Поділлі окремих татарських сіл, що визнавали владу литовці.

У 1999 р. була захищена кандидатська дисертація українського історика О. Осіпяна «Економічний розвиток вірменських колоній у Галичині, на Поділлі та Буковині XIV – XIX ст.». У ній автор досліджував етнічну історію та причини виникнення вірменських колоній на українських землях. За підрахунками автора, вірмени становили значну частину населення Кам'янця та інших українських міст, де осідали. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. це становило близько 12–15 % від усього населення міст. Обмеження економічного характеру зі сторони польсько-німецького патриціату у Львові і Кам'янці стали причиною того, що із середини XVI ст. вони починають оселятися в містах і містечках, що належали магнатам. Історик детально висвітлює значення торгівлі в економічному житті громад вірмен, досліджує напрямки, форми й умови ведення торгівлі. Аналізує розвиток ремесла та їхнє цехове життя [364].

Серед сучасних українських дослідників минулого Поділля XIV – першої половини XVII ст. варто виділити таких учених як: Л. Баженов [68, 69, 324], О. Білецька, О. Вінниченко [102, 103], М. Крикун, Л. Мельничук [187], В. Михайловський, О. Осіпян, О. Погорілець, В. Степанков [338], С. Трубчанінов [260, 261, 350], Б. Черкас.

Помітне місце в українській історіографії зазначеної проблематики цього періоду займає М. Крикун, який розвиває підняті в другій половині XIX ст. проблеми адміністративно-політичного устрою Подільського та Брацлавського воєводства. У своїх працях науковець детально аналізує особливості поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях, детально описує кордони й повітовий устрій Східного і Західного Поділля. На широкій джерельній базі розкриває кількість і структуру поселень Поділля в першій половині XVII ст. Одним із перших звертає увагу на маєткові конфлікти в Брацлавському воєводстві кінця XVI – першої половини XVII ст., досліджує специфіку судочинства згаданого воєводства, що стосується відходу селян. Роботи історика супроводжуються детальним аналізом відомих джерел, а також публікацією нових архівних матеріалів [179, 181, 189].

У 2004 р. вийшла друком одна з перших монографій у незалежній Україні, що стосувалася становлення історичної області – Поділля. Робота одеської дослідниці О. Білецької «Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області» [80] піднімає питання сутності терміну «Поділля» в історико-географічному та історико-етнографічному контекстах. Також авторка розкриває історичні умови виникнення Поділля як окремої політичної одиниці, дає власну оригінальну періодизацію подільської історії: I період – 1352–1362 рр., II період – 1363–1393 рр., III період – 1393–1430 рр., IV період – 1430–1452 рр. Варто відмітити спроби авторки дослідити стану стратифікацію подільського суспільства (аналізує – духовенство, баронів, бояр, магнатів, зем'ян, дворян, сільське та міське населення). Не оминула дослідниця й економічне життя пізньосередньовічного Поділля, та дійшла до висновку, що головною економічною опорою життя даного регіону було сільське

господарство (розвинене землеробство і скотарство) та промисли, продукти яких і носили товарний характер. Торгівля існувала й розвивалася за рахунок посередництва краківського і львівського купецтва. Міжнародний рух по дорогах Поділля було досить активний, чому свідчать нумізматичний і археологічний матеріал. Головними платіжними одиницями були джучидські дірхеми, генуезько-кримські аспри, руські напівгроші, польські гроші та напівгроші, широкі чеські гроші, «подільський полугрошки», угорські флоріни.

Значний інтерес становлять й інші напрацювання О. Білецької, серед яких варто виділити такі роботи «Роль зовнішньої торгівлі в польсько-татарських відносинах у другій половині XIV – XV ст.», «Теодорик з Бучача – тримач середньовічного Качибея», «Поділля і татари у другій половині XIV – першій половині XV ст. еволюція данинських відносин» [74, 83, 328]. Вони дозволили нам більш детально поглянути на південно-східний вектор економічного впливу на Поділля.

Ціною для нас були напрацювання київського історика В. Михайловського, який один із перших розкрив специфіку й особливості життя подільської шляхти від правління князів Коріатовичів і до смерті останнього представника династії Ягеллонів Сигізмунда II Августа в 1572 р. На прикладі кар'єр окремих представників місцевої шляхти ним було досліджено особливості їхньої соціальної поведінки, яка внаслідок специфіки проживання на кордоні стала «еластичною спільнотою», чим вирізнялася з-поміж інших шляхетських корпорацій того часу [199].

Окремою увагою варто відзначити кандидатську дисертацію В. Михайловського «Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.)». У ній автор детально дослідив земельну політику Владислава II Ягайла, Вітовта, Владислава III, Казимира IV, Яна Ольбрахта та Олександра I. Історик з'ясував головні умови отримання земельної власності на території Західного Поділля, серед яких було особисте резидування отримувача, а також його активна участь в обороні прикордоння від нападу татар та волохів. В. Михайловський проаналізував контингент привілейованих земельних

власників, які, на його думку, були в однаковій мірі як представники місцевого зем'янства, так і прийшла, головним чином, малопольська і мазовецька шляхта [363]. Ця робота допомогла нам при визначенні еволюції земельної власності та умов землекористування, а репрезентовані джерельні матеріали дозволили розглянути і ряд дотичних тем з економіки регіону, а також зробити порівняння Західного і Східного Поділля в цьому питанні.

Економічна історія подільського краю простежується в таких роботах історика – «Потрібна людина. Ескіз до історії Кам'янецького староства у другій половині XVI ст.» [298], «Опис кам'янецького та летичівського замків у 1613 р.» [202]. У них В. Михайловського аналізує господарське життя замків Кам'янця і Летичева, розкриває соціальний статус ключового ремісника кам'янецької фортеці, яким був замковий слюсар. Особливістю якого був привілей на володіння плацом, що був під майстернею, виданий як для шляхетної людини. Окрім цього у цій статті «Потрібна людини....» детально описана слюсарня, що дозволяє нам більш детально поглянути на стан тогочасного ремесла в місті.

В. Михайловський, як і його попередники Я. Дашкевич та О. Білецька, звернув свою увагу на проблему формування території історичного Поділля в середині XIV – на початку XV ст. Автор зазначає, що писемні та нумізматичні джерела з давньої історії краю мають певну змістову і часову невідповідність, що не дозволяє з точністю відповісти на питання як? і за яких умов? це сталося. Історик об'єктивно розглядає центри Подільського князівства, серед яких особливо виділяє стару та нову столиці – Смотрич і Кам'янець, наводячи аналогію з відповідною ситуацією, що існувала у Великому князівстві Литовському між Троками і Вільно. Також стверджує, що подільські міста, які виникли в другій половині XIV ст. були опорними пунктами на одному з усталених шляхів, що з'єднували узбережжя Чорного моря та Кримський півострів з європейськими країнами [206]. Не оминув дослідник і питання існування татарських держав на території Поділля в середині XIV ст. Оперуючи даними джерел та напрацюваннями історіографії, В. Михайловський стверджує, що неможливо детально визначити межі теренів підвладних трьом володарям

Поділля долитовського часу, оскільки володіння двох із них (Хаджибея і Кутлубуга) знаходяться в районі одного озера. Дослідник зазначає, що архаїчний погляд на три частини Поділля відобразився в джерелах початку XV ст., а саме в повідомленні про три подільські хоругви в битві під Грюнвальдом. На думку історика, це свідчить про те, що в цій битві в останнє було представлено Велике Поділля – територія в межах річки Дніпра і Дністра [196].

Питання литовського-ординських відносин в українській історичній науці досліджує відомий київський історик Б. Черкас. Серед його робіт знаходимо ряд тих, які стосуються Поділля в цих двосторонніх контактах. У статті «Подільське князівство і «ногаєві» татари: боротьба за Придністров'я (1374–1380 рр.)» [266], науковець розглядає питання реорганізації внутрішньої влади на Поділлі, і стверджує, що литовці змодельювали адміністративний апарат під ординську традицію. Остання відображається в легенді про вокняжіння Коріатовичів, а також у повинності «срібло на татар» і наявній посаді «староста подільський». Б. Черкас вважає, що під титулом «подільського старости» приховується «темник». Історик також розкриває особливості відносин по лінії Поділля – Великого князівства Литовського та Поділля – Буджак, які до 70-х рр. XIV ст. носили мирний характер, а з 1374 р. – конфронтаційний, у зв'язку з рядом катаклізмів у Степу і бажанням Коріатовичів поширити свою владу на Молдавію і Подністров'я. Серед інших робіт Б. Черкаса [263, 267, 268], які носять важливе значення для розуміння характеру міжнародних відносин, соціально-економічних та політичних процесів у досліджуваному регіоні, варто виділити монографію «Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста» [265]. У ній автор розкриває економічну структуру й особливості створення міст на українських землях за татарського управління. Мережа міських утворень, у тому числі й на Поділлі, була важливою складовою міжнародної торгівлі, яка існували і в досліджуваній нами період.

Розкриття питання торговельно-економічного життя Східного та Західного Поділля неможливе без дослідження грошового обігу, особливостей карбування

монет на території Поділля, аналізу нумізматичних знахідок та скарбів. Історіографія цього питання представлена такими дослідниками як О. Бакалець [70–73, 324], О. Погорілець та Р. Савов [223–226, 343]. У своїх роботах автори розкривають елементи міжнародної торгівлі, яка відбувалася в досліджуваному регіоні. Подають внутрішньо-економічну політику князів Коріатовичів та досліджують історію монетного карбування. Доводять, що Поділля було активно залучене до західного економічного простору, в той час, як кримські монети протягом XV – у першій половині XVII ст. трапляються досить рідко. Тобто зв'язки були, але вони порушувалися частими військовими конфліктами.

Серед останніх публікацій українських авторів варто назвати статтю П. Саса «Міста Східного Поділля та особливості структури їх ремесла (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)» [239]. У ній автор намагався розкрити ремісниче життя міст Брацлавщини, серед яких особливу увагу приділяв Вінниці, Брацлаву та іншим приватних шляхетським містечками, поміж яких виділяв власність князя Я. Острозького, а саме містечко Липовець (відоме в джерелах як Айсин). Можемо погодитися з автором, який вважає, що в містах і містечках працювали ремісники різних спеціальностей, які задовольняли мінімальні запити в потрібних речах для життя, у тому числі пов'язаних з одягом та взуттям. Чималі прибутки також давали степові промисли.

Загалом сучасна українська історіографія представлена широкою кількістю наукових публікацій, більшість з яких розглядають подільський регіон з політичних, соціальних, і лише в контексті глобальної історії, економічних сторін.

Варто відзначити, що історіографія кінця XX – початку XXI ст. представлена також працями закордонних істориків, а саме польських. Так, питання соціально-економічного, політико-адміністративного розвитку Поділля в другій половині XIV – першій половині XVII ст. досліджувалося такими польськими істориками Я. Куртикою, Ф. Кіриком.

Історик Я. Куртика (1960–2010) значну увагу приділяв пізньосередньовічній історії Поділля. У 1998 р. він був одним з авторів роботи

присвяченій урядникам Подільського воєводства XIV – XVIII ст., у якій перу дослідника належить інформація про службовців часів Подільського князівства від його створення в 60-х рр. XIV ст. і до 1572 р. [207]. Процес формування Поділля в період його підпорядкування татарам, а також наступні етапи розвитку, що мали місце в час князювання братів Коріатовичів та після їхнього вигнання, історія польсько-литовського суперництва за Поділля, еволюція місцевої соціальної структури й чиновницької ієрархії, адміністративний устрій регіону в XIV – XV ст. детально розкривається у праці Я. Куртики «Поділля між Польщею і Литвою в XIV – першій половині XV ст.» [294].

У 2010 р. Я. Куртика трагічно загинув під Смоленськом. У 2011 р. посмертно вийшла друком його праця «Поділля в часах ягеллонських. Студії і матеріали», яка увібрала в собі останні напрацювання автора на поділезнавчу тематику. Серед розміщених статей дослідника цінними для нас були матеріали, що стосувалися документів для кам'янецьких францисканців (1400 і 1402 рр.), історії литовсько-польської війни за Поділля, що відбилися в статті «Вірність і зрада на пограниччі. Бої за Брацлав у 1430–1437 рр.». Також у праці опубліковані знайдені автором джерела з історії Поділля до 1447 р. [295].

Польський історик-медієвіст Ф. Кірик зосередив свою дослідницьку увагу на питанні торговельно-економічного розвитку пізньосередньовічного Кам'янця-Подільського. Автор намагався розкрити особливості торгових контактів кам'янецьких купців, а також сільськогосподарське виробництво місцевих жителів. Детально було розкрито формування та діяльність цехових організацій міста. Науковець також піднімав питання співіснування трьох громад Кам'янця [289]. В окремій роботі автор досліджував питання забезпечення столиці Подільського воєводства водою, що було давньою проблемою міста. Ф. Кірик доводить, що час появи в Кам'янці-Подільському водопроводів варто віднести до 1534 р., а не 1508–1509 рр. [291, 292].

Серед польських істориків варто виділити відомого науковця А. Дзюбінського, який спеціалізується на польсько-турецьких відносинах, в контексті, яких досліджує торговельні шляхти та економічного співробітництва

між країнами загалом. Не оминув історик також значення подільських ринків у східній торгівлі Речі Посполитої. Автор одним із перших підняв проблему контрабанди на прикордонні, роль у ній подільських жителів, адміністрації та шляхти [282].

Отже, аналіз української та зарубіжної історіографії засвідчує відсутність комплексного опрацювання подільського минулого. Більшість досліджень, що стосувалися Поділля, розкривали торговельно-економічну історію регіону, вплив зовнішніх чинників на формування і розвиток ключових галузей економіки опосередковано, та лише в контексті певного міста чи частини краю. Тому це зумовлює актуальність та необхідність дисертаційного дослідження.

1.2. Аналіз джерельної бази

Процес дослідження будь-якої історичної проблеми перш за все пов'язаний з використанням первинного інформаційного матеріалу, тобто першоджерел. Більшість необхідних документів сконцентрована у вітчизняних та закордонних архівах, збірниках документів та в публікаціях окремих авторів. Частина з них доступна через систему Інтернет, оскільки архівні справи оцифровані і доступ до них вільний. Проте особливістю вивчення історичного минулого Поділля є обмежена кількість джерел, бо значний їхній масив був втрачений у давні часи.

Ключова роль у дослідженні поставленої проблеми відводиться писемним документам. Сучасна історична наука поділяє їх на документальні (актові) та наративні (оповідні) матеріали. Так, до перших належать публічно-правові, законодавчі акти, нормативні документи, зафіксовані договори між приватними особами, державою і приватними особами або церквою. До актових історичних джерел відносять також статистичні джерела, що виникли з практичної необхідності. Вони представлені люстраційними документами (періодичні описи державних маєтків, міст, замків та ін.). Важливе місце для дослідження соціально-економічного життя Поділля відводиться судочинним матеріалам, серед яких варто виділити гродські, земські, трибунальні й магістратські книги. У них вписувалися умови, договори, зобов'язання, судові рішення, що

стосувалися приватних осіб. Досить часто вони містили королівські жалуванні грамоти, привілеї, сеймівські конституції, статuti та іншу цінну інформація, яка стосувалася тогочасного життя.

Частину цих матеріалів можна віднайти у фондах Центрального історичного архіву України у м. Львові. Серед яких автором були опрацьовані такі фонди: 773: Люблінський коронний трибунал, а саме справи 47, 51, які стосуються судових актів Брацлавського воєводства 1624 і 1630 рр., містять дані про втечі селян, повернення та сплату відповідної грошової суми, а також інформацію про торгівлю по лінії «місто-село» і промисли Східного Поділля [7, 8], 181: Лянцкоронські, справа 1712 (містить документи про купівлю-продаж земельних ділянок, інформацію про млини, броварні та їхні оренди на Брацлавщині) [1], справа 1985 (протокол судового розгляду в м. Вінниці нападів Олексія Мончинського на реєстрових козаків Комара Гаврила) [2], справа 2386: протокол судового розгляду в м. Вінниці справи про видачу селян Отамана Тишка і його сина з ріднею, втікачів із с. Ярошинці в містечко Біла Церква (1628–1630 рр.) [3], справа 2387 (розгляд справи про селян-втікачів із с. Тютьки в містечко Немирів) [4]; справа 2436 (судовий протокол розгляду скарги Святополка-Четвертинського на шляхтича Степана Чарнецького з приводу нападу і пограбування його маєтку Скала у 1645 р.) [5].

Подібним за інформацією став архівний матеріал відділу рукопису Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Серед фондів, які були нами опрацьовані варто виділити фонд № 5 колекція Оссолінських, а саме справи, що входили до Липовецького архіву Януша Розчішевського: 4043 (збірка документів із Луцьких, Крем'янецьких гродських і земських книг, що містять акти введення у володіння, декрети та скарги за 1534–1576 рр., серед яких знаходимо інформацію про суперечки і завдані шкоди брацлавським воєводою підкоморному Лаврину Пісочинському), 4044 (про земельні суперечки й операції купівлі земельних володінь у Брацлавському воєводстві в 1582 р.), подібні за змістом і справи 4114, 4139 (у них знаходимо цінну інформацію щодо орендних операцій у 40-х рр. XVII ст. у Східному Поділлі) [9, 10, 11, 12]. Деякі архівні

матеріали цього фонду вже опубліковані львівським істориком М. Крикуном [24]. Проте значна кількість документів фонду залишається не опублікованою.

Не менш важливим є матеріали, які зберігаються в архівних установах Польщі, серед них окремо варто виділити Державний архів у Любліні. Варто зазначити, що більшість фондів документів XV – XVII ст. є оцифровані та доступні через мережу Інтернет. Вивчаючи ці збірки нам вдалося віднайти досі невідомий «Поборовий реєстр Брацлавського воєводства за 1643 р.», що був записаний до книги брацлавського гродського суду, акти якої містяться в матеріалах Люблінського трибуналу за вказаний рік. Джерело представляє собою список платників подимного податку в Східному Поділлі станом на квітень–травень 1643 р. Серед зазначених осіб окремо варто виділити найбільших дідових землевласників як князь Ярема Вишневецький (11 971 димів), Мартин Калиновський (8758 димів), родина Четвертинських (3532 дима), князь Домінік Заславський-Острозький (2614 димів), Станіслав Конєцпольський (1602 димів). Документ також демонструє наявні у тогочасному суспільстві клієнтуро-службові зв'язки, які існували між великим князем або паном та нижчим за статусом шляхтичем. Це відображається в записах подимного досить детально. Економічний аспект полягає у відображенні в джерелі статусу поселень, їхньої чисельності, а також наявності додаткового оподаткованого майна. Мається на увазі млини чи інший важливий промисел. Окрім цього, писар виділив в окремий список міські поселення, де проживали євреї, що дає додаткову інформацію про розселення цього народу в Східному Поділлі. Таких було 55 міст та містечок, що в сумі мали 1096 димів відповідно. Найбільшими серед них були Немирів, Погребище, Вінниця, Животів, Липовець, Кальник, Борщагівка, Ладижин [13]. Цінність цього джерела ще й у тому, що воно демонструє нам соціально-економічне становище Східного Поділля напередодні буремних подій середини XVII ст. Крім цього, цей документ до недавнього часу був закритий, відомими були лише окремі списки земельних володінь деяких привілейованих осіб.

Загалом матеріали внутрішнього життя мешканців Поділля містяться в судово-слідчих письмових джерелах, які насичені справами про судові суперечки

та тяганини різноманітного характеру, починаючи від грабунків у містах, на шляхах сполучення і закінчуючи сусідськими чварами – наїздами, захопленням землі тощо. Все це демонструє особливу специфіку тогочасного життя, яке мало ряд відмінностей, виходячи з умов прикордонного існування.

Окремі аспекти життя подільських мешканців відображені в зібрані архіву канцелярії Великого князівства Литовського під назвою Литовська метрика. Цей комплекс джерел з історії соціально-економічної та міжнародної політики першої половини XV ст. містить дані про земельні відносини в Східному та Західному Поділлі, а також розкриває внутрішню політику литовських князів у цьому регіоні. Це прослідковується на прикладі записів надавчого характеру, які перезатверджують старі земельні володіння або навпаки є новими привілеями. Інформаційна складова метрики дозволяє частково скласти карту політичних, культурних і торгових зв'язків Поділля [54, 57, 35]. Книга № 561 Литовської метрики містить описи українських замків 1545 р., серед них також є звіт люстратора щодо замку у Вінниці та Брацлаві, їхній стан та соціально-економічне і політичне становище населення Східного Поділля в цілому [41, 42].

Чимало цінної інформації знаходимо серед матеріалів збірника законів Корони Польської та Великого князівства Литовського за 1347 до 1780 рр., який відомий як «Волюміна Легум» («*Volumina Legum*»). Джерело містить сеймові постанови, привілеї та інші законодавчі акти, що стосувалися торгівлі, податків, мит, окремих міст, прав шляхти і місцевого населення, у тому числі різних етнічних груп, що населяли Подільське і Брацлавське воєводства. Для нашого дослідження хронологічно важливими були томи 2 і 3, які охоплюють період від 1550 до 1640 р. [60, 61]

До актової документації належить широка кількість документів органів державного управління. Серед них унікальні для історії Поділля привілеї литовсько-руських князів Коріатовичів другої половини XIV ст., які цінні тим, що розкривають специфіку запровадження елементів магдебурзького права, особливості землеволодіння та землекористування, соціальну структуру, торговельно-економічне, політичне становище подільського середньовічного

соціуму. Це дозволяє нам простежити початкові риси розвитку новоутвореної адміністративної одиниці – Подільського князівства [23, 248].

При написанні цієї роботи широко використовувалися статистичні джерела люстраційного характеру. До них належать Люстрація Київської землі 1471 р. [33], ревізії Вінницького, Брацлавського замку 1545, 1552 рр. [37, 38, 41, 42], Барського, Вінницького, Кам'янецького, Хмельницького староства 1565, 1616 рр. [30–34], Подільського та Брацлавського воєводства 1616 р. [317]. Ці матеріали розкривають становище міського та сільського населення, їхню чисельність і економічне життя (промисли, торгівлю і ремесло), наводять відомості про ліси, ставки, млини, сіножаті, торгові дороги та загалом про внутрішнє життя регіону.

До статистичних джерел відносяться і податкові реєстри із зазначеними обов'язками та сумами сплати податку. Доволі часто вони трапляються в люстраційних описах або ж навпаки виступають окремими документами. Так, у 1890 р. Київською археографічною комісією був опублікований «Тариф подимного податку Брацлавського воєводства 1629 р.», який увійшов до серії «Архів Південно-Західної Росії». У ньому детально простежується ситуація із землеволодінням у Брацлавському воєводстві, зазначаються імена земельних власників та майно. Останнє представлене у вигляді поселень – міст, містечок та сіл. Наявна в цьому джерелі інформація дозволяє визначити чисельність населеного пункту і заможність його жителів [49].

До наративних джерел з економічної та соціальної історії Поділля належать літописи і хроніки. Саме в них містяться перші відомості про ранню історію Подільської землі, яка активно переплітається з приходом у регіон литовсько-руських представників. Ця інформація стала важливою складовою «Повісті про Поділля». Хоча інформація, що міститься в джерелі має політичний підтекст, оскільки вийшла з-під пера литовської канцелярії в 30-х рр. XV ст., під час польського-литовського протистояння за Східне Поділля. Текст «Повісті...» говорить про литовську першість у зайнятті Поділля, що стало внаслідок перемоги над татарським військом. До нас цей твір дійшов у складі Слуцького і Супрасльського літопису та ін. [43, 48, 52]. Цінність його полягає в тому, що в

ньому розкривається локальна територія Подільського князівства з перерахованими на той час містами.

У праці відомого італійсько-польського хроніста Олександра Гваньїні (1534/1538 – 1614) «Хроніка Європейської Сарматії» (1578) [22] окремою книгою було висвітлено опис українських земель та детально розкрито численні набіги татар на Поділля, що мали місце у XV–XVI ст. Автор намагався також розкрити вплив природних катаклізмів на життя місцевих мешканців. Досить притаманною для того часу справою було використовувати описи інших авторів як свої, тому О. Гваньїні для написання своєї роботи використовував напрацювання польських авторів: Я. Длугоша [53], М. Кромера, М. Бельського, М. Стрийковського.

Доцільно також відзначити джерело XVI ст., що вийшло з-під пера барського старости Бернарда Претвича та є його особистою доповідною запискою, що була подана королю Сигізмунду Августу в 1550 р. у вигляді спогадів. У ньому міститься інформація про стан подільського прикордоння, історію оборони цієї території від набігів татар, а також відповідь загонів степової варті очолюваної старостою на ці дії. Крім цього, Претвич описував кількість забраного ясиру та чисельність повернутого від татар майна. Загалом це джерело демонструє внутрішню сторону життя мешканців Поділля, а також особливості тогочасних польсько-турецьких зносин [50].

Значна увага при дослідженні обраної проблематики приділялася актовим та діловим документам, які велися цеховими об'єднаннями – яскравими представниками економіки міста. Цехові статути є джерелом з історії ремесла, торгівлі, соціального устрою та географії поширення економічних контактів міста. Частина з цих матеріалів є опублікована, однак не втрачає своєї цінності. Таким документом є «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р.» [28], яку виявив та ввів у 1932 р. в обіг історик-джерелознавець П. Клименко. Більша частина зазначеної в документі інформації стосується прийняття на навчання учнів з усіх куточків Речі Посполитої. Крім цього, цехова книга містить записи про особливості соціальної

взаємодії в середині цеху, правила поведінки та діяльність кожного з цехових представників. Це джерело засвідчує провідне місце кам'янецьких цехів у підготовці ремісничих кадрів, слава про яких розходилася далеко за межі України.

У збірнику документів «Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецькі корпорації» містяться тексти львівських цехів, які були зразками цехових об'єднань у сусідніх містах Руського воєводства, Волині та Поділля. У них йдеться про обов'язки та права учнів, підмайстрів та майстрів у роботі цехової організації, про вступ до цеху і національно-релігійні та суспільні відносини як всередині цеху, так і зовні – місце цехових працівників у міському просторі. Крім того, у збірнику містяться надані польськими королями привілеї для львівських ремісничих братств, які дозволяли їм визволяти, тобто переводити учнів цехових майстрів з інших українських міст, у тому числі і з Поділля, у підмайстри. Також саме у львівських майстрів колишні партачі могли очиститися (йому пробачалося, що він виконував та провадив ремесло зі шкодою для майстрів). Такі особливості створювали певну ієрархію серед цехових об'єднань міст України, де провідне місце належало Львову [25].

Значна частина нині відомих джерел з історії пізньосередньовічної та ранньомодерної історії Поділля була віднайдена представниками київської історичної школи. Ці матеріали увійшли до складу документальної збірки, яка відома як «Архів Південно-Західної Росії». Публікація джерел пов'язана з іменем В. Антоновича та М. Грушевського, які, накопичивши значну кількість архівного матеріалу, опублікували його в томах зазначеного зібрання. Актіві матеріали зібрані в частині 7 том 1: «Акти про заселення Південно-Східної Росії» [17], частині 8 том 1 : «Матеріали з історії місцевого управління у зв'язку з історією станової організації. Акти Барського староства XV – XVIII ст.» [19], частина 8 том 5: «Акти про українську адміністрацію XVI – XVII ст.» [20], частина 8 том 6: «Акти про землеволодіння в Південно-Західній Росії XV – XVIII ст.» [21].

До опублікованих джерел з історії Поділля варто додати перший том «Акти, що відносяться до історії Західної Росії». У ньому містяться документи, які

стосуються політики князів Коріатовичів, великих князів Вітовта та Свидригайла на Поділлі, а також загальнодержавні справи та діяльність королів Сигізмунда, Казимира Ягеллончика та Олександра [15].

Окрім джерельних збірок XIX – початку XX ст., матеріали з досліджуваної нами теми публікувалися в зібрані пам'яток юридично-ділового стилю давньої української літературної мови під назвою «Грамоти XIV ст. Пам'ятки української мови». Саме в них знаходимо надавчі грамоти Олександра Коріатовича, великого князя литовського Вітовта, а також молдавсько-польські та молдавсько-литовські міждержавні угоди, які носили економічний характер [51].

Під час дослідження цієї проблематики доцільним було використання матеріалів сусідніх з Поділлям регіонів. Одним із них є Волинь, що мала сильні зв'язки як зі Східним, так і Західним Поділлям. Серед архівних збірок, які нами були опрацьовані, особливо відзначаємо «Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст.». До нього увійшов актовий матеріал із гродських та земських судових книг Волині XVI ст., а також ряд документів з королівської канцелярії. Таким був Поборовий універсал 1580 р., оповідання Семена і Богдана Ободенських перед луцьким гродським урядом про втрату документів на землю та майно під час пожежі у Вінницькому замку, а також опис відбиття частини здобичі в заgonу татар і турків, які грабували Брацлавщину в січні 1580 р. [40]

До ключових опублікованих джерельних видань належить збірник «Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 рр.», упорядниками якого є львівські науковці М. Крикун та О. Піддубняк. Зібрання містить 240 матеріалів з архіву брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського. Загальна кількість документів і актів становить 496. Опубліковані джерела розкривають адміністративно-територіальний устрій, особливості формування і структуру шляхетсько-магнатського землеволодіння, існуючі маєткові конфлікти, проблему втечі селян, виникнення нових міських утворень і саме життя міщан. Поруч із цим документи торкаються податкових та торговельно-економічних питань [24].

Таким чином, джерельне забезпечення цього дослідження представлено значною кількістю пам'яток, які походять з часу дослідження і сприяють розкриттю теми. Частина матеріалів уперше введена автором у науковий обіг, а більшість уже була відома науковому колу дослідників. Правда, деякі з них уже були призабуті й мало використовувані у наукових дослідженнях. Різноманітність джерел сприяє об'єктивному та повноцінному виконанню поставлених завдань та мети дослідження.

1.3. Методологія дослідження

У сучасній історичній науці відсутній єдиний підхід до вивчення обраної нами тематики, тому у цій роботі застосовуються ряд методів і прийомів, які дозволили досягнути наукової мети і розкрити поставлені завдання. Методологію дисертаційного дослідження склали принципи історизму, системного аналізу, узагальнення, історико-методологічного плюралізму, об'єктивності та комплексності.

Застосування принципу історизму дозволило розкрити етапи еволюції форм земельної власності, виявити чинники, що впливали на напрямки ведення торгівлі, шляхи сполучення та супроводжуючі з цим зміни економічного характеру, що не пройшли повз міське та сільське життя мешканців Поділля й України за конкретних історичних умов.

Дотримання принципу системного аналізу та узагальнення допомогло нам визначити роль та місце Східного та Західного Поділля в економічному співробітництві країн Центрально-Східного регіону Європи. А послугування історично-методологічним плюралізмом дало можливість здійснити ґрунтовний аналіз усіх підходів, концепцій та ідей, що дозволило більш якісно дослідити внутрішній вплив на економічну картину регіону, визначити, що поділ Подільського князівства на дві адміністративні одиниці не відбився на культурному середовищі, оскільки торгівельний та суспільний рух продовжував існувати.

У процесі написання дослідження важливим для нас був принцип об'єктивності, який ґрунтується на неупередженому ставленні до різних подій та явищ, політичних та соціальних орієнтацій, і правдиве відтворення тогочасної реальності. Однак дотримання цього принципу в історичному дослідженні є важкою справою, оскільки історик працює з джерелами, до яких має враховувати різноманітні чинники та підходи. Це дозволить з'ясувати всю сутність документа і провести необхідний його аналіз. Щодо нашої роботи, то цей принцип був корисний при розгляді державної політики як Королівства Польського, так і Великого князівства Литовського, а також діяльності місцевих адміністрацій. Об'єктивно та неупереджено було розглянуто питання татарських набігів, шляхетських війн та міжусобиць, економічне значення сільських промислів та торгівлі. Виконання цього завдання було б неможливе без аналізу джерел та попередніх досліджень.

Не менш важливим було використання принципу комплексності, який передбачає всебічне дослідження причин і взаємозв'язків у середині певної системи. Таким об'єктом для нас стала економіка Поділля, а комплексний аналіз демонструє внутрішні шарніри (сільське господарство, торгівлю, ремесло, промисли, їхня регламентація і способи існування) єдиної, хоч і до 1569 р. розділеної економічної структури. Цей принцип дозволив з'ясувати специфіку економічного розвитку цієї території в умовах євро-азійських впливів на неї.

У процесі наукового дослідження нами були використані загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний), спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації) та загальнонаукові (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний) методи. Застосування цих методів допомогло розв'язати та розкрити поставлені до роботи завдання.

За допомогою історико-порівняльного методу нам вдалося дослідити спільні та відмінні риси в економічному, політичному, соціальному житті двох частин Поділля. Застосовуючи елемент історичного порівняння зазначеного методу зроблено висновки про справжню ситуацію в цьому регіоні України у

досліджуваний період. Порівняльний аналіз надав можливість розкрити сталі функціональні зв'язки соціального та економічного характеру Західного і Східного Поділля.

Проблемно-хронологічний метод дозволив нам створити структуру наукового дослідження і в хронологічній послідовності та динаміці дослідити ключові елементи подільського регіону, що мали місце в широкій торговельно-економічній системі євро-азійського простору в зазначені часові рамки. Використання цього методу дозволило нам виокремити тематичні проблемні сюжети і виявити їхній зв'язок з глобальними змінами історичного періоду.

Історико-генетичний метод дозволив нам розкрити особливості змін умов життя мешканців Поділля після встановлення литовської, а пізніше польської влади над цією територією, а також процес еволюції напрямків торгівлі, земельної власності та видів господарської діяльності, економічного життя подільських міст. Застосування цього методу дозволило нам показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття.

Історико-типологічний метод був корисний для нас при впорядкуванні видів та форм землеволодіння, сільських та міських промислів, видів господарської діяльності, особливостей внутрішньої торгівлі Поділля. За допомогою історико-системного методу нам вдалося показати вплив політики верховної влади Королівства Польського та Великого князівства Литовського, а також місцевих намісників, на тогочасне повсякдення в цілісній картині. Продемонстровано всі механізми функціонування і впливу політичної волі на окремо взяті сторони життя мешканців середньовічного і ранньомодерного Поділля.

Поруч із цими методами варто окремо виділити метод регіоналістики, який дозволив виявити закономірності взаємодії природи і суспільства подільського регіону, що можемо детально прослідкувати на прикладі появи міських і сільських поселень. Метод сприяв установленню конкретної взаємозалежності між географічним, соціальним середовищем і виробничими, природними умовами, ресурсами регіону. Це простежується на економічній діяльності, що

повністю залежить від умов розташування того чи того ремісничого, промислового, сільськогосподарського роду діяльності. У відповідності до цього, соціально-економічний розвиток залежить від природно-географічних, геополітичних умов. Тому Західне Поділля було, певною мірою, економічно розвиненіше ніж Східне.

У процесі написання дисертаційної роботи неможливо обійтися без характеристики стану дослідження проблеми торгівельно-економічного розвитку Поділля в 1362–1647 рр. У цьому нам допоміг аналіз головних методологічних праць, які дозволили більш глибоко поглянути на саму сутність понятійного забезпечення роботи, а саме визначити поняття «Поділля», «прикордоння» або «фронтір» та інших. Серед авторів, які приділяли цьому увагу були О. Білецька [80], В. Михайловський [205], Я. Дашкевич [143, 145, 148]. Окремо необхідно згадати про дослідження, які розкривали суть теорії фронтіру та її залучення до українських територій. Такими були роботи А. Каппелера [165], українських дослідників Я. Верменич [99], Я. Дашкевича [149], І. Чорновола [270] та інших [224]. У них детально пояснювалися аспекти культурного та соціально-економічного життя мешканців міжцивілізаційної прикордонної зони.

Варто також відзначити сутність використаного нами поняття «євро-азійський простір», який жодним чином не має нічого спільного з поширеною геополітичною стратегією в Росії. У нашому розумінні це розглядається, як зона комунікації двох глобальних цивілізацій: європейської (яка вміщує в собі країни Заходу, у тому числі й українські землі) та азійської (країни Близького Сходу, у досліджуваний період до них також можемо віднести Московщину). Це були дві самодостатні одиниці, які мали свої економічно сформовані терени «світи-економіки». Межі останніх постійно змінювалися, і в досліджуваний період контактною зоною між ними було досліджуване нами Поділля. Як фронтір, Подільська земля відчувала на собі економічні, соціальні, культурні та політичні зміни як з одного боку, так і з іншого, а це у свою чергу впливало на неї безпосередньо.

Поруч з цим варто виділити методологічні основи роботи, які заклав у своїх працях відомий французький історик Ф. Бродель [92–94]. Його трьох томне видання «Матеріальної цивілізації...» цінне для нас тим, що в ній детально розглянуто економіку в цивілізаційних масштабах. Будучи представником школи Анналів, Ф. Бродель також звернув свою увагу на історію клімату, яка була нами використана для характеристики економічного буття мешканців Поділля, та причин високого сільськогосподарського спектра цієї території.

Серед історіософських підходів варто виділити погляди представників сучасної української історичної науки В. Борисенка [89, 90], Н. Яковенко [278]. Вони стверджують, що при написанні історій окремих народів або багатоетнічну історію, варто використовуватися специфіку огляду історії України в більш глобальному масштабі – цивілізаційному, культурному. Таким чином, не відділяючи історичну спадщину України з контексту Центрально-Східної Європи, і континенту загалом.

Отже, зазначені вище методи та підходи дозволили комплексно висвітлити питання торговельно-економічного розвитку Поділля в умовах зовнішніх впливів, з'ясувати основні напрямки і форми функціонування внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ремісничо-цехового виробництва, порівняти специфіку їхньої діяльності у Західному і Східному Поділлі.

Висновки до розділу 1

Об'єктивне дослідження ролі Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору неможливе без детального, не заангажованого аналізу напрацювань попередників. Історіографія цього дослідження досить широка і представлена роботами не лише українських учених, а й закордонних дослідників. Відповідно до загальноприйнятої періодизації, історіографію хронологічно поділяють на три періоди: дорадянський, радянський (1922–1991 рр.) та сучасний. Дорадянський історіографічний період характеризувався появою перших краєзнавчих студій, які поступово переросли в академічні

напрацювання. Роботи дослідників цього часу присвячені різним аспектам історичного минулого Поділля, але загалом стосувалися адміністративно-політичних та соціально-економічних моментів історії, які розглядалися фрагментарно. Більшість робіт носять джерельну цінність, оскільки містять перші публікації архівних матеріалів. У радянський період подільська тематика втрачає свою актуальність. На перше місце виходять питання соціальної історії, у контексті якої розкриваються міжетнічні зв'язки, міське життя, економіка й торгівля досліджуваного регіону. Лише у 80–90-х рр. ХХ ст. простежується відхід від марксистсько-ленінської ідеології та перехід до нової методології дослідження, що відбилося на появі нових серйозних досліджень.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія відзначається різноплановістю, залученням новітніх підходів, принципів та методів дослідження. Однак, як і в попередні періоди, вони розкривають питання політичного та соціального характеру, а економіка цілого Поділля та вплив на неї різних чинників залишається осторонь.

Аналіз історіографічної традиції дає підставити констатувати про відсутність комплексної праці з обраної теми, що і зумовлює актуальність її дослідження. Джерельна база є різноплановою і складається з неопублікованих архівних матеріалів, що зберігаються у фондах центральних архівів України та Польщі, опублікованих збірників документів, актових книг, люстраційних та статистичних матеріалів, спогадів сучасників. Такий комплекс джерел дозволив ґрунтовно розглянути процеси становлення і розвитку економіки Поділля в умовах міжцивілізаційного контакту, а також висвітлити ключові аспекти життя місцевих мешканців. Методологію дисертаційного дослідження склали принципи історизму, системного аналізу, узагальнення, історико-методологічного плюралізму, порівняння та комплексності. Вони поєднувалися із загальноісторичним, спеціально-історичними та загальнонауковими методами, що дозволило нам виявити закономірності та особливості економічного і соціально-політичного розвитку регіону в досліджуваний період.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ЄВРО-АЗІЙСЬКИХ ФАКТОРІВ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЮ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ ПОДІЛЛЯ

2.1. Форми землеволодіння Західного і Східного Поділля

Історія Поділля насичена значним масивом подій, які до нашого часу залишаються ще не описаними. У XIV ст. Подільська земля, як і більшість українських територій, входила до складу великої імперії Сходу – Золотої Орди. Поділля та Київське князівство, як частина Улусу Джучи, отримали назву Прославія або улус Курумиши. Земля в межиріччі Південного Бугу і Дністра була поділена на Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську, Сокальську тьми* [264, с. 177, 250-251; 207, с. 156; 43, с. 191], на чолі яких стояли представники центральної влади, так звані «удільні хани», що були розбиті в битві на Синій Воді.

На місцевому рівні виконавча влада зосереджувалася в руках отаманів, які часом іменувалися «старцям», «війтами», «тивунами», інколи «десятьниками» [135, с. 82]. Вони очолювали окремі громади, найбільш вірогідно, обиралися з місцевих жителів або призначалися татарами з-поміж лояльних, «излюбленных», до себе осіб поселення [124, с. 462]. Саме їхню підтримку дістали литовські князі Коріатовичі на початковому етапі підпорядкування собі цього краю [43, с. 74].

Аналогічна картина відбувалася і у питанні земельної власності. Верховним володарем Подільської землі до 1362 р. був хан Улусу Джучи Кельдибек (жовтень 1361 р. – вересень 1362 р.) [265, с. 183], який управляв нею через своїх намісників. У цій системі громада відігравала роль посередника між державою (власником усіх земель) та окремими землекористувачами. На локальному рівні староста виконував рішення віче (верховний розпорядчий орган) і основ звичаєвого права в розподілі земель між членами громади.

* Тьма – назва адміністративно-територіальної одиниці Золотої Орди.

Громадське землеволодіння об'єднувало і регламентувало спільні території, тобто громадську сільськогосподарську альменду – пасовища, ліси, луки, пустища, місця риболовлі, що були необхідні для виконання спільних потреб села [156, с. 331]. Під юрисдикцію громади підпадало подвірне землеволодіння, тобто земля окремої сім'ї, яка була членом громади. Сім'я створювала своє домогосподарство, а землю, якою користувалася, вважала своєю власністю [135, с. 84]. Домогосподарства здобували землю за допомогою права займанщини, що зводилося до займу і освоєння вільних земель. На підставі першого «займу» ця земельна ділянка вважалася особистою власністю селянина, який у майбутньому міг передавати її в спадок [136].

Неспокійне прикордоння не відкидало можливі появи запустілих алодів. У такому випадку громада могла використовувати цю землю для спільного користування або передавала це право іншим членам громади, які мали можливість її обробляти [135, с. 84]. У татарський період номінальний власником землі був великий хан, а громади виступали в ролі землекористувачів. Відповідно до цього сплачувався натуральний або грошовий податок (срібло, що згадується в грамотах князів Коріатовичів). Збором податку займалися баскаки, які для цього приїздили час від часу [124, с. 462].

На період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Королівства Польського в XIV – XV ст. сільські поселення мали площу 0,5–1 га. Вони склалися, як вважають окремі сучасні дослідники, з одного дворища, яке включало кілька селянських сімей або 2–4 відокремлених дворогосподарств малих сімей [156, с. 329].

За татарських часів Поділля не викликало у ханської влади серйозного військового занепокоєння, а в економічному плані край розглядався як сировинний придаток Золотої Орди. Головні татарські міста знаходилися на півдні, ближче до торговельних маршрутів. Про це свідчить інформація історика Б. Черкас про те, що «на Подільських теренах, на відміну від Київського князівства, були відсутні феоди ординської знаті». Крім того, це пояснює невелику кількість татар, яких вдалося швидко вибити Коріатовича: «...на 1362 р.

місцевих татар, вочевидь, тут було замало, тож вони пішли до Мамаю.» [365, с. 217]. Ця інформація дає підстави стверджувати, що татари не прагнули тут осісти, а використовували ці володіння і місцеве населення, як колись болохівців: «болоховцы имъ орють пшеницю и проса» [124, с. 463]. З українських територій, крім зерна, на південь ішов значний потік деревини, сировини для ремесла, мед, руда та залізо [365, с. 209, 343].

Одним із золотоординських центрів, куди стікалися як податки з громад, на нашу думку, так і різні товари, було сучасне смт. Торговиця (Кіровоградська обл.). Історик Ф. Шабульдо вважав, що саме на цьому місці розташовувався Ябу-городок, тобто, місто намісника («йабгу» – титул намісника з числа найближчих родичів правителів «степових» імперій) [276, с. 19]. Такою особою ймовірно був ханський бей Дмитро (Диметр-солтан), оскільки навколо Торговиці розташовувалися його володіння, про які ми дізнаємося з грамоти Федора Коріатовича Пашку Васневичу – «Бакъсановцы – на Дмитрове» [200, с. 189].

Крім того, варто погодитися з Н. Молчановським, який писав про діяльність і вплив татар на Поділля так: «...займаючись головним чином тваринництвом, татари повинні були надавати перевагу степовій, південній полосі Поділля і навряд чи через це здійснювали великий вплив на побут і звичаї населення північної полоси...» [207, с. 166].

На нашу думку, у цьому і простежується євро-азійкість цієї території. Західна частина Подільської землі менше підпадала під вплив жителів степу, тоді як східна, змушена була пристосовуватися до татарських правил поведінки, скільки мала безпосередній і постійний контакт із ними.

Наведені факти виступають важливим аргументом у підтримку тези про два етапи утвердження Коріатовичів на Поділлі. Так, перший етап, на думку Ф. Шабульдо, відбувся в 40-х рр. XIV ст., коли Велике князівство Литовське вело боротьбу за приєднання до себе Галицької землі. Це були сприятливі умови для наступу на південь, у сторону Поділля [274, с. 45]. Саме в цей час Коріат-Михайло зі своїми синами підпорядкував літописні Смотрич, Бакоту, Скалу, Червоноград та околиці Кам'янця – тобто Мале Поділля [278, с. 139]. Другий

етап пов'язаний із перемогою військ Ольгерда в 1362 р. на р. Сині Води та поширенням влади племінників великого князя на східно-подільській території [274, с. 45].

У 1362 р. ситуація в землеволодінні продовжила залишатися сталою, тобто, на локальному рівні існувало громадське землеволодіння. Незмінність цієї форми землеволодіння було пов'язана з тим, що литовське панування над Поділля проходило більш непомітно, поступово, без різких змін у житті місцевих мешканців [126, с. 80]. Ключові перетворення відбулися на вищому рівні, новим верховним володарем Подільської землі став великий князь литовський Ольгерд. Хроніка литовська і жемайтська, описуючи перемогу литовців повідомляє, що, очистивши Поділля від татар, Ольгерд залишив тут частину свого війська на чолі з братами Коріатовичами і «вси краины Руские с Подолем поручил им и дал в пановане» [52, с. 43]. Таким чином, Коріатовичі були намісниками великого князя, володіли подільським краєм як власним уділом. Це свідчить про те, що на Поділлі в 60-х р. XIV ст. почала формуватися удільна форма землеволодіння.

Першочерговими кроками князів була оборонна розбудова території, яка не могла відбутися без підтримки місцевого населення. Саме з цією метою вони і «вошли у приязнь со атаманами» [43, с. 74]. Швидше за все, що між ними були укладені певні домовленість, згідно з якими «атамани» як лідери громад, визнавали верховну владу литовців, у тому числі й у землеволодінні.

Внутрішня розбудова Поділля супроводжувалася перетворенням колишніх громадських центрів на міста-фортеці, про що детально інформує Супрасльський літопис «...нарядили городь Смотричи а оу другомь месте ... нарядили городь Бакотоу...и посікши лесь оумоуровали городь Каменец...». Окрім цих міст-фортець, Хроніка литовська і жемайтська згадує і про Брацлав, Вінницю, Меджибіж, Хмельник, Тереховль [48, с. 66; 52, с. 44].

Еволюція громадських центрів до розряду міст відбувалася одночасно зі змінами в системі землеволодіння. Частина мешканців громади переходить у стан міщан, набуваючи право власності на свій алод. Саме для їхньої економічної підтримки було, зокрема, надано грамоту князів Юрія та Олександра

Коріатовичів від 7 січня 1374 р. Цей документ звільняв кам'янецьких власників землі від сплати будь-яких податків на 24 роки. Після закінчення цього терміну міщани мусили платити князю по 20 грошів від лану [295, с. 325]. Таким чином, документ засвідчує та узаконює форму земельної власності саме руської, тобто української, громади Кам'янця.

Наприкінці XIV ст. відбувалося також становлення князівської земельної власності. З наявних джерел випливає, що у владній ієрархії на першому місці перебували самі князі-володарі – брати Коріатовичі. Нижчим по рангу був князь, якого зустрічаємо в грамотах, як свідка, Василь Вінницький (або Божський). Його польські історики вважають імовірним батьком Федька Несвизького [203, с. 36]. Однак, на нашу думку, більш імовірною може бути теза історика С. Келембета про те, що Василь Вінницький походив від давніх болохівських князів і був найближчим родичем Несвизьких [167, с. 9]. Щодо земельних володінь князя Вінницького, то це була Вінницька і Хмельницько-Божська волость [167, с. 7]. Доцільно вважати, що князі Вінницькі, визнавши владу Коріатовичів, зберегли за собою свою земельну власність і вільно нею розпоряджались. Окрім князя Василя, у грамоті Федора Коріатовича від 20 червня 1391 р. пану Гриньку на Сокілець згадується княжна Андріанова Вінницька. Зрозуміло, що вона була дружиною іншого Вінницького князя – Андріана. У згаданому документі саме від її імені передавалися у власність Гринька села Микулинці, Літин, Вонячин, Дешковці, Стрижавка *«у деднину и в вотнину»* [23]. З огляду на зазначену інформацію стає зрозумілим, що ці володіння передавалися в довічну власність, оскільки княгиня Вінницька була для Гринька тещею, а ці землі належали її донці як «отчизна». Таким чином, князь Василь Вінницький і княжна Андріанова були представниками князівської земельної власності, що розташовувалася на півночі сучасної Вінницької області.

Поруч із зазначеними володіннями зароджувалася земельна власність найближчого оточення князя. Такими для Коріатовичів були свідки їхніх надань, які в документах названі так: пан Гринько, Немиря, Рогозка, Бедрих (Бедришко), Вишко Товстий, Прокіп, Павло Слупич, Михайло Процевич [203, с. 36]. На нашу

думку, вони були тими отаманами, з якими Коріатовичі в 60–х р. увійшли в «приянь». Тому князі підтверджували та розширювали їхні земельні права, надаючи відповідні грамоти. У більшості випадків це були привілеї на вічне володіння, тобто надання в «дедину и въ вотнину и детем его, и его последкомъ» [23]. Таку форму земельного володіння можна назвати службовою.

Так, у вересні 1388 р. пан Немиря, вірний слуга Костянтина і Федора Коріатовичів, отримав грамоту на володіння містом Бакотою з прилеглими селами: Студениця, Привороття, Підтеремці, Ходорівці, Борсуківці, Молодове, Онисимівці, Бронниця, Лядава і Бучаї [190, с. 38; 243, с. 38-39]. Ю. Сіцінський писав, що «на тій площині, що займали названі в грамоті поселення, не було інших міст та сіл, бо в грамоті сказано, що як з'являться які нові села, між тими дарованими селами, то ті нові села мають належати цьому же Немирі» [252, с. 39]. Допустимо, що саме зазначені села і були тими ж сільськими громадами з власним землеволодінням. Немиря де-юре ставав власником їхніх земель, проте де-факто землею продовжували володіти старі користувачі, які за це сплачували податки на користь нового намісника.

Подібний привілей 20 червня 1391 р. отримав від Федора Коріатовича згаданий раніше подільський староста Гринько, який володів Соکیلцем у Східному Поділлі. У власності Гринька були також села Глинянець, Вороновиця, Прилуки, Іллінці, які відносилися до наданої йому Костянтином Коріатовичем Сокілецької волості, межі якої сягали Звенигорода на сході, а на півночі – р. Роськи [23].

За отримані землі Гринько, як і його нащадки, мали вірно служити Подільському князю «и на воину, и на погоню, какъ и вси землане». А коли не захочеться служити, то може вислужені володіння продати, заставити або передати у спадок кому захоче [23]. Цим самим князь Федір визнавав його повні права на ці земельні володіння й підкреслював виняткову значущість особи Гринька для Коріатовичів.

Такою ж за характером була грамота Федора Коріатовича від 1 липня 1392 р. слугі, пану Бедришку. За його вірну службу князь надавав йому в «дідицтво і

ойчизну» села Сатермінці, Олеховці, Кліменці, Супрунковці, які розташовувалися в північній частині Кам'янецьчини. Жителі цих сіл мали підпорядковуватися лише Бедришкові [318, с. 21; 251, с. 42].

Ще одним представником службового землеволодіння 90–х р. XIV ст. був Пашко Васневич, який у серпні 1392 р. отримав від князя Федора Коріатовича земельні володіння (сім сіл) в Брацлавській волості. Серед свідків у грамоті згадується пан Бедрих, який зазначений як черкаський воєвода (перша згадка про Черкаси як місто, підпорядковане владі князів Коріатовичів) [201, с. 189, 194].

Цей епізод показує нам, що наприкінці XIV ст. земельні володіння Подільського князівства простягалися до Дніпра і надавалися в приватні руки на вічні часи. Така політика була подібною до тієї, яку здійснювала татарська адміністрація щодо місцевого населення Поділля. Останнє зобов'язувалося визнати владу татар, а взамін отримували підтвердження їхніх володінь. Цей чинник демонструє, що тут продовжила жити ідея, яку запровадили ще болохівці – підпорядкування новій силі, за умов визнаннями ними їхньої власності без кардинальних змін.

Можемо допустити, що, окрім цих надань, були й інші, які надавалися найближчим до князя особам, а особливо свідками у відповідних юридичних документах. Походження цих осіб також є важливим питанням, оскільки представниками службового землеволодіння були прийшли з Литви воїни, які осівши на Поділлі і продовживши службу князю, отримали землю. Тому варто погодитися з думкою історика Ю. Сіцінського, який зазначав, що роздачі княжим службовцям здійснювали з порушеннями – обмеженнями прав перших володарів, правдоподібно громад. Новоспечені землевласники вже від себе надають землі села своїм підручним людям. За таких умов службове землеволодіння перетворювалося на найбільш поширене і почало набувати форм приватної власності [251, с. 53-54] у вигляді «оу дѣднину и въ вотнину и дѣтем ѹго, и ѹго послѣдкомъ» з усіма її доходами [23].

На нижчому соціально-економічному щаблі після князів і панів (службовців) перебували служиві бояри та зем'яни, які також мали певні

землеволодіння. Відсутність конкретних даних не дозволяє нам говорити щось детальне про них. Скоріш за все, вони не були значними, а обов'язки були такими ж, як і в селян: «твердити замки, до якого замку будуть прихилені і давати данину – «серебро» татарам [251, с. 50].

Наведені факти, що стосуються службово-панської власності говорять нам про те, що все громадське володіння підпорядковувалося окремим князівським слугах вищого рангу. Підтвердженням цього слугують самі княжі надавчі документи. Великі простори землі вже належали великим землевласникам, тому нове село ставало автоматично його володінням. «Которые села изнова посадит межи своїми селы и съ нашим докладом, то также его вечно имеетъ быти непорушно», говориться в грамоті 1375 р. [251, с. 53]. Згадані у документі волості починають втрачати ознаки територіальної громади і з часом перетворюються в суто адміністративно-територіальне утворення [135, с. 77].

Правління Коріатовичів Подільським князівством офіційно закінчилося в 1394 р. Військова акція, яку очолив Вітовт, завершила підпорядкуванням цієї території владі литовського князя. Прагнення позбутися зазіхань зі сторони Угорського Королівства, васалами якого були Коріатовичі, призвело до ряду домовленостей між Вітовтом і польським королем Владиславом II Ягайлом. Їхнім результатом став перший поділ Подільської землі, який був пов'язаний з продажем частини Поділля польському сюзерену за 20 тис. грошів [80, с. 126].

Такі кардинальні політичні події стали причиною зміни в системі земельної власності. Домен польського короля Владислава II Ягайла поповнився такими подільськими територіями: Меджибізькою, Бозькою і Вінницькою волостями [251, с. 67]. Інші землі Західного Поділля від імені верховного володаря передавалося 13 червня 1395 р. Спиткові з Мельштина у дідичне володіння [199, с. 67].

Фактична заміна Коріатовичів на ставленика польського короля не зумовила кардинальних змін у питаннях земельної власності і в адміністративному поділі. Верховний володар займався справами всього князівства, а на місцях влада перебувала в руках старост. Ягайлове і Спиткове управління Західним Поділлям наприкінці XIV ст. сприяло зростанню напливу

на Поділля вихідців із західних країн, які тим самим збільшували населення ключових подільських міст-замків і навколишніх волосних центрів.

За князя Свидригайла на Західному Поділлі питання земельної власності не було ключовим. Характерними ознаками його управління були земельні надання католицьким орденам на землі поблизу Кам'янця, з обов'язком платити «подданщизни та татарської данини» [251, с. 71-73]. Ця інформація дає підстави вважати, що зі збільшенням присутності католиків на заході Подільської землі, відбувається розширення церковних земель. Щодо володінь старих власників, то допустимо, що вони і надалі продовжували тримати свої землі, користуючись звичаєвим правом давності.

У 1402 р. Свидригайло тікає з Поділля в землі Тевтонського ордену, який зобов'язувався допомагати йому в отриманні великокнязівського престолу Литви [208, с. 260]. З цього часу управляти Західним Поділлям почав безпосередньо сам польський король Владислав II Ягайло [126, с. 177]. Його перший період управління (1402-1413 рр.) характеризувався перезатвердженням надавчих привілеїв місцевому службовому люду, а також підтвердження прав новим осадникам із Заходу [363, с. 37-38]. Останні отримували урядницькі посади і земельні володіння в замкових волостях Кам'янця, Смотрича, Скали, Червонограда, Летичева, Вінниці (предмет надання село Мізаків, Вінницька волость, для Пйотра Шафранця – 09.03.1404) [295, с. 384]. Головною умовою такого службового землеволодіння була військова служба на неспокійному прикордонні. Позитив був у тому, що цей край ставав гарною можливістю для побудови успішної кар'єри, тим паче, якщо територія була під управлінням самого короля. Серед таких осіб Західного Поділля окремо варто виділити подільських старост Дерслава Конопку з Кожухова та Пйотра Шафранця, які були одними з перших польських землевласників у цій частині Поділля [199, с. 95].

У Східному Поділлі, що перебувало в підпорядкуванні Великого князівства Литовського, після 1393 р. продовжило існувати громадське землеволодіння, яке співіснувало із землеволодіннями великих землевласників, слуг та довірених

осіб попередніх володарів. Одним із таких представників був князь Василь Вінницький (Божський), котрий, маючи князівський титул, залишався ключовою особою у цьому регіоні. Історик С. Келембет звертає увагу на те, що саме князь Василь володів Меджибожем, Божськом і Вінницею, які, при наданні Західного Поділля Спитку з Мельштина, польський король залишив за собою [167, с. 7, 11]. Утримувачем цих земель продовжував бути князь Василь Вінницький, який завдяки співпраці з королем зберіг свої позиції. Підтвердження цього факту є присутність підпису князя «Wasilio duce dieto Boszki» на першому місці серед свідків у грамоті королівського ставленика в Західному Поділлі князя Свидригайла домініканському монастирю в 1401 р. [113].

Наявна джерельна база не містить даних про діяльність литовських старост у східній частині Подільського князівства. Найбільш вірогідним є те, що вони стали на чолі землевласницької системи, яка існувала за князів Коріатовичів. Голоним завданням для них була реалізація в підконтрольній території планів центральної влади Великого князівства Литовського та оборона південних кордонів.

Вирішальним етапом в історії Поділля були події 1410 – 1411 рр. Саме після перемоги під Грюнвальдом, Владислав II Ягайло і Вітовт вирішили подільське питання на користь останнього [80, с. 137]. На об'єднаному Поділлі князь Вітовт, як і його попередники, почав формувати коло власних прихильників, на противагу коронній шляхті за допомогою земельних надань в обмін за службу [199, с. 99-100]. Крім цього, поширення набувало заставне землеволодіння, що передбачало передачу землі в заставу-володіння в обмін на грошову позику. Кредитор не лише мав право експлуатувати землю, але міг також передавати своє право іншим особам. Після закінчення терміну застави або вразі неповернення грошової суми, земля ставала власністю кредитора.

За твердженням В. Михайловського «саме Вітовту належить пріоритет у впровадженні такої форми, яка стала широко використовуватися на руських землях протягом XV – XVI ст. Оскільки це слугувало стабільним джерелом готівки для скарбниці, являло собою найприйнятніший спосіб винагороди за

службу, не обтяжуючи видатками скарбницю верховного володаря і певною мірою забезпечуючи охорону краю» [199, с. 101].

Загалом до нашого часу дійшло близько 20 документів для подільської шляхти в Кам'янецькому, Смотрицькому, Бакотському, Червоногородському та Скальському повітах такого характеру [263, с. 198]. Значну інформацію про земельні володіння в Східному Поділлі знаходимо в документах другої половини XVI ст., у яких описуються втрачені привілеї шляхти під час пожежі у Вінницькому замку 1580 р. Більшість із них повідомляють, що права на володіння землею були наданні великим князем литовським Вітовтом на дідичному праві за умови несення військової служби. Наведенні в документах факти говорять, що ці надання стосувалися північно-східної частини майбутньої Брацлавщини [24, с. 267-271, 274-284].

Наведена інформація дозволяє стверджувати, що земельна політика Вітовта зводилася до документального підтвердження прав на володіння землею, за умови служби та участі в «походах для оборони землі» в Східному Поділлі, і запровадження заставної форми у західній частині.

Щодо подільського громадського землеволодіння, то воно за Вітовта поступово зменшувалося. Деякі землі переходили в заставу привілейованим власникам. Яскравим прикладом цього є Вітовтове надання 1427 р. «Еську Нешевичу дворище Ярополково» на Поділлі. Воно надавалося не в довічне володіння, а лише заставлялося за «п'ятдесят гривень подольскими полугрошки*» [263, с. 178]. З цього виходить, що це дворище було засноване і існувало у власності якогось Ярополка, що відбилося і у назві поселення. Така практика здійснювалася для переоформлення земельної власності сільської волості на поземельну власність феодала. Самі по собі дворища, як складові волосної громади, вилучалися з її складу і руйнували такого роду землеволодіння.

Після смерті великого князя Вітовта в 1430 р. за Подільську землю почалася військова боротьба між Великим князівством Литовським та

*«подольский полугрошек» – монети Подільського князівства зафіксовані в джерелах початку XV ст. [213]

Королівством Польським. Польські шляхтичі зайняли замки Кам'янця, Смотрича, Скали, Червонограда з волостями і належними до Кам'янця містами Ольчедаїв і Ялтушков. Саме з цього часу активізувалося формування польського землеволодіння в Західному Поділлі. Щодо східної частини Поділля, то міста-фортеці Брацлав, Сокилець, Звенигород з прилеглими волостями, а також Летичів, Дашов і Хаджібей були в підпорядкуванні князя Свидригайла [295, с. 449, 459-460]. Кожна з сторін намагалася легалізувати ту чи ту земельну власність і отримати на неї королівський/князівський привілей. У 30-х р. XV ст. відбувалися почергові зміни контролю над рядом територій. Яскравим прикладом цього є Летичівська волость (повіт), яка часто змінювала своїх привілейованих власників і переходила в підпорядкування то Корони Польської, то Великого князівства Литовського [295, с. 132, 243, 465, 469]. Подібна ситуація була і щодо багаторазових змін брацлавського старости [295, с. 251].

Земельну політику того часу в обох частинах Поділля можемо охарактеризувати як «підтримка лояльного ставлення». Мається на увазі підтвердження привілею на володіння землею за умови підтримки князя (у Східному Поділлі), чи короля (у Західному).

Період управління князя Свидригайла у Східному Поділлі доволі цінний, тим, що за нього продовжувало співіснувати земельна власність привілейованих власників і громад. Це прослідковується в грамоті князя 1431 р. про розмежування маєтностей зем'янина К. Микулинського. У ній згадуються «люди саліські», які беруть участь в обороні кордонів. Села Саліші в 30-х рр. та Щорбів на Роставиці в 60-х рр. XV ст. не були приватними землеволодіннями, а залишалися вільними з обов'язком відбувати військову службу. В. Отамановський писав, що такого роду об'єднання самостійно регулювало земельно-правові взаємини, і, володіючи спільними землями, становили земельну громаду [214, с. 90]. Це схиляє до думки, що чим потужніша була сільська громада і чим краще вона відстоювала свої права, тим довше вона залишалася певною мірою незалежною. Це у свою чергу дозволяло зберегти

власні земельні володіння, а також бути значною силою для забезпечення безпеки на цій ланці кордону.

У результаті втрати адміністративної та політичної єдності Поділля східна частина починає тяжіти до Волині та до Київщини. Так, у люстрації Київського князівства 1471 р. знаходимо Вінницю, яка вказується як місто князівства [33, с. 4]. Підтвердженням тези про переорієнтацію північної частини Східного Поділля на Київ, як центр політичної влади, говорить переказ Гнівоша Стрижавського про втрачені привілеї під час пожежі у Вінницькому замку 1580 р. Серед них згадується привілей на володіння Стрижавкою (північніше Вінниці – А.В.), який отримав предок Гнівоша Олександр від великого князя київського Володимира (1362–1394). У 40-50-х рр. XV ст. до цих володінь наступний київський князь Олександр (Олелько) Володимирович (1443–1454) додає привілей на володіння Цвітковцями, Клобичища, Пиливенці, Кобилью над річкою Десницею, Янів над р. Бугом і над Сниводою, що лежать у Вінницькому повіті [24, с. 273]. Щодо Брацлавського повіту, то він підпорядкувався найближчим соратникам Свидригайла з Волині, одним із яких був ратненський князь Василь Сангушкович [113]. Саме він зазначався брацлавським державцем у грамотах 1443, 1446 р. [295, с. 514, 518]. Із цього часу і до створення Брацлавського воєводства в 1566 р. така ситуація зберігалася й надалі. Волинські шляхтичі отримували урядницькі посади і разом із цим розширювали свої земельні володіння.

У 1447 р. великий князь литовський Казимир IV Ягеллончик (1427–1492) став польським королем. За його правління в Західному Поділлі продовжувало розвиватися заставне землеволодіння, яке поступово перетворилося на дідичну власність місцевої шляхти, яка вже від свого імені продовжує цю практику [363, с. 91]. Політика короля в цьому краї була менш активною, ніж за його предків, головну увагу Казимир IV зосередив на північному кордоні своєї країни. Місцева шляхта хоч і продовжувала нести службу на прикордонні, однак усе більше починає перейматися господарськими проблемами.

Варто відзначити, що поширена за польського короля Владислава III (1434–1444) форма застав повітових міст і замків, за Казимира IV поступово припиняється [363, с. 93]. Це було зумовлено невдоволенням менш заможних представників шляхетського прошарку [199, с. 179], які не погоджувалися із земельною політикою старости у власному повіті. Саме старости з волі короля мали широкі надавчі повноваження, вони роздавали державні землі в заставу, записуючи незначні суми, а їхні привілеї часом прирівнювали до королівських і не потребували підтверджень верховного володаря [188].

У 1431 р. у Західному Поділлі відбулася зміна адміністративної одиниці волості на староство [295, с. 51], що супроводжувалося підпорядкуванням старості земель сільських громад. Зокрема, у 1442 р. кам'янецький генеральний староста впроваджує практику земельних надань із записом суми до 50 гривень, що відповідало середній вартості одного села для пересічного шляхтича [199, с. 188]. За такої ситуації перевагу отримувала шляхта, а також найвпливовіші родини воєводства. Доволі часто села-дворища пустіли через напади татар та волохів або різного роду епідемій. Це давало змогу шляхетській владі привласнювати їх як пустки на вигідніших економічних умовах.

Окрім цього, частина членів громад, нагромадивши значні матеріальні цінності, переходили із селянського стану в службовий [263, с. 178–179]. Це супроводжувалося зміною форм землеволодіння, коли земля переходила до них унаслідок застави або купівлі, тобто, ставала юридично оформленим майном. Прикладом цього, на нашу думку, є сім королівських надань наприкінці вересня 1442 р. У них король надає в заставу Біліні, державцю Лядави – с. Сребну, у Бакотському повіті, Миткові Зарубичу – с. Лисець, у Кам'янецькому повіті, Лукашеві Лойовичу з Мілієвець – с. Капустинці, Червоногородського повіту, та Якимове дворище на р. Жван, у Кам'янецькому повіті, та інші подібного типу [201, с. 259-262].

Історик В. Михайловський, аналізуючи ці надання, вважає, що «це були не типові документи для часу їх видання. Особи, котрі отримали ці села, не виділялися серед інших своїм становищем у суспільстві» [201, с. 243].

Поділяючи погляди дослідника, вважаємо, що ці нові державці були представниками колишніх сільських громад.

Зміни відбувалися і в міському землеволодінні. Опис кам'янецького замку 1494 р. фіксує міщанські землі сільськогосподарської округи на 100 ланів, із яких 50 перебувало в користуванні представників польської та по 25 у жителів руської й вірменської громад. Протягом XVI ст. це землеволодіння поступово зростає. Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. виявила вже 200 ланів міщан: руська (українська) громада мала – 70, вірменська – понад 60, польська – 64,5 [215, с. 330]. Тобто, менш ніж за 100 років землеволодіння українських власників збільшилося щонайменше в кілька разів, з чим зросла і їхня суспільна значущість.

Власне, протягом 1442–1492 рр. завершувався процес роздачі «вільних» державних земель і розпочинався їхній перерозподіл, тобто формується ринок землі. Земля стає товаром, який можна продати, обміняти, закласти, проте тільки за згоди короля. Такі можливості мала невелика кількість людей, що автоматично призводило до формування великошляхетського землеволодіння, представниками якого в Подільському воєводстві були окремі сім'ї Бучацькі, Одровонжі і пани з Ходчі.

Східне Поділля в другій половині XV ст. управлялося волинськими старостами, які й проводили розподіл земельних володінь. Надані ними замкові села боярам місцевих замків підтверджувалися привілеями великого князя литовського. За таких умов боярин ставав зем'янином, а його право «держання» ставало правом власності. Такі процеси активізувалися наприкінці XV ст. [212, с. 48]. Поруч із цим, найбільш поширеною формою землеволодіння було службово-шляхетське, про що говорять джерельні матеріали. Так, у 1448 р. у Вільно великий князь литовський і одночасно король польський Казимир IV Ягеллончик здійснив ряд надань Грицьку Ясмановичу (4 села), Івашку Львовичу («на отчину» підтвердження на 3 села), Рогозі (2 села за вислуги і «отчини» 3 села), вйту Станіславу (1 село), Скабарні (6 сіл); Меньку (1 село), Коптю (2 села), Шелібору (3 села), Слупиці (2 села); Іваньку Гиньковичу (2 села), Івашенку Осташковичу (1 село) [54, с. 55]. Окрім цих надань Казимир IV підтвердив

привілеї Вітовта Яцьку Лецьковичу на маєток Малі Яківці на р. Згаре, яким у 1580 р. володіли його нащадки пани Яцьковські [24, с. 282]. Серед інших службових людей, які отримали привілеї Казимира IV джерела називають також і Супруна Івановича Микулинського [24, с. 285].

Із часом такого роду надання перетворювалися у вотчину. Цей процес супроводжувався відповідними документальними підтвердженнями. За часів Казимира IV «пустівське» селище Шпеков було надано Сенькові Кошці, за умов несення служби з цього маєтку. Великий князь Олександр підтвердив це володіння своїм привілеєм, а Сигізмунд I дозволив брацлавському зем'янину тримати *«вечно ему и его жоне, и их детям»* [24, с. 390, 396]. Подібним за характером були надання Федьку Єньковичу, Левку Боговитновичу у 1497 р. [55, с. 161]. У квітні 1500 та 1501 рр. Івашко Антонович отримав право володіння селом Дешковцями на вічність як *«отчину йому, і його дружині, і їх дітям, і потім майбутнім їх нащадкам, зі всіма з тими, що до того села здавна прислухає»* [14, с. 50, 78].

Таким чином, у Східному Поділлі в XV ст. активно розвивалося й поширювалося службово-шляхетська форма землеволодіння. Цей період можемо вважати вирішальним для формування земельного володіння шляхти Східного Поділля. У той же час у Подільському воєводстві почала формуватися великошляхетська земельна власність окремих місцевих та прийшлих родин.

Незначне поширення заставного землеволодіння на Брацлавщині пояснюється тим, що земля тут не мала такої цінності, як у Західному Поділлі. Постійні набіги татар, недосконалість оборонних споруд змушували верховних власників і старост надавати більші пільги місцевим землевласникам і тим, хто все ж таки погодився служити в цьому краї. Тому не дивно, що поруч з ними продовжувало співіснувати і громадське землеволодіння. Деякі з таких громад задля власної безпеки корилися привілейованим власникам, інші активно зберігали свої позиції (володіння різного роду угіддями і пасіками). Саме останні викликали значне невдоволення шляхти, яка в середині XVI ст. скаржилася на це люстратору [212, с. 50]. Прикладом слугує зем'янин Федько Дашкович, який на

початку XVI ст. став документальним власником значної кількості земельних володінь (12 сіл). Йому також відходили громадські володіння: рілля, пасіки, лови, ловища, боброві гони, ліси, діброви, болота, сіножаті, гаї, озера, ріки, річки, криниці, стави, ставища і млини зі всіма платами, доходами, і податками [55, с. 24]. Надане свідчить про те, що це були освоєні місцевими людьми землі, які в силу своєї слабкості переходили в підпорядкування більш сильнішого в економічному й соціальному плані гравця. Для юридичного оформлення землевласники потребували документальних підтвердження спочатку від старости, а потім від великого князя. Теж саме відбувалося з пасіками, власники яких ставали підданими володаря надавчого привілею [212, с. 51-52].

Початок XVI ст. для Подільського воєводства став часом чергового перезатвердження старих привілеїв новим королем Олександром Ягеллончиком (1501–1506). Відомі актові матеріали цього періоду говорять про підтвердження заставної форми землеволодіння. Так, у 1503 р. Тимофію Єлтуху король Олександр Ягеллончик підтверджує право на володіння село Дашківці в Кам'янецькому повіті із записом 50 гривень та записує таку ж суму на с. Дяківці в Лeticівському повіті [198, с. 73].

Протягом XVI ст. земля перетворюється на товар, який усе більше починає зосереджуватися в руках окремих груп суспільства. Східне Поділля в правовому аспекті регламентувалася збірками литовсько-руського права – Литовськими статутами. За Литовським статутом 1529 р. тогочасним володільцям землі дозволялося продати, обміняти і віддати в заставу 1/3 свого майна (іншу частину володіння можна було передати в заставу, але за реальну ціну) [45, с. 212, 213, 262]. Загалом документ юридично закріпив усі існуючі на той час особливості купівлі-продажу-застави землі. У свою чергу Другий Литовський статут 1566 р. знімає всі обмеження щодо розмірів відчужуваних шляхтою володінь [46, с. 495]. Це сприяє тому, що найбільш заможні шляхтичі та магнати починають масового скуповувати землю і формувати з неї великі земельні латифундії.

Наявні джерела повідомляють, що саме у міжстатутний період литовсько-руської історії у Східному Поділлі поширеним була практика укомплектування

своїх земельних володінь місцевою шляхтою, яка використовувала при цьому надані їм привілеї великого князя. Хоча за Першого Литовського статуту звичаєве право і зберігалось, однак право на отриману в ході займанщини землю поступово нівелюється. Такого роду втрати стосувалися і земельних володінь громади міста. Так, у судовому листі від 25 травня 1530 р. говориться, що вінницькі міщани прагнуть повернути їхні колишні землі, які в той час стали частиною якушинецької і черленковської земель. Це були землі «їх власні отчизни звичисті, которі вони самі й предки їх в покої держали». Вислухавши свідків, господарська комісія повернула спірні землі місту [212, с. 66].

Приклад вінницьких міщан демонструє, що частина їхніх земель була силою відібрана і приєднання до приватного володіння. Така практика силового захоплення вже освоєних земель на неспокійному прикордонні зі Степом була більш, ніж можлива.

Варто наголосити, що в суспільній свідомості мешканців Східного Поділля займанщина мала силу звичаєвого права, закону, а поширення службового землеволодіння призвело до боротьби між стихійно-народною займанщиною і державним земельним правом не на користь першого. Люстрація брацлавського замку 1545 р. повідомляє, що дрібні земельні володіння займали дуже значну територію, їх власники не виконували жодних повинностей і не сплачували податків у казну, а окремі володіння могли складатися з десяти, а то і більше, господарств інших обивателів. Це викликало невдоволення як старости, так і люстратора [318, с. 127]. Такими звичаєвими земельними власниками на середину XVI ст. було 14 осіб, які володіли 28 дворищами в брацлавському повіті. Щодо них люстратор брацлавського замку зазначав, що нікому невідомо звідки вони прийшли і на яких правах володіють землею [319, с.126–127].

У 70-х р. XVI ст. в акті розмежування королівського села Мізякова та сіл Стрижавки і Переорки Гнівоша Стрижавського згадуються вже підпорядковані документальному власнику сільські «пасіки», колишніх членів громадського землеволодіння: «... ідучи між пасікою мізяківського чоловіка Кучури та між пасікою мого підданого Панаса Ясевича...» [212, с. 51-52].

Для забезпечення стабільності на прикордонні в міжстатутний період 1529–1566 рр. у Східному Поділлі верховна влада поширювала ленне землеволодіння, головною умовою якого була військова служба. Земельна власність втрачалася у випадку закінчення нащадків по чоловічій лінії. Одним із таких землевласників був брацлавський підстароста Єрмола Мелешко, який володів селищем Залісся на р. Чаплі у Вінницькому повіті [83, с. 220–221, 227]. У 1566 р. він отримав від брацлавського і вінницького старости князя Богуша Корецького в ленне володіння селище Ометинці з пасікою. Цей акт старости був підтверджений королівським листом у 1570 р. із записом «держати и уживати, он сам, жона и дети его и властныє потомки его на вечныє чсы», «а с того нам...службу земскую военную служити будет повинень потом» [24, с. 176-177]. У 1572 і 1580 рр. на такому праві отримав земельну власність брацлавський підсудок Андрій Садовський та князь Дмитро Курцевич [24, с. 187-188, 264-265].

З прийняттям Литовського статуту в 1566 р. почався новий етап у земельних відносинах. Зем'яни з власної ініціативи або ж під тиском масово продають свої землі, унаслідок чого в 60-70-х рр. XVI – першій половині XVII ст. зростає чисельність земельної власності, яка зосереджувалася в руках магнатів і великої шляхти.

Серед 26 панських родин, що зосередили у своїх руках великі земельні наділи, були Бокії, Бушинські, Горностаї, Дешковські, Дубицькі (Лаврин Пісочинський), Жабокрицькі, Зяловські, Клещовські, Кміти-Чорнобильські, Копіївські, Кордиші, Кошки, Красносельські, Куницькі, Ласки, Микулинські, Оратовські, Петничанські, Скіндери, Слупиці, Стрижавські, Тиша-Биковські, Черленковські, Шандировські, Шашковичі, Якушинські [193, с. 354]. Але вони не могли конкурувати з впливовою магнатерією – Острозькими, Збараськими, Корецькими, Заславськими, Четвертинськими, польськими магнатами Замоївськими, Сенявськими, Струсями, Калиновськими, Потоцькими, Конєцпольськими та Пісочинськими, які в першій половині XVII ст. викупили або отримали в спадок більшість панських земельних володінь. Деякі, як Калиновські, перебрали на себе власність і вплив Струсів, Олександр, а потім і

Домінік Заславські – Костянтина та Януша Острозьких, Ярема Вишневецький отримав «у спадок» землі «приятелів» Януша та Єжи Збараських. У 30–40-х рр. XVII ст. важливу роль у Східному Поділлі виконували Четвертинські. Усі земельні володіння були в приватній формі власності, здобувалися шляхом укладання шлюбів, купівлі, а також за допомогою військового протистояння [193, с. 354-355], або шляхом королівських надань на маєтності, що безпосередньо прилягали до їхніх землеволодінь.

У Західному Поділлі протягом XVI – першій половині XVII ст. також відбулися певні зміни у форматі земельних володінь. Набуло поширення практика здобуття землі за допомогою купівлі, вдалого шлюбу та здобуття королівського надання. Прикладом слугує ситуація Яном із Сенни, який одружився на доньці подільського воєводи Давида з Бучача Анні, що принесло йому маєтки на Поділлі та можливість претендувати на уряд у, новому для себе і родини, воєводстві [199, с. 303].

Поруч із земельними наданнями новоприбулих шляхтичів, тут зберігалася земельна власність місцевих укорінених землевласників. Їхні привілеї чи застави перетворили землю в приватну власність. Історик В. Михайловський охарактеризував цей стан речей так: «...місцева шляхта поділялася на землевласників, які служили зі своїх маєтків, і тих, хто був зобов'язаний служити старості або на потреби замку, до якого був приписаний» [199, с. 289]. У будь-якому випадку це було два види одного і того ж самого службового землеволодіння, тільки різного рівня, що говорить про процеси розшарування в середовищі подільської шляхти.

Протягом XVI ст. пустки та залишки селянських громадських землеволодінь переходять у власність шляхти шляхом отримання на них різних привілеїв. У цих володіннях починають виростати села, а місцеві отамани отримують «листи» на осадження людьми від власника землі. У 1523 р. якийсь Димітр отримав від своєї пані Софії зі Спрови Тарновської право на осадження і формування слободи для 10 селян у сатанівській землі [282, с. 19-20]. Варто відзначити, що в процесі осадження запустілих земель, поселення зберігало за

собою стару назву. Така форма відбита в джерелах 1578 р.: «Макаровці – там де Макар сидів» [282, с. 19-20]. Серед інших відомих громадських земель у XVI ст. були Поповське (1525), Булгаковське (1544), Романове і Мачове (Олчедаїв) (1553) і Волкове (1568) дворище [282, с. 21]. Крім цього, ці назви дозволяють нам отримати імена колишніх власників цих громадських земель.

У другій половині XVI ст. великі землевласники поширюють практику застави власних володінь своїм слугам і підданам. Саме останні були дрібною шляхтою, а отриманні землі надавалися або на певний період, або «до живота», за умов виконання ряду службових обов'язків. Такі заходи вживалися для забезпечення оборони власних володінь. Так, наприкінці XVI ст. організацією службового зем'янства на території старої корчмазовської волості і міста Шаргорода займався канцлер Замойський. Він надав менш статусній шляхті землю і пільги з умовами служби як у барському старостві: «повинні були на поклик дідича або його намісника, власним коштом відправлятися у похід «до турок, до орди і до волохів», а також обороняти майно пана «від неприятеля і сусіда» [282, с. 42]. Схожу земельну політику проводили інші власники шляхетських маєтностей, забезпечуючи себе великими грошовими сумами, навіть передаючи землю кам'янецьким патриціям, а останні, на певний час, ставали умовними володільцями їхніх сіл [215, с. 329]. Така практика управління своїми землями, в першій половині XVII ст. у Подільському воєводстві була притамана магнатам Ходецьким, Бучацьким, Язловецьким, Сенявським, Пясецьким, Потоцьким та іншим.

Варто зазначити, що значні земельні володіння мало і духовенство. Із джерел 70–90-х р. XIV ст. стає відомо про існування монастирського землеволодіння. Супрасльський літопис повідомляє, що подільські князі Коріатовичі «наредили город» Бакоту в місці, де були «черниці в горі» [48, с. 66], тобто був монастир. Допустимо, що в ньому продовжили жити ченці, монахи, які також володіли землею, яку вони освоїли і якою користувалися. Згідно зі звичасвим правом ця земля була колективною власністю монастиря і зберігалася за ними доки він існував. На жаль, у документах досліджуваного періоду

відсутня інформація про земельні володіння замкової Покровської церкви, згадки про яку маємо з опису Кам'янецького замку за 1494 р. Її засновниками, за різними версіями, були Юрій та Олександр Коріатовичі [251, с. 25-26; 242, с. 13-17]. З упевненістю можемо зазначити, що вона не була обділена земельними володіннями, оскільки про це дбали самі подоляни, котрі були русинами і сповідували православ'я. Найбільш ймовірно, що земля цього храму розташовувалася на підвладних замку навколишніх землях.

Католицьке християнство займало помітне місце в житті і діяльності князів Коріатовичі. У 1375 р. Олександр Коріатович підтвердив земельні володіння, що були надані його братом Юрієм Смотрицькому домініканському монастирю. Це був «млинъ и место оу млина», щодо межі наданої землі, то в грамоті писалося: «...а в поли кде собѣ проорють нивы, то ихъ имеешь прислушати...». Окрім цього, у володіння монастиря надавалася частина громадської сільськогосподарської альменди, яку використовували для власних потреб жителі села Ходорків: «а доловъ Смотричемъ, што дубрава межи Ходорковимъ селомъ, тое дубравы половина ко млину». Запис у грамоті схиляє до думки, що князь на власний розсуд змінював громадські землі, тим самим перебираючи на себе роль отаманів і загалом сільського віче. Крім того, цей привілей домініканцям дає підстави вважати, що церковне земельне володіння надавалося довічно за умови участі в розбудові міста, до якого вони належали [251, с. 34].

У XVI ст. православні церкви були в таких селах Подільського воєводства як: Оринин (1532 р. названа православна церква «синагогою руською»), Кудринці (1535), Вільхівці (1536), Голишин (1539), Сутківці (1539), Попівці (1542), Підпилини (1559), Давидківці або Сіповці (1559), Сенява (1571), Меджибіж (1571), Голосків під Меджибожем (1571), Масівці під Меджибожем (1571), Копистин під Меджибожем (1571), Трибухівці під Сенявою (1571), Сокиринці (1584, священик Іван), Лаянівці (1584), Скала (1584), Ружична (1585), Ходиківці (1586) [335, с. 178]. Можемо припустити, що ці села мали в собі і певні земельні ділянки, що підпорядковувалися церкві. Історик Н. Яковенко пише, що на українських землях руських православних храмів було незрівнянно більше, ніж

костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других виглядала як 15:1), однак православні храми, зважаючи на не маєтність своїх прихожан, безумовно, поступалися католицьким [278, с. 123]. Так, у XVI ст. кафедра кам'янецького єпископа мала значні маєтки у Чернокозинецькій і Кармазінській волості Подільського воєводства. Крім того, шляхта жертвувала великі кошти або землю церкві. У 1533 р. хорунжий Я. Вільковський записав у заповіті плебанові костьолу св. Миколи в Чемерівцях десятину з фільварку в Чемерівцях, десяту частину риби зі ставків і десяту частину борошна з млина. З. Блажовський записав кам'янецькому капітулу 800 злотих, як частину прибутку із с. Ходорівці. У 1590 р. С. Палецький дарує кам'янецьким домініканцям село Чибилівці, а В. Гумецький записує їм 1500 злотих на с. Ольхівці. У 1591 р. у зв'язку з відкриттям у Кам'янці колегіуму Товариства Ісуса (єзуїтів) магнат Лянцкоронський зобов'язувався щорічно платити на його утримання 200 злотих. Пан Язловецький у свою чергу записує на цей колегіум 600 злотих [336, с. 178-179]. У 1613 р. єзуїти дісталися Брацлавщини, де також мали значні земельні володіння [193, с. 146].

13 квітня 1611 р. кам'янецький міщанин Назарик Лавринович зі своєю дружиною Просмилою заявили перед судом кам'янецької лави про те, що вони дарують намісникові кам'янецької Троїцької церкви священикові Климентові 0,5 лана землі, що знаходилася серед міських земель. У березні 1613 р. священикові кам'янецької Троїцької церкви Климентові було продано 0,5 ланів землі кам'янецьким міщанином Іваном Яцковичем Цикало за 60 флоринів [215, с. 329].

Прикордонний статус Поділля приваблював на його терени різні етнічні групи, серед них помітне місце відводилося вірменам. Їхню появу в цьому регіоні відносять до періоду правління князів Коріатовичів, які своїми привілеями заохочували вірменську міграцію в князівство. Найдавніші писемні згадки про вірменські поселення датуються 1493 р., це були села Великі та Малі Вірмени на березі р. Смотрич неподалік від Кам'янця. Загальна кількість дворів у селах не перевищувала 10 [364, с. 163,164]. Земельні пожалування в більшості випадків отримували особи, які входили до торгівельно-фінансової верхівки вірменських

колоній. У січні 1502 р. король Олександр Ягеллончик надав у спадкове володіння село Макарів Татарський у Смотрицькому повіті кам'янецькому вірменину Донишу Голубейовичу за каміння, яке той пожертвував на міські укріплення [364, с. 163,164]. Проте вже в 1513 р. це поселення повернулося до рук кам'янецького старости. У тому ж році староста надав його Івашку та Тишку Невидовичу, а в 1514 р. воно рахувалося як їхнє володіння надане «до живота» [197, с. 140]. Причина таких змін невідома, можливо, брати Невидовичі запропонували більш вигідну послугу або вірмени не дотрималися поставлених умов.

Загалом вірмени жили у великих торгових містах і, як інші міщани, володіли міськими сільськогосподарськими просторами. Земельні володіння мешканців вірменської громади міста Кам'янця розташовувалися на схід від Старого міста. Земля продовжувала бути великою цінністю, а це викликало суперечки і між міськими громадами. Час від часу протистояння виникало між українськими та вірменськими мешканцями щодо меж земельних володінь [215, с. 334].

У більшості випадків вірменське землеволодіння було службовим, однак вірменам було притаманно також займатися торгівлею та ремесло і менше сільським господарство. Випадки отримання земельної власності зустрічаємо в першій половині XVII ст. Так, 24 лютого 1605 р. король Сигізмунд III надав вірменину Яну Аваку земельні наділи за його військову службу, проте в цьому випадку кам'янецький вірменин отримав ще й шляхетський титул [364, с. 165]. На початку XVII ст. магнати дозволяли їм купувати землі, а також надавали їм землю в користування. Так, власник міста Язлівця Януш Радзивіл у привілеї від 10 грудня 1615 р. зазначає: «Ми надаємо вірменами пасовища між Пацовом і Червоним струмком, від пасовища мельника до самого ставка з одного боку, а з іншого боку лани від Кшивудського каналу до того місця, де наші лани закінчуються» [364, с. 166-167].

Серед інших етнічних груп, які брали участь у земельних відносинах на Поділлі були татари. Відомості про їхні земельні володіння в досліджуваний

період збереглося не так і багато. Відомо, що в 1560 р. у листі короля польського, великого князя литовського Сигізмунда Августа до брацлавського і вінницького старости князя Богуша Федоровича Корецького писалося про надання «сельца» Скуринці татарину Михайлу, який «вийшов з Орди», охрестився, одружився і живе у Вінниці. У Скуринцях проживало 20 людей, які підпорядковувалися йому: «нехаи онь тое сельцо Скурынцы на себе держить и вживаеть, а намъ с того службу военъную конъно зброино служить» [57, с. 331-332]. Ця інформація яскраво відображає процес асиміляції різних етнічних груп на Поділлі. Приклад татарина демонструє повне відмежування від території походження і релігії, і, ймовірно, зміна імені. За таких умов досліднику важко правильно визначити етнічний склад соціуму й окремо взятого питання.

Татарська присутність на цій території відбилася і в географічних назвах Поділля. Так, наприклад, кордоном від Чорного шляху для жителів сучасної Липовеччини (Вінницька обл.) слугувала р. Поганка. А місце татарського збору слугувало місто Айсин (сучасний Липовець на р. Соб – А.В.). З кримсько-татарського «синек» – гнус, погань, що за семантикою вказує на Собову притоку р. Поганку [352].

Протягом досліджуваного періоду на території усього Поділля проживало чимало татар, які ставали слугами великого князя литовського чи короля польського. На Брацлавщині свої володіння мали Бокії, що мали татарські коріння (з татарської *бокій* – означає коваль). У джерелах їх також називають Бокії-Махновецькі (у 1545 р. вони володіли Махнівцями на Брацлавщині). До східно-подільських земельних власників можна віднести і рід Черкасов (черкас з турецької означає – командир війська) [284, с. 135]. У 1600 р. Якім Черкас позивався до суда на Юрія Струся в справі гвалтовного вибиття його зі своєї «ойчизни» – Демковець, Романовець, Якубовець [322, с. 447]. Тюркського походження були Кайдаші, які у Вінницькому повіті були співвласниками Копистирини поблизу р. Мурафи. У 1570 р. їм належали Погребище, Кошів, селища Монастирище і Сосонка [323, с. 629-630]. Також Чечелі, гербу Єліта (Jelita), які володіли Калауром, Кущинцями, Чечелівкою в Брацлавському повіті

[284, с. 135]; Мормуле-Мормули – у 1545 р. були брацлавськими зем'янами і володіли Зятковцями, Жерденовцями, Кузьменцями на р. Соб [323, с. 632]. До службових татар, які були зем'янами Вінницького і Брацлавського повітів, можемо віднести такі родини, як: Ордічі, Скіндерові-Хом'ятковці (від татарського імені Іскандер, у 1545 р. володіли селом Хом'ятковці і Чернівці (Скіндерпол), Шостаківці (шостак – з татарської новина) прізвисько Гавсовіч; Талалаї – Іван Талалай у 1629 р. власник Юшковець і Талалаївки в Брацлавському повіті [284, с. 137-139; 321, с. 104, 140].

Щодо Подільського воєводства, то тут варто згадати про барських чемерисів, які були переселені з Волині до новозбудованого міста-фортеці Бару. Саме вони дали початок Чемерисовому Бару [267, с. 146].

Загалом татари, як й інші представники східних етносів, населяли Подільську землю, починаючи ще з кінця XIV ст. Їхня земельна власність виходила з умов військової служби. Польська та литовсько-руська адміністрації використовували їх як толмачів (перекладачі) або як послів до Орди, Криму і Туреччини. Недостатня кількість джерельних матеріалів не дозволяє нам більш детально розкрити це питання.

У досліджуваній період, а особливо з кінця XVI – у першій половині XVII ст., у прикордонних зі степом землях активно розвивалося *слобідське* землеволодіння. Завдяки якому здійснювалося заселення небезпечного краю і його сільськогосподарська розробка. Привілейовані власники звільняли поселенців від податків і повинностей, тобто надавали свободу на 10–15 років, а інколи 25–30. Після закінчення періоду свободи, вони ставали як інші підвладні землевласнику [115, с. 630]. Фронтірне життя сформувало з них воїнів-господарників, оскільки доволі часто саме їхні землі ставали центром сусідських війн і набігів татар. Одним із таких прикладів є подія, яка трапилася в 1599 р., коли піддані Януша Острозького з Айсинського маєтку здійснили наїзд на поселення-слободу Лаврентія Пісочинського. Жителі та їхнє майно були забрані до володінь князя [24, с. 737-738].

Доволі частими були випадки відходу селян після закінчення терміну «свободи». Вони або переходили до іншого пана, у якого здобували певні поступки. Такі дії можемо прирівняти до того факту, що в суспільстві продовжили ще жити ідеали звичаєвого права, за яким, що було оброблено тобою, те і є твоє.

Таким чином, прихід литовців на Поділля наприкінці XIV ст. сприяв зміні в ієрархії верховного володаря і власника всіх земель, ним ставав великий князь литовський, а з 1430 р. і король польський. На нижчій ланці стояло князівське землеволодіння, це була земельна власність самих князів Коріатовичів, а також згаданого в джерелах князя Василя Вінницького (Божського). За литовських князів відбулося запровадження службового землеволодіння (землю в користування отримували місцеві і прибулі бояри за умови несення військової служби). Поруч із цими формами продовжувало існувати громадське землеволодіння, яке вмещувало в собі земельну власність окремих селянських родин. Також розвивалося церковне і міське землеволодіння. З часом службове землеволодіння поступово підпорядкувало собі землі громад, які ставали залежними від привілейованих власників, згадки про такі осередки в Східному Поділлі знаходимо в середині XVI ст. Цей процес призвів до формування шляхетського землеволодіння, яке супроводжувалося дожиттєвим володінням землею. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. із частини шляхти виділяється найбільш заможна група осіб – магнати, які починають володіти великими земельними комплексами і формують тим самим магнатське землеволодіння. Активними учасниками земельних питань були представники різних національностей, а особливо вірмени, татари, поляки та інші представники західних і східних країн. Значний вплив на формування і поширення перерахованих форм землеволодіння мав євро-азійський чинник цієї території. Східне Поділля в порівнянні із Західним було більш традиційним і менше піддалося впливу польських земельних традицій, однак у 1569 р. ця ситуація кардинально змінилася.

2.2. Розвиток землеробства і тваринництва

Географічне розташування Поділля на межі лісостепу зі степом заклало сприятливі умови для розвитку хліборобства і тваринництва, які були провідними галузями економіки регіону. Із середини XIV ст. і в наступні часи місцеві жителі займалися землеробством. Як і більшість української території тут було поширене двопілля і переліг, які з часом поступаються трипіллю. Головним знаряддям праці, що використовувався для орання був великий плуг із залізним лемешем у воловій упряжці [120, с. 41]. Окрім волів, могли впрягати і коней, після оранки рілля оброблялася боронами, вартість однієї в 1567 р. була 1 флорин [215, с. 342]. До того часу її вигляд був більш примітивним.

Про розвиток землеробства на Поділлі дізнаємося з описів мандрівника з Фрісландії (провінція на півночі Нідерландів – А.В.), який відвідував досліджувану територію у 1671-1672 рр. «у рільництві вони (подоляни – А.В.) досить ретельні й уміють добре зорати ґрунт прямими борознами на малі загони; тоді зачіплюють дві борони на всю ширину загону, причому кожна з нахилом до борозни; у борони запрягають по одному коневі, який іде борозною. Таким чином, по зораній землі не ступає ні людина, і тварина, а сівач також прямує борозною». «...Залишають своє сіно переважно на вітрі й сльоті в копицях на луках аж доти, доки взимку не відчують потребу. Лише тоді, уже по снігу, звозять додому» [215, с. 342, 344].

Міські та сільські землі використовувалися для вирощування таких культур: жито, пшениця, ячмінь, гречка, просо, боби та ін. Можемо зазначити, що протягом XIV–XV ст. їх використовували для особистих потреб господарства, оскільки економічна цінність цих товарів у зазначений період була дуже низькою, тому його рідко експортували. До того ж його перевезення коштувало значну суму, яка була в незначній кількості місцевих мешканців. Лише в надзвичайних випадках, наприклад, під час сильного голоду. Так, у 1415 р. польський король Ягайло на прохання візантійського цісаря висилає транспорт зі збіжжям до чорноморського порту Качибей, звідки його мали

забрати грецькі кораблі. Подільське збіжжя також вивозилося в XV ст. на південь і через Білгород [128, с. 142].

Сусідство зі степом не дозволяло в повній мірі розвивати комерційність землеробства. Що ж до власного забезпечення, то конкретні відомості про це знаходимо в грамотах князів Коріатовичів. Так, при наданні місту Кам'янцю магдебурзького права в 1374 р. згадувалося 200 ланів землі, які мали обробляти міщани. Поруч з цим, повідомлялося і про *xiezich, knieżich* – княжі, або, може, ксенжі, священицькі, поповські ниви [251, с. 23]. У грамоті Смотрицькому домініканському монастирю 1375 р. повідомляється про розвиненість хліборобства на Поділлі: «...а в поли кде собѣ проорють нивы, то ихъ имееъ прислушати...» [251, с. 34]. Ймовірно, що це і є одна із згадок про землеробство, яким займалися домінікани. Зазначене слово «прислушати» наводить на думку, що оброблені земельні простори – ниви – належатимуть саме монастирю і монахи зобов'язані за цими землями доглядати, щоб отримати врожай.

Можемо допустити, що такий стан речей був поширений по всій території Подільської землі. Подоляни почали розробляти земельні простори в значній кількості лише в місцях, які були віддалені від татарських шляхів. Аналізуючи інші грамоти Коріатовичів, можемо зазначити, що головним завданням підвладних людей було: сплата данини і роботи над відновленням замку до якого тяжіють. Деякі поселення зобов'язували надавати підводи «...люде Гнилорудчане имѣють помочи повоза возити и подводы давати, коли са пригодит,| а также то коли будем новии город рубити оу своеи земли или в неприатѣлскои» [251, с. 41; 23]. З цього випливає, що утворення нового поселення автоматично вело і до розробки земельних просторів, щоб забезпечити населення засобами для існування.

Протягом XV ст. ситуація на Поділлі була досить складною. Військові дії у 30–х р. заважали економічному піднесенню регіону. Крім того, у період з 1450–1495–1503 рр. Велике князівство Литовське переживало фінансово-економічну кризу, що була пов'язана з вигнанням євреїв, а також через створення й агресію Кримського ханату, який у 1475 р. став союзником Османської імперії, а у 80–х

XV ст. Менглі Гірей підтримував Велике князівство Московське в протистоянні з литовцями [117]. За таких умов населення Поділля продовжувало займатися хліборобством, однак усе частіше його економічна рентабельність зменшувалася, оскільки врожай часто страждав від приходу степовиків. Прикладом цього слугує опис кам'янецького замку 1494 р., у якому зазначалося, що після нападу татар територія фільварку – 20 ланів, залишилася незасіяною, не було жодної робочої худоби, овець, коней, а господарський двір був повністю знищений [217, с. 349–350].

У прикордонних Вінницькому та Брацлавському повітах ситуація була подібною. З недавнього листа великого князя Олександра зем'янину Ф. Дашковичу дізнаємося, що маєтки Тиврів, Кліщеві, Тростянець діставалися у володіння разом з «людьми й з землями пашними...». У наданнях великого князя Вітовта Брацлавському костелу згадувалися «землі пашні... сіножаті», з якої сплачувалася десятина з озимини й ярвини, з городів і жита озимого [212, с. 176–177].

До середини XVI ст. на Поділлі найбільш поширеними зерновими культурами були пшениця і просо. Історична спадковість вирощування цих злаків має глибоке коріння, ще в XIII ст. болохівці зобов'язувалися постачати ці землеробські продукти на південь до татар. Тому не дивно й те, що за князів Коріатовичів ця заняття не занепадало, а активно продовжувалося і розвивалося.

Важливість землеробства як для селян, так і міщан відображалася в обов'язкових повинностях, що накладалися на мешканців Поділля. Селяни королівських поселень змушені були виконувати «поляховщину» (4 третинника* пшениці, 10 третинників вівса, двоє курей і 20 яєць) та «поголовщину»*. Крім цього, селяни мали давати стацію (приміщення і припаси проїжджому королю або його слугам), що перетворилося на справжній податок. Він передбачав надання 3 третинника вівса, 1/2 третинника жита, 2 воза сіна, 2 курей, корзину

*«поляховщина» – данина хлібом із мешканця польського поселення (ляха); «третинник» – це міра для зерна, половина корця (49,15 кг);

*«поголовщина» – прямий податок, що стягувався від площі землі, кількості худоби («голів») та ін.

круп, масла, 1 сир, 10 жмень прядива [125, с. 252]. Проте, різнотипність податкових одиниць польського та литовського Поділля вносили ключові видозміни і в цьому питанні. Так, замок у Брацлаві, який перебував на самому кордоні зі Степом, у 1545 р. перебував у плачевному стані від постійних набігів татар і нестачі коштів на його відновлення. У зв'язку з цим сучасник писав: «провіанту неть ні зерна, и никто не знаеть, откуда его достать» [18, с. 81].

У 1552 р. ситуація змінилася і в люстрації цього замку описувалися навколишні пожитки: «Напервей пашня тамь родить збожье всякое завжды лепей, ніжъли при которомь иншомь замьку...» [37, с. 21]. Тому допустимо, що тут зерно вирощувалося лише для задоволення власних потреб і це було можливе тільки в період зтяжного спокою, що в умовах прикордоння відбувалося доволі рідко.

Подібне становище було і з Вінницьким замком, який забезпечувався всім необхідним з волинських володінь старости князя Федора Сангушка: «...ино кнзь староста повѣдиль, иж Сѡнь первем сего и тыхъ часовъ з своихъ имінемъ колькодесятъ воевъ живности припровадиль: муки, горохи, крупы, мяса, пшона. А тутъ не маеть с чого не только наспижованья для часу пригодного а навального Сѡт неприятеля мѣти, але и поживленья жадного не поведаеть - ани пашни, ани Сѡгородовь...» [42, с. 217]. Можемо допустити, що землі замку сильно страждали від набігів татар, а тому не мали можливості розвивати своє землеробство. Щодо інших територій, що перебували в руках привілейованих власників, то їхній зерновий дохід був більший, однак і він міг забезпечити лише власні потреби. У 1552 р. зем'янські люди мали сплачувати податок з третинника збіжжя по 2 пенези [37, с. 23].

Що ж до західних територій Подільського воєводства, то тут жителі мали подібні обов'язки і також сплачували податок: у Гусятині зобов'язували давати кожен по 2 третинника вівса, у с. Кутківці (з двох частин) – по 4 третинники вівса, а пшениці – по 2 третинники кожен [18, с. 20, 201, 202]. У Барському старостві ситуація була такою – руська частина міста Бару давала по 3 третинники вівса (таких осіб було 106). За 1564 р. було зібрано 318 третинників

(1 третинник на торгу був по 8 грош) і було оцінено в 84 злотих і 24 гроша. Мешканці, які не займалися землеробством сплачували кожен по 15 грошей. Таких було 18 господарів, які дали податку в розмірі 10 злотих [18, с. 131-132]. Чемериська частина міста також сплачувала податки продовольством, якого було зібрано 135 третинників вівса, що оцінювалося в 36 злотих [18, с. 133]. Загалом кожне село, містечко та місто сплачували податок не тільки вівсом, а й пшеницею, житом, а також давали ними стацію. У Хмільницькому старостві в 1565 р. місцеві жителі також сплачували по 2 третинники вівса з кожного господаря. На найближчому торгу в Хмільнику за 1 третинник вівса давали 5 грошей. Однак, як зазначив люстратор, збіжжя в тих місцях продається не дуже [18, с. 138].

У середині XVI ст. помітний вплив на оподаткування і врожайність зернових мали кліматичні умови. Так, у 1564 р. була сильна посуха, що відбилося на економіці Подільського воєводства. Так, наприклад, фільварок, що відносився до Кам'янецького замку дав податку – пшениці 40, ячменю – 200, вівса і проса – по 300 коп*. У той час, як летичівські ниви відповідно: жита – 260, пшениці озимої – 40, пшениці ярої – 20, ячменю – 120, вівса – 320, гороху – 15, татарки – 7 коп [18, с. 187]. Загалом з Летичівської волості було зібрано 610 коп жита, що було оцінено в 407 третинників (1 третинник жита = 1,5 копи). Ціна одного третинника на торгу відповідала 12 грошам, тому жита було оцінено, за підрахунками люстратора, у 162 злотих і 24 гроша; пшениці – 100 коп (2 копи = 1 третинник), оцінено в 33 злотих і 10 грош; ячменю – 320 коп (1,5 копи = 1 третинник, сума на торгу 8 грош), відповідає 56 злотим і 24 грошам; вівса – 620 коп (1 третинник = 6 грош), оцінено в 23 злотих; татарка – 7 коп (1 третинник = 8 грош); проса – 305 коп (5 коп = 1 третинник = 20 грош), оцінено в злотих 420 [18, с. 188-189].

Фільварки в Барському старостві не відрізнялися своєю родючістю від інших господарств. Так, панське господарство села Молохів із-за посухи

*«копа» – назва певної кількості, як правило 60, речей (60 снопів, 60 яець) [123].

отримало жита озимого півтори копи, пшениці озимої – 130, пшениці ярої – 130, ячменю – 200, вівса – 406, гороху – 30 коп. Інший фільварок Бару дав відповідно жита озимого – 130, пшениці озимої – 120, пшениці ярої – 60, вівса – 230, ячменю – 100, проса – 20, гороху – 20 коп [18, с. 231-232]. Окрім зазначеної сильної посухи, селянські ниви страждали і від набігів татар, які часто спалювали збіжжя на коренях. За таких умов господарі залишали собі невелику кількість зерна, якого повинно було досить, щоб засіяти поля і прогодувати скот.

У порівнянні зі Східним Поділлям ситуація в Подільському воєводстві була набагато краща. Прикладом цього може слугувати інформація про те, що в 1565 р. у Кам'янці було 57 пекарів [18, с. 167-168], кожен з яких потребував мучного забезпечення, для ведення своєї справи. Загалом варто погодитися з істориком М. Петровим, який писав, що починаючи з другої половини XVI ст. в економічному житті Кам'янця аграрний аспект не переважав. Відсоток зайнятих кам'янчан у виробництві сільськогосподарських продуктів у 1565 р. становить близько 34 % від загальної кількості жителів [215, с. 332].

Серед злакових культур найбільш врожайним на Поділлі був овес, жито, пшениця, ячмінь, просо, горох та татарка (гречка). Їхня врожайність залежала від погодних умов. Наявні цифри, зазначені вище, дають підстави стверджувати, що економічною основою господарства серед злакових культур був овес, який добрим врожаєм підтримував і розвиток тваринництва. Ф. Бродель, аналізуючи значення зернових в історії людства писав, щодо нього так: «щодо вівса, то без нього неможливі ні коні, ні кавалерія, ні артилерійські запряги...» [92, с. 85]. У випадку з Подільською землею ця картина більш ніж реальна, оскільки прикордонність та євро-азійкість цієї території потребувало не лише військового люду, але й чисельної кінноти.

Економічно привабливішою для торгівлі залишалася пшениця. Прикладом цього є його ціна на торгу. Так, третинник барської міри коштував 23 гроша, у той час, як 1 третинник вівса продавався за 8 гріш [18, с. 233]. Сама по собі пшениця досить вибаглива, їй потрібна сівозміна, ретельне угноєння, якого не так сильно потребував овес або будь-яка інша сільськогосподарська культура.

Значне розшарування суспільства зумовлювало попит на різні товари, так багаті особи харчувалися пшеничним хлібом, у той час, як жито було «пшеницею» бідних. «Житній хліб не так насичує, як пшеничний, і дещо обтяжує шлунок. Ячмінний хліб підкріплює сили, але менш поживний ніж хліб пшеничний і житній» [91, с. 83, 85, 89].

Початок XVII ст. в економічному плані був пов'язаний з розвитком великого фільваркового господарства, який досягнув свого максимуму в 40-х рр. XVII ст. Це відображається на масштабах експорту збіжжя. Так, у 1648 р. цифра експорту збільшилася супроти першої половини XVI ст. більше як у 10 разів [212, с. 247]. Саме українські землі Речі Посполитої забезпечили такі показники, оскільки рівень врожайності центральних воєводств Корони Польської був порівняно низький, а з 1550–1650 рр. у середньому 60% врожаю жита були дво-, чотирикратні, а 10 % – нижче двократного [92, с. 94]. Падіння родючості ґрунтів Корони Польської було пов'язано із похолоданням в Західній Європі, а особливо в Балтиці.

Попит на сільськогосподарську продукцію ззовні сприяв зростанню кількості великих господарських комплексів, що несло за собою і збільшення чисельності оброблюваної землі, а це відповідно призводило до підвищення урожайності. Однак, неспокій прикордоння та внутрішні протиріччя зменшували масштаби зернового забезпечення панського господарства. Люстрація Брацлавського воєводства 1615–1616 рр. засвідчує, що ця територія перебувала в досить скрутному становищі. З міста Вінниці на замок жодних податків не іде, окрім вівса. Сам староста має дохід лише з оренд [318, с. 75]. Що ж до Західного Поділля, то тут також продовжували давати податок вівсом. Містечко Смотрич, що було у власності брацлавського воєводи М. Потоцького сплачували по 2 третинника вівса (1 третинник = 12 грош) [318, с. 3]. Фільварок у селах Трупчин, Волківці за даними люстрації мав у 1615 р. врожай: жита – 200, пшениці – 80, ячменю – 120 коп, сіна – 3 стеки (тюки). Фільварок у с. Доманів: жита – 30, пшениці – 30 коп, гречки скошеної – 1 скирта. Однак «все іде на сівбу і на челядь». Барський фільварок через дії козаків втратив урожай на суму 1240

флоренів [318, с. 4, 24, 25].

Постійні зміни ситуації в регіоні відбилися на торговельних і орендних угодах. Так, контракти з орендування землі містили пункти, які надавали орендарю знижки або відшкодування в разі фінансових втрат через різні форс-мажорні обставини. В одному з таких документі знаходимо: «коли б град вибив збіжжя або сарана його виїла або стався значний неврожай «через сонячний вогонь», – полюбовний суд має встановити знижку з орендної платні». У 1639 р. пан М. Кропивницький записав 500 злотих для вінницьких черниць із земель с. Латанці і зобов'язується виконувати це «не вимовляючись ніякими причинами й випадками – неврожаєм, градобиттям» тощо [212, с. 248].

До природних катаклізмів, що часто завдавали великої шкоди господарствам відносилися повені. Такі випадки траплялися в місті Кам'янець у 1444, 1571, 1595 рр., жертвами великої води були «хлібні засіки і скирди сіна міщан та передміщан» [213, с. 347].

Окрім природних катаклізмів, на розвиток і економічну сторону землеробства впливали шляхетські міжусобиці. Останні помітно активізувалися наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Яскравим прикладом цього є наїзд підданих брацлавського і вінницького старости Юрія Струся на с. Скуринці брацлавського земського писаря Северина Кропивницького в 1582 р. Унаслідок цього господарство втратило молотого збіжжя пшениці в розмірі 10 третинників, які на торгу коштував 240 литовських гроша, жита – 15 третинника (1 третинник = 15 грош), пшеничного солоду – 4 третинники, ячмінного солоду – 6 третинників, вівса – 20 третинників, проса – 5 третинників, пшона – півтретинника. Окрім цього, було викрадено значну кількість цінних речей, а також люду – основу панського господарства – селян-підданих, яких було 26 тяглих і 20 загородників [24, с. 303-310]. Подібний випадок мав місце 19 вересня 1603 р., коли піддані князя Януша Острозького з Пиківського маєтку здійснили збройний наїзд на кам'яногірські володіння брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського. Унаслідок цієї акції останній втратив озимої пшениці – 60, озимого жита – 105, жита ярого – 30, ячменю – 80, вівса – 200 коп. У

каменогірських підданих забрано: озимої пшениці – 157, жита – 428, жита ярого – 38 кіп, ячменю – 181, вівса – 577 коп. Незжатого збіжжя (ячменю, вівса, гороху, гречки, проса та ін.) оцінено було в 600 коп [24, с. 845-847].

Судові справи з описом завданої шкоди допомагають побачити повну картину тогочасного життя окремого сільськогосподарського комплексу. Історик Н. Старченко пише, що зазвичай грабіж і наїзд були типовим для конфліктних сусідських взаємин. Мотиви скоєння цієї акції були різні: наїзд на дім – з метою вбивства господаря дому, на маєток – з метою грабежу, на ґрунт – з метою його захоплення [254, с. 365, 246]. Варто зазначити, що грабіж і сама природа наїзду мали за ціль завдати значні економічні кривди і позбавити особу можливості природнього спокійного існування. Оскільки втрачалось майно, харчі і засоби для майбутнього відновлення.

Подібне можемо спостерігати в багатьох випадках шляхетського протистояння, однак найпомітніше економічна сторона боротьби відображена в шляхетських війнах, які вели князь Я. Збараський, князь Я. Острозький, Ф. Кміт, Л. Пісочинський, Г. Стрижовський, Ю. Струсь та інші члени брацлавської еліти [24, с. 79-80]. Прагнення збагатитися і розширити свої володіння за допомогою тиску, а то й відвертого шантажу слабшого супротивника, забезпечення свого господарства всім необхідним (якщо на те була потреба) було рушійною силою в шляхетських міжусобицях.

Важливим показником розвитку зернового виробництва на Поділлі була широка мережа закладів, що представляли собою борошномельний промисел.

Окрім рільництва, широко поширеним на Поділлі було **тваринництво**. За татарського підпорядкування ця територія була місцем випасання, а також розведення різних тварин. Такого роду практика продовжилася і за литовсько-польського управління. Зона переходу лісостепу в степ відзначалася помірним кліматом, поширеними ярами і балками, лісовими насадженнями, великими площами зайняти луками та рослинністю, яка представлена різними видами. Усе це сприяло як для домашнього розведення худоби, так і для їхнього життя в диких умовах. У межиріччі р. Дністра і Дніпра були поширенні воли, коні, свині,

корови, кози та інші тварини. Економічно важливими серед них були коні і воли.

Ще з часів князів Коріатовичів умовою служби та отримання земельного наділу була активна участь у війні, і в погонях, кінно, за ворогом, що мали виконувати шляхтичі і їхні нащадки. Це відбито в грамоті Федора Коріатовича пану Гриньку на Сокілець від 20 червня 1391 р.: «...а и стога пань Гринько и его дети ...имеють нам ..верно послужити: и на воину, и на погоню, какъ и вси земляне и отати при Подольскои земли подлє последков наших по нашом животе...» [363, с. 36-37]. Ця політика продовжилася і за польського короля Владислава II Ягайла. Кожен привілейований власник повинен був у разі потреби виставляти на вимогу короля з власного маєтку певне число озброєних вершників (копійників). Кількість вояків залежала від обсягу маєтку. Так, в середньому від одного або двох сіл виставлявся один вершник і два стрільці. Один з найбільших землевласників Західного Поділля пан Шафранець виставляв 6 вершників і 20 стрільців [363, с. 51].

Кіннота становила основу подільського війська в битві на р. Ворскла в 1399 р. на чолі зі Спитком із Мельштина. Польський хроніст Я. Длугош писав: «прибув також воєвода Краківський Спитко з Мельштина зі значним військом з землі Подільської...» [53, с. 295]. Допустимо, що подоляни брали участь і в Грюнвальдській битві 1410 р., бо в складі війська Королівства Польського та Великого князівства Литовського перебували і три подільських хоругви [300, с. 57]. Військовий характер подільського прикордоння з Диким Полем зумовив і відповідне ставлення населення до коня, як помічника воїна, запорука його безпеки і відваги. Наявність значної кількості коней перетворювала власника на успішного та економічно незалежного представника, що відбивалося на його соціальному статусі.

Відомостей про розвиток конярства на Поділлі в XV – на початку XVI ст. дуже мало і найчастіше згадки про них поєднуються з військовою практикою. У 1529 р. вздовж подільсько-брацлавського кордону, яким була р. Мурафа, у двох пунктах стояла прикордонна сторожа: у Копистирині – 16 осіб і 40 коней, у Кічмані – 15 осіб та 31 кінь [96, с. 4].

Люстрація Брацлавського замку 1545 р. повідомляє, що за князя Костянтина Острозького місцеві бояри зобов'язувалися виступати на потребу «государя» зі всіма своїми людьми, а міщани, які володіли пасіками, – по 2 озброєних вершника кожен. Однак, вже на середину XVI ст. виконання цих повинностей припинилося. У люстрації пишеться: «даремне при замку гсдрьском мешкають» [41, с. 233].

Варто наголосити, що в Східному Поділлі місцеві мешканці використовували таку систему скотарства у якій втручання людини було мінімальним, чому сприяли природно-географічні особливості краю. Люстрація Брацлавського замку 1552 р. описує це так: «...конем и всякому быдлу хованье там роскошное по дубровах и свиням по дубниках через зиму; а тамь радо ся быдло всякое там множить» [212, с. 191; 18, с. 21].

Більш насичена на факти про особливості тваринництва Вінницького повіту є люстрація Вінницького замку 1552 р. У ній акцент зводиться на військовому характері і зазначається, що населення, у разі приходу ворога, мало виставляти від одного господарства двох коней для погоні. Коні, що є в господаря не повинні «лежати без потребно...», а повинні всі для служби військової триматися. Це стосувалося як міщан, так і зем'ян. Ті жителі, які мають худобу, але коней не тримають мають сплачувати старості «огурщину» [17, с. 602]. Так, у с. Літин, що було у власності пана Кмітича кінно служать двоє – Гришко та Андрійко, у с. П'ятничани – 8, у с. Овдіївці – один слуга панцерний Пашко, із с. Супронівці – 5 [17, с. 608-610]. Відповідні умови ставилися татарину Михайлу при отриманні в надання с. Скуринці: «...с того службу военную коньно, зброино служить...» [57, с.331-332].

Кіннота відігравала значну роль у протистоянні з ворогами, що нападали на Поділля. Шляхтичі намагалися забезпечити себе значною кількістю даних озброєних вершників, які в більшості випадків і були власниками коней. Для прикладу, восени 1575 р. шляхтичі Подільського воєводства виставили таку кількість кінноти, щоб відбити татарський напад: Миколай Сенявський «гетьман» та «староста стрийський» із Сеняви (суч. Стара Синява – Хмельницька

обл.) – зібрав близько 2 тис. кіннотників, І. Сенявський з «ротою з Сеняви», С. Данилович – «завжди ходив зі своїми кіньми», С. Венгленський – «котрий роти 100 коней своєї справно водив», В. Стариховський – підрозділ зі 100 коней, В. Кам'янецький з двома братами виставив сотню кінну, С. Влодка та Юрій з Якубом Струсі – «...півтори сотні мали присутніх», М. Гербурт разом з Лянцкоронськими – двісті коней, гетьман Мелецький дрібні почти (почот – свита, охоронці) «у загальний загін згромадив» [100]. У середньому було виставлено близько 3000 вибіркової кінноти. З огляду на те, що в цьому списку була не значна кількість шляхтичів, відповідно чисельність могла бути більшою, якби шляхта Подільського і Брацлавського воєводства виступила разом. Це в черговий раз демонструє, що в житті подолян кінь був сакральною твариною, володінням яким було важливим економічним показником.

Про важливість конярства на теренах Поділля говорить поширена в XVI ст. практика запобігання крадіжок коней, яка мала назву «згонщина» [362]. Відповідно до неї, особа, яка зігнала злодія із землі, що належить замку або зем'янину отримує винагороду в розмірі 12 грош. У 1552 р. сума зросла до 30 грош. Люстрація також повідомляє, що мешканці Східного Поділля займалися виловом коней, які потрапляли у табун до диких тварин, за що отримували певну грошову частку: «...также хто з дыковъ коня выбъеть, то на поль ему з тымъ, чья земля» [17, с. 603].

Прикордонне життя змушувало обидні сторони кордону пристосовуватися до кроків і дій один одного. Теж саме було і з подолянами, які рахувалися зі змінами в Дикому Полі. Багаторазові набіги татар, турків та волохів на Подільську землю зумовили появу військових загонів, що діяли в схожій манері. Очільниками таких груп були прикордонні старости. Серед них варто виділи барського старосту Бернарда Претвича, який був на одному рівні з іншими діячами українського порубіжжя – Остафієм Дашковичем і князем Дмитром Вишневецьким. У період з 1540–1551 рр. Претвич очолював староство і військовий загін, який діяв по всьому Поділлю і за його межами. У своєму щоденнику він описав особливості тваринництва на прикордонні: «воно мало

яскраво виражені характеристики відгінного тваринництва, яким займалися не лише татари, але й місцеве українське населення» [50, с. 11].

Під час походів у володіння ворога захоплювалися коні (десятки та сотні), велика рогата худоба – тисячами. Найбільше було овець, у кожному нападі нараховувалося по кілька десятків тисяч. Загалом напади здійснювали білгородські, очаківські та добрудзькі татари, так під час однієї сутички із загоном Претвича вони втратили 560 коней, між якими було 200 турецьких, в іншому поході татар під Хмільник старості вдалося розбити їхні загони повністю та забрати біля тисячі коней, з яких 450 турецькі [50, с. 51, 52]. Про цінність татарських і турецьких коней у житті степовиків детально описав у своїй праці Михалон Литвин [36, с. 47-48].

Окрім них, місцеві жителі виловлювали і диких коней, що жили в степу. Про їхню чисельність барський староста писав так: «коли татари почали нападати меншими групами, щоб проходити повз сторожу, їх слід у полі важко знайти між слідами звірів: диких коней, зубрів, оленів, котрих багато всюди» [36, с. 46]. Дикий кінь, що населяв степову і лісостепову частину України був тарпан. Досить часто вони псували та нищили посіви і запаси грубих кормів на полях. Крім того, дикі жеребці-тарпани охоче прилучали до своїх косяків свійських кобил [121, с. 37], що завдавало певних клопотів їхнім власникам. Тому місцеві жителі намагалися відловлювати їх, а також здійснювали спроби злучити світського коня і тарпана, однак результати таких справ не відображено в джерелах.

Вартим уваги є факти перебільшення своїх повноважень і порушення старих традицій зі сторони старости. Так, у 1545 р. вінницькі зем'яни писали скаргу королю, щодо протиправних дій вінницького старости князя Федора Сангушковича. Останній відбирав силою в зем'ян коней і передавав їх своїм слугам. «А вь кого будешь тепер кони брать, | тогда ты маешь тымь тыи кони навязывати. А чий будеть конь за тымь отьбираниемь твоимь згибь, тогда ты маешь водле цены ...имь поплатити и ихъ навезати» [56, с. 140].

Щодо Подільського воєводства, то тут тваринництво було також доволі

активно поширене, чому сприяла географічна віддаленість від кордону зі Степом, що дозволяла мати запас харчів для кормівлі. Проте часом і вони втрачалися через напади ворога, який руйнував не лише прикордонні, а й віддалені в глибині населені пункти. Опис подільських замків 1494 р. демонструє наслідки подібного набігу. Оповідаючи про с. Лясковицю (суч. с. Збруч Кам'янець-Подільського р-ну) ревізор зазначав, що «...боркулаб* хотинський забрав у селян 400 овець, 520 коней, 300 свиней. З с. Крогульця ... у одного селянина 10 волів і 14 корів, у другого – 5 волів, 5 корів, у третього – 5 волів і 6 корів, у четвертої, вдови, – 5 волів, 7 корів і 2 коней, у п'ятого – 6 волів, 5 корів, 2 коней» [128]. Втрата худоби швидко позначилася на економічних можливостях населення, тому вони зверталися до старости з проханням перевести ці землі на слободу, для їхнього повноцінного відновлення.

Окремим аспектом, який свідчить про розвиненість тваринництва на Поділлі було поширення ряду особливих податків, серед яких виділялася «поволовщина» – податок у вигляді одного вола, який сплачувало кожне селянське господарство, кожні 7, 5 або 3 роки [282, с. 53]. З часом цей податок став грошовим, розмір якого коливався від кількох грошей до однієї копи (ціна одного вола становила 2-4 копи) [134]. Поруч із поволовщиною існувала вепрова та баранячу данина, яка передбачала збір з кожного сільського господарства двадцятої свині чи вівці. Часом вони перебільшували всі інші існуючі форми доходу.

Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. повідомляє, що поволовщина із сіл та містечок, що належали до староства, становила 224 вола, що відповідало 896 злотим. Із них найбільше було зібрано в містечку Летичів – 156 тварин [18, с. 165–190, 183]. Населені пункти староства, що перейшли в приватну власність, відповідно – 125 волів, тобто 500 злотих [18, с. 190-213]. Для прикладу, у сусідньому Барському старостві люстрація 1565 р. подає такі дані: поволовщини було зібрано 322 воли (1 віл = 4 злотих), тобто 1288 злотих [18, с.

* урядовець у Молдавському князівстві [129].

128-135, 216-262]. У Хмільницькому старостві Подільського воєводства разом із доходами з самого міста Хмільник було зібрано 282 воли, а з поселень, що відійшли від староства – 82. Сумарний дохід становив 1456 злотих із 364 волів [18, с. 139-164].

Джерела не повністю розкривають усю картину економічної сторони тваринництва. Селянські господарства тримали худобу для власної потреби, більш заможні групи суспільства мали можливість пригнати її з Молдавського князівства або купити на торгу чи ярмарку. У записях вірменської магістратської книги за 1563 р. міститься інформація про чисельність худоби в одній сім'ї. Так, «після смерті дружини покійного Кіркора у їхньому дворі вийт з старшиною виявили 30 молодих волів». Якщо рахувати, що віл за люстрацією 1565 р. коштував 4 злотих, то відповідно їх можна оцінити в 120 злотих, що було значною сумою для того часу, тим паче в руках однієї сім'ї.

Шляхта отримувала худобу, збираючи податки зі своїх підданих. З кінця XVI – у першій половині XVII ст. більшість земель Подільського і Брацлавського воєводства перебували у власності великих магнатів та шляхти, які займалися тваринництвом у великих масштабах. Так, у літній та осінній періоди 1607 р. із Західного Поділля і Брацлавщини через Теревовлю на різні західні торги було перегнано близько 6 тис. волів, виключно із селянської поволовщини. Зокрема, староста вінницький і брацлавський Калиновський посилав 670 волів «власної поволовщини з сіл своїх власних», староста товмацький Гербурт – 362, князь Януш Збаразький – 400, Олександр Конецпольський – 200, староста хмільницький Струсь – 232, Леонора Язловецька – 900, Войцех Бучацький – 350 та інші [128, с. 177]. У 1637 р. у подільських господарствах Радзивілів нараховувалося 960 коней. Відповідно до цих цифри стає зрозуміло, що саме подільський край був місцем сприятливого розведення різноманітних тварин. Навколишні природні та кліматичні умови сприяли цьому, а розташування на євро-азійському прикордонні давало цінний логістичний додаток.

Кожна прибуткова справа мала і негативну сторону, яка відбивалася на тому, що худоба ставала об'єктом грабунку. У травні 1603 р. Айсинські піддані

князя Януша Острозького здійснили наїзд на жорницьких міщан і с. Головачівці, де захопили 14 волів, клячу, 5 кіз і 20 овець [24, с. 105]. У 1628 і 1629 рр. сталося два пограбування Соболівської землі (суч. с. Соболівка Теплицького р-ну Вінницької обл. – А.В.) Стефана Житинського немирівськими підданими князя Юрія Збараського. У першому наїзді було забрано 23 вола вартістю в 500 злотих, 27 корів – 275 злотих, 11 третяків – 230 злотих, 15 яловиць – 200 злотих, 4 кляч – 100 злотих. У другому – 24 воли вартістю 425 злотих, 3 коня – 70 злотих, 34 клячі – 222 злотих, 20 корів – 300 злотих, 19 яловиць – 300 злотих. Уся худоба була відправлена до містечка Кублича (суч. с. Кіблич Гайсинського р-ну Вінницької обл.) [8, арк. 2-3].

Опис пограбованого майна дозволяє більш ширше поглянути на питання тваринництва на Поділлі. Так, шляхтич у порівнянні з простим селянином чи міщанином дозволяв собі все найкраще, аби відповідати своєму статусу. У ніч з 29 на 30 вересня 1594 р. брацлавські міщани спільно з козаками, очолюваними Северином Наливайком, погромили недалеко від Брацлава шляхту воєводства, яка прямувала до міста для участі у святоміхальських рочках. Нападникам дісталось майно підкоморія Лаврина Пісочинського, серед якого, окрім одягу та посуду, було забрано «кон панский вороны иноходник, иноходникъ з сѣдлом, кон плеснивыи з сѣдлом» [24, с. 119, 598]. Володіння такого роду конем говорить про те, що представники вищих урядових посад воєводства намагалися показати своє шляхетство різним чином. Ймовірно, що такою статусною річчю і був кінь-іноходець, який відрізняється від інших перш за все технікою ходу – вони переставляють ноги паралельно: права задня – права передня, ліва передня – задня ліва. Важко сказати чи такий кінь був одомашненим, оскільки саме в диких коней було вперше помічено інохідь, чи все ж він був виведеної породи.

Відомо, що в господарствах шляхти з кінця XVI ст. існували кінні центри, які займалися виведенням нових порід, імовірно, що саме такою була подільська порода скакунів. Останніх польська історіографія активно називала польською. Про це свідчить той факт, що початок падіння польського конярства пов'язують з війнами в середині XVII ст., унаслідок яких Річ Посполита втратила Поділля та

інші українські землі, які були центрами даного заняття. У 1676 р. польський король Ян III Собеський писав: «[trzeba] konia rosłego i dużego, o które teraz trudno» (потрібно коня рослого і сильного, що важко зараз») [360]. У досліджуваний період на українських землях поширені були арабська, іспанська, турецька, татарська та інші породи коней.

Центрами подільського конярства були заклади шляхти, оскільки саме в них завжди було вдосталь запасів вівса, а також їжі на зиму. Крім того, шляхтич був рицарем, який в разі потреби ішов на війну з конем. Відповідно до цього він або купував або навпаки використовував коня з власної стайні. Тому, доцільним є твердження, що забраний у пана Пісочинського кінь-іноходець був результатом спеціальної роботи конюшого шляхтича. Щодо особливостей цього коня, то він виконував представницьку роль. Рух на ньому був більш комфортний, ніж при класичній рисі, вершник трохи нахилиється з боку на бік. Важливим недоліком іноходця була втрата маневреності [353], тому такі коні рідко підходили для воєнних дій, а все більше для неквапливого повсякдення. Ціна коня-іноходця наприкінці XVI – на початку XVII ст. становила 8 кіп грошей литовських, у той час як кінь вороний (чорної масті, використовувався у військових походах, великого росту і маневрений – А.В.) оцінювався у 12 кіп [24, с. 307].

Варто зазначити, що Подільська земля активно розвивала цю галузь економіки. У містах сім'ї міщан утримували по 2–4 коня, а окремі, і ще більше [214, с. 348]. Комерційність тваринництва перебувала в руках шляхти та магнатів, які мали можливість забезпечити тварин їжею і безмитно прогнати на різного роду ярмарки чи торги. Селянські господарства також мали значну кількість худоби, однак, вона була не такою значною як шляхетська. Подоляни, окрім коней та волів, тримали велику кількість корів, свиней, овець, гусей, кур та багато іншого. Тому не дивно, що на польських ренесансних картах Поділля позначалося двома термінами – «*PODOLIA*» і «*CODIMA*»: під «*PODOLIA*» напис «*pekorsopima*» (багата худобою), а під «*CODIMA*» – «*solitudovastissima*» (пустиня безлюддя). Як символ розвиненого тваринництва автор картини, гнезненський каштелян Анжей Пограбій, зобразив бика [81, с. 103-104].

Допоміжну роль у житті подолян відігравали садівництво та городництво. Населення висаджувало сливи, яблуні, груші, горіхи, а на городах вирощували буряк, капусту, редьку, огірки. Джерельні відомості про такого роду діяльність можемо віднайти в записах вірменина А. Торосовича (20-і рр. XVII ст.). Саме він писав про правильне вирощування і техніку садівництва різних садових дерев, рекомендації щодо посадки щеплених яблук і груш: «прищепити живці від різних плодових щеп або дерев до саджанців разом на одній грядці на відстані 2 ліктів один від одного. Потім...пересадити їх на рік або два, але на ділянки, на яких садилася морква і петрушка, оскільки цю землю щороку розрихлюють і копають під городину...» [215, с. 343].

У Східному Поділлі садівництво і городництво було поширено як поблизу міст, сіл, а також у сільськогосподарських комплексах – пасіках. Так, ще до XIX ст. у лісах Вінницького повіту можна було віднайти стародавні сади або, точніше садові дерева, які вже здичавіли без будь-якого догляду та були відокремлені від лісу ровом або і повністю поєднані [212, с. 99]. Згадки про ці допоміжні види діяльності знаходимо в Описі брацлавського замку від 1545 р.: «...сади і огороди овочеві розкішні...» [41, с. 236].

Литовські статuti також забезпечували правову сторону цієї діяльності населення. Так, за розкрадання саду шляхтича передбачався штраф 20 грошей – у разі, коли показано або з краденим спіймано; а з мужика 3 гроша. Другий Литовський статут передбачав: «хто в саду дерево прищеплене порубав, або прищепу викопавши, із саду забрав, той має заплатити три рублі грошей» [45, с. 275; 46, с. 370].

Таким чином, сприятливі кліматичні і географічні умови Поділля сприяли розвитку традиційних для українських земель занять – землеробства і скотарства. Більшість сільського населення займалося вирощуванням злакових культур, серед яких провідне місце відводилося вівсу, житу, пшениці, ячменю та проса. Неспокій, що несло із собою сусідство зі Степом, впливало на ведення землеробства і створювало певні відмінності. Так, Західна частина більш швидко перейшла від двопілля, перелігу і до трипілля як інтенсивної системи

рільництва, у той час, як Східна – притримувалася більш давніх форм, а землеробство носило натуральний характер. Різниця детально простежується на економічних показниках, що відбивається на податковій статистиці XVI – першої половини XVII ст. Важливими чинниками впливу, окрім зовнішніх і внутрішніх протистоянь, були кліматичні зміни та природні аномалії – посухи, зміни температури, сильні опади, градобої.

Поруч із землеробством Поділля славилося своїм тваринництвом. Природні умови та переплетіння різних способів розвитку скотарства дозволили місцевим жителям активно розводити коней, волів, а також великої кількості домашньої худоби. Прикордонний статус краю, а також пов'язані з цим військові та економічні потреби зумовили поширення конярства, яке із середини XVI – у першій половині XVII ст. набрало товарних рис.

Більшість сільських жителів тримала волів, які були головною тягловою силою. У середньому кожна сім'я тримала від 5 до 10 осіб. Розвиненість тваринництва на Поділлі відбилосся на поширених податкових формах, серед яких помітне місце належало «поволовщині», «вепрівщині» та баранячій данині, чисельність якої рахували тисячами. Близькість азійського степового простору, та час перебування Поділля під татарами, позначилося на тваринництві, яке мало яскраво виражені характеристики відгінного скотарства. Це було тим елементом, який перейняли українці в татар.

2.3. Сільські промисли

Складовою частиною економічної системи Поділля в досліджуваний період були промисли. Вони займали провідне місце в житті селян, оскільки були продовженням давніх традицій, які існували в цьому регіоні і не заборонялися татарами за їхнього адміністрування. Прихід литовців у другій половині XIV ст. спочатку нічого не змінив, а навпаки дав поштовх до розвитку.

Промисловим заняттям населення сприяли природні умови. Басейни річок Південного Бугу і Дністра створювали помірно-вологий і теплий клімат, який

супроводжувався короткочасними морозами в зимовий період [212, с. 28-29]. Проте не варто забувати і про кліматичні аномалії, що траплялися на Поділлі в досліджуваний період. Серед них джерела повідомляють про випадки немилосердної спеки, тріскух морозів, спустошливих градобіїв та інших природних катаклізмів [118, с. 222-223]. Польський дослідник Поділля О. Яновський, так писав про клімат Поділля: «клімат тут більш сухопутний, ніж в Королівстві, має сильні перепади температур як влітку, так і взимку. ... зимою морози часто тримаються на позначці 25-30 градусів нижче нуля, добре даються ознаки в тій безлісній країні. Літні вітри доводять до осушення, залишається мало вологи, хмарність неба займає тільки 1/3 року, інший час 2/3 світить сонце бездоганно, сяючим кругом» [288, с. 6].

Природно-географічні умови склалися так, що Поділля мало всі чинники, щоб стати процвітаючим краєм. Однак небезпека, яка йшла від неспокоїного сусідства з Диким Полем та волохами, ставило реалізацію цього під питання. Хоча система річок і лісових насаджень допомагали в захисті від ворога, проте цього було замало. Тому головним завданням місцевих жителів було виживання в умовах відкритого кордону за допомогою природних багатств, а особливо промислів.

Навколишні угіддя були наповнені різноманітною живністю [156, с. 324], а в річках водилося багато риби. Відповідно до цього формувалися перші промислові заняття і професії місцевої людності – сокольники, бобровники, ловці, стрільці тощо, які займалися хутровими промислами і сплачували податки власними товарами, засолювали і в'ялили м'ясо. Деякі з них також займалися відловом диких коней (тарпанів), табуни яких досягали 50-60 особин.

Загалом означена економічна діяльність зазвичай ставала заняттям не лише окремих груп промисловиків, а й переважної більшості населення, оскільки на лови часто виходили не лише мисливці, а й усі жителі поселення [156, с. 324]. Доволі часто від таких занять місцевих жителів села отримували свої назви. Допустимо, що наданий у 1391 р. пану Гриньку «город Соколец» за вірну службу братам Коріатовичам [23], спеціалізувався на соколиному полюванні. На початку

XVII ст. ця маєтність належала Станіславу Потоцькому і називалася *Rewerq*, на південно-західній стороні від цього містечка існувало поселення на горі, яке в надані назване Соколиним гніздом [315, с. 17], що певною мірою підтверджує дану тезу.

Одним із перших записів, який стосується мисливського промислу на Поділлі було повідомлення Слуцького літопису про те, що під час полювання на оленів князі Коріатовичі знайшли місце для заснування Кам'янця. «...И ловяче в ловех пригодилося им, како угонили много олени в тот остров, где ныне Каменецкое место лежит. И посекиши лес умуровали город Каменець...» [43, с. 74].

Опис подільських промислів у 90-х р. XIV ст. знаходимо в привілеї Федора Коріатовича слугі пану Пашку Васневичу. Документ дозволяв «Пашковим людям» «волно во всех лесех стоати пасеками и бчол искати», «ловити куницы, и зубры ловити»». Також вони були звільненні від виконання інших господарських обов'язків: «...а Пашковым людем ани кн(я)жее пашни, город робити, ани ставовъ ставити, ани сторожовщины давати, ани цебровщины, ани сена на город давати, ани повозовъ возити» [200, с. 191].

Саме хутро куниць, білок, лисиць становило один з головних предметів торгівлі та експорту. Край також був багатий соболями. Так, польський король Владислав Варненчик взяв у старости Червоногородського замку Теодорика з Бучача дорогі шати, щоб одарувати гостей. Серед цих речей було чимало хутряних накидок і соболиних шуб. Крім них староста відправив ще 80 соболиних шкір та вироби з хутра бобрів. Саме боброві гони доволі часто зустрічаємо в земельних привілеях [80, с. 234-235], а також у судових позовах [24, с. 986]. Значне поширення хутрового промислу зумовлювало продаж цих товарів за кордон. Інформацію про подільське хутро знаходимо в торгівельних книгах і діловій переписці торгового дому Фекінгузенів, ганзейських купців XV ст. Головними контрагентами дому були міста Гданськ, Рига, Ревель, з яких приходило хутро, яке називалося словом «werk» [192, с. 65]. У 1418-1421 рр. з Гданська вийшло 3 тис. «podolsches werk», вартістю 126 марок

у прусській валюті, в той час як литовського товару – 9163 штуки, що коштували 469 марок [192, с. 75]. Причиною невеликої кількості подільського товару, на нашу думку, була віддаленість Подільської землі від портів Балтійського моря, а також – торгівельне протистояння подільських та львівських купців. Доволі часто товар із Побужжя і Подністров'я осідав на західноукраїнських ринках, а далі на захід він рухався вже як львівський або волинський.

У джерелах XV ст. дізнаємося про деякі особливості певних територій Поділля. Так, у 1456 р. король Казимир дозволяє тодішньому подільському воєводі Грицьку Кердеєвичу викупити Кам'янецьке староство в подільського старости Бартоша Бучацького, аби краще дбав про оборону його від татар. З королівського листа випливає, що Грицько, у разі викупу за гроші староства, отримував право власності на всі види чиншів і доходів, урожаїв та усі угіддя. Також серед цього переліку згадуються місцеві промисли – полювання, ловецтво і бортництво [129]. Цей привілей показує класичну форму великого надання, що включає в собі опис усіх угідь та місць, з яких земельний власник може отримати чималий зиск.

Поширеним і прибутковим був борошномельний промисел, який був представлений водяними млинами та різного типу жорнами. Останні мали різні форми, починаючи з невеликих ручних, і закінчуючи набагато більшими, що оберталися силою коней або волів [335, с. 14]. Перші згадки про млини на території Поділля знаходимо в грамоті подільського князя Олександра Коріатовича Смотрицькому домініканському монастирю 1375 р.: «дали єсмо навеки той млинъ и место у млина к церкви» [251, с. 34].

Навколо Кам'янця розташовувалося декілька млинів, один з них на р. Смотрич під замком, з боку Польських фільварків, інші (ймовірно три) – у межах каньйону. Вони належали міським громадам: українській, польській та вірменській. Так, «Кам'янецька хроніка» свідчить, що в березні 1545 р. повинь «зруйнувала вірменські млини» [338, с. 166]. Український млин вперше згадується в 1446 р. у привілеї короля Теодорику з Бучача, за яким 10 міра кожного збіжжя і солоду з млина Руського Кам'янецького мала надаватися

домініканському костелові і кляшторові св. Миколи. У 1468 р. на р. Смотрич, між замком і селом Кубачівка, побудовано млин, у якому господарював мірошник Микола з Бохні [215, с. 311-312].

Варто погодитися з думкою М. Грушевського, який писав, що на XVI ст. припадає час розвитку і найбільшого поширення млинарського промислу. У цей час більші за формою водяні млини стають переважати над примітивними способами мелення, і перетворюються на важливу галузь економіки великого господарства, заразом ставши його прерогативою та монополією [128, с. 220-221].

Щодо самих млинів, то вони в джерелах мали різні назви, особливо коли використовували енергію води для руху. Так, наприклад, «дідичні млини» – ті, що мали цілий рік воду; «весняки» або «дорічні», – що мололи тільки на весну, «бо вода гостинна». Більші млини мали по 4-5 коліс, але бували й малі, з одним колесом...» [329, с. 112].

Необхідно зазначити, що млинарський промисел у досліджуваній період був багатопрофільного спрямування. Так, досить поширеною була практика розміщення в млинах «валялень» (валило – пристій у водяному млині, у якому валяли полотно) та «фолюш» (сукновальні, у яких випрямляли сукно (ступами товкли вовняну тканину на сукно)).

У Східному Поділлі ситуація в середині XVI ст. була різна. Існуючі борошномельні комплекси були в плачевному стані. Люстрація Вінницького замку 1545 р. згадує лише два млини: один на р. Південний Буг, який був побудований князем Пронським, мав 3 мучних кола і 1 ступу, а інший – у с. Мезикові. Ці споруди не приносили жодного прибутку старості, оскільки не працювали: «коли великая вода, не мелють, а коли вода висхнєт, – тогда тежь молоти не можеть», «а тыи другии ставы показилися» [42, с. 217, 218]. Надана інформація трапляється доволі часто в джерелах і говорить про те, що випадки призупинення роботи млину повністю залежали від місця його розташування, погодних умов та інших обставин. Ставки ставали мілководними із-за несправних гребель чи внаслідок завданої шкоди під час наїзду або набігу татар.

Щодо млину в Брацлаві, то люстратор охарактеризував його як такий, що працює доволі рідко «болыи стоит, ниж ли мелет...» [41, с. 229]. Серед інших борошномельних закладів ревізія 1545 р. повідомляє, про «мельницю на Пуповці», вниз по р. Південний Буг, також діяв млин, який люстратор позначив як «відновлений». У вінницькому напрямку, вверх по річці, був став і млин, який за переказами дозволив збудувати князь Констянтин Острозький міщанину Пашку Чернодолинському «на старомъ ставищи засыпати и млынец вробити, и он, деи, вrobiши, и держаль его выше петнадцати летъ, а потом, не могучи его держати, запродад жиду островзскому Исачку» [41, с. 230]. Доцільно вважати, що це був той самий млин, з якого в 1552 р. до брацлавського замку надходили дві міри, він мав 3 кола, одне з яких ступне [37, с. 23].

У Подільському воєводстві в 60-х р. XVI ст. борошномельний промисел був більш прибутковим, ніж на Брацлавщині. Так, млин на летичівському ставу за рік давав 100 злотих, млин на р. Горбасові – 55 злотих, млин в Голеніщові – 10 злотих. Борошномельний заклад під Кам'янцем давав дохід як кам'янецьким міщанам, так і замку. Міщани за оренду третьої міри платять у рік 120 злотих. У свою чергу, вірмени, що тримали третю міру з млина на р. Смотрич платили 80 злотих. Млинок у Лясковицях не перебував в оренді, з нього йшла міра на замок. Загалом усі млини кам'янецького староства за 1564 р. дали прибутку в 770 злотих [32, с. 186].

Окрім Кам'янецького та Летичівського староств, млинарство також було поширене і на Барщині. У 1564-1565 рр. млин під Баром мав 2 мучних кола, а третє ступне. За рік він вимолов 110 третинників жита, пшениці – 30 третинників, солоду – 70 третинників та ін. [18, с. 230]. У межах Барського староства млини розташовувалися в Івановцях, на Слобедецькому, Ботвіновському або Беліковському, Квінтаровському, Маніковському ставу. За своєю будовою вони були невеликим млинами, з 1 мучним колом, деякі з них мали ще по 1 ступному колу. Загалом їхній прибуток становив 250 злотих і 28 грошей [18, с. 231]. Млини існували також у Деражні (було 3, але із за спущених ставків не працювали), у Поповцях на р. Кудинці, у Крутибородинцях (з 1 колом і ступою), на ставу

Росохати (з 1 колом) за рік дав 73 злотих і 22 гроша. Макарівський млин перебував в оренді в Незабитовського, який платив за рік користування 20 злотих, млинок у Карачиновцях орендував сам мельник і платив старості за це 15 злотих у рік. Загалом сума доходів за рік із цих млинів сягала 267 злотих [18, с. 258–259].

У 1580 р. король Стефан Баторій видав універсал, у якому зазначалися податкові суми з різним форм господарювання, у тому числі і з млинарського промислу: «...от кол вальных, дедичных, коречных, лодных возных, от каждого по грошей 24, а от дорочных кол по грошей 12, пины, фолюше, ступы – от каждого кола по грошей 15, а от ветрыных млынов закупных по грошей 10...а от дорочных по 5...». Млини, що були викуплені державцями мали платити «дорочне» [40, с. 314]. Король таким чином прагнув поповнити скарбницю доходами з цього промислу.

Бажання збагатитися спонукало до закладення нових або перенесення старих борошномельних закладів представниками церковного кліру. Так, у 1574 р. кам'янецький біскуп Сецигньовський (*Secygniowski*) змінив розташування свого млина з небезпечного берега на р. Смотрич, на більш спокійне, яке розміщувалося в Зіньковцях. За перенесення цього закладу на нове місце і відновлення його роботи єпископ надав міщанину-млинару Науму правом отримувати третю міру з будь-якого помолу. Також йому дістався «город» і запис 30 гривень на млин, якщо в Наума буде син, то млин перейде сину вільно, за згодою з біскупом [282, с. 54, 98].

Частими були випадки, коли шляхтичі записували церкві міру з млина. У 1533 р. Ян Вітоковський записав плебанові костьолу св. Миколая в Чемировцях десяту міру зі свого млина [282, с. 100]. У 1644 р. відомо, що млин у Черленкові був церковний, «священника черленковского, валебного в Христусе отца Тарасия Баевича» [223, с. 402].

Існували випадки, коли власником млина виступала вся громада, яка могла передавати його в заставу. Один з таких епізодів стався в 1573 р., коли вірменська громада Кам'янця передала в оренду один зі своїх млинів русину (українцю)

Ваську на 7 років. Умовою договору було щорічно виплачувати магістрату по 60 злотих. Однак Васько не зміг сплатити всю суму, у березні та вересні 1574 р. його борг виплатив вірменин Якуб [215, с. 312].

Значущість млинарства відбилася і законодавчих актах Великого князівства Литовського. Так, Перший та Другий Литовські статuti мали статті, які застерігали від скоєння правопорушення. У разі, якщо «...млин пошкодив, або греблю перекопав, або млина спалив, а потерпілий зазнав би збитків через те...то винний мусить заплатити за гвалт 12 рублів грошей, а заподіяну шкоду чи втрачену вигоду від простою млина у розмірі, як це буде доведено слухним доказом, відшкодувати має. А якщо млин буде пошкоджений – наново збудувати має» [45, с. 278; 46, с. 368]. Такого роду шкоди найчастіше відбувалися в час шляхетських міжусобиць. Так, у березні 1578 р. у Брацлавському воєводстві під час наїзду підданих Ф. Кміти Чорнобильського на володіння Г. Стрижавського с. Снивоту, постраждав млин: «кола два мучних і третє ступне порубали... железа млыновые побрали, а мельницы две, скрыни порубавши, посчепавши и збоже з них выбравши...» [24, с. 223–227]. Завдані збитки наводять на думку, що основною цілю шляхетського наїзду був економічний тиск на противника. Втрата млина передбачала втрату доходу і часу на його відновлення, крім того, доволі часто млин забезпечував господарство солодом, від якого залежав уже інший, не менш важливий промисел – пивоваріння, а також домашнє тваринництво. Так, наприклад, у 1642 р. на жорницькому ставі було два млини й одна солодовня [12, арк. 38–39].

У першій половині XVII ст. млинарський промисел значно зростає, поруч з ним починають розташовуватися корчми. У люстрації кам'янецького та летицівського староства 1615-1616 р. говорилося, що в Смотричі було 2 млини по одному колу і двома ступами, поруч з якими розташовувалися корчми, оренда яких давала в рік 250 злотих. Така ситуація була з борошномельними закладами в селах Керданівці Симона Костро, Поповці, Сусловці, Копитинці, Свечні, Бакоті. Серед інших населених пунктів Подільського воєводства млини були в селах

Латковці та Бабинці, Доманів Збігнева Сільницького, Чукова Діброва, Рожни Яна Потоцького, Морденя, Кудинка, Бриндзов [310, с. 3, 4, 5, 7, 8, 9, 12].

У 1616 р. на Брацлавщині млини розташовувалися під Брацлавом на р. Південний Буг (мав 4 кола), на р. Пушовці (1 коло), на р. Кутковці (2 кола і 3 ступи) давали в рік 600 злотих прибутку. Під Машохою було два млина, один з 1 колом, а інший, окрім кола, мав ще дві ступи та вмщував у собі корчму. Давали доходу 100 злотих. Млини були і в інших населених пунктах таких, як: Городинці, Чуровці, Кутківка або Ястребинці, Тютки, слобода Калужинці, дохід від їхньої діяльності становив 63 злотих. У містечку Гайсин був досить прибутковий млин з 2 колами і ступою, він спільно з млином у Витвічах давали на рік 130 злотих. У свою чергу більш прибутковими були літинські млини, яких було двоє і кожен з 3 колами, разом з вонячинським, пултовецьким і іліковецьким приносили сумарного прибутку в рік 900 злотих [318, с. 71, 72, 73].

Поруч діяли інші борошномельні заклади, відомості про які не такі детальні. Серед них млин під урочищем Чортове Берем'я (1603), у Головачівцях на р. Соб (1604), два млини на жорницькому ґрунті на р. Соб (1605), у Ярославцю (1615), на Сваричівці (1615). На р. Собок розмішувалися такі млини: на греблі Пісочинського ставу (1615), у Якубівці (1615), на греблі Іванівського ставу «млынъ, ... в которомъ было камении три, ступы фалюшь, валило» (1640), на греблі Лютарівського ставу «млынъ, ...в которомъ было камении два, ступы, фалюшь, валило» (1640), на греблі Пустовойтівського ставу (1640). Джерела повідомляють, що млини працювали в Іллінцях (1644), біля Кам'яногірки «млыны, в которыхъ коль водныхъ чотирнадцать, ступныхъ тры...» (1644), у Жорнищах (1646) та інші [223, с. 402].

Власники млинів забезпечували роботу закладу завдяки власним підданам, які не мали права молоти своє збіжжя деінде, тільки в панському млині. Схожа практика стосувалася і міщан, які зобов'язувалися молоти тільки у своєму міському, у залежності від громади, і в королівському млині [215, с. 311-312]. Наявність у господарстві млина збільшувало його ціну, що досить помітно відбито в документах про оренду. Так, наприклад, оренда в 1645 р.

села Каменогірне, Зарічного із слободою, з підданими ґрунтами, лісами, житом, ставами і млинами Олександра Пісочинського пану воєводі Київському на три роки становила 24 тис. злотих. Серед цих володінь було три млина і 2 рудні [12, арк. 82]. У 1644 р. Ян Комар продав брацлавському підстолію пану Станіславу Ржевуському належні йому млини, один на річці «Sumosci», і млин, що належить до с. Назанова (Nazanowa), що у Вінницькому повіті, за 600 злотих [1, арк. 9].

Значні суми оренди млинів виходили з того, що в користування брався виробничий комплекс, де вироблялося не тільки борошно та різноманітні крупи, але і шерстяні тканини та сукно. Поруч з цим, ці заклади доволі часто були місцем розташування корчем, а наявність сільськогосподарських продуктів одночасно перетворювало млин на відгодівельний пункт. Тому такого роду інвестиції мали своє підґрунтя.

Поруч із млинарством подоляни активно займалися рибним та бобровим промислами. Подільська земля мала велику кількість річок та озер, приток великих рік, що сприяли цій справі. З часом водні артерії, які належали до басейну Дніпра, Південного Бугу та Дністра почали використовуватися для створення на них ставу. Це були одні з найстаріших занять місцевої людності.

Риболовлею займалися в різні пори року. Так, перебуваючи на Поділлі в останній чверті XVI ст. секретар папського нунція Дж. Ф. Коммендоні Антоніо Марія Граціані детально описав зимову риболовлю: «вони, отож, продірявлюють лід праворуч і ліворуч і пробивають багато отворів, схожих на вікна, на однаковій відстані; далі частина відходить в один бік, частина – в інший; опускають у воду палиці, до яких причеплено рибальські сіті; проштовхуючи їх від берега озера до першого отвору, а від нього до наступного, вони з'єднують сіті у віддаленому місці так, що, як потягнути палиці, сіті розтягуються на все озеро або на увесь простір, обмежений отворами, і збирають усю рибу, що під ними знаходиться. При такій рибалці ноги лишаються сухими і немає жодних труднощів» [175, с. 279]. Що ж до літньої риболовлі, то вона зводилася до ловлі сітками, волоками та іншими засобами. Також були випадки, коли в ставку для вилову всієї живності спускали воду, після чого вони знову заповнювалися водою і

зариблювалися. Це свідчить про високу культуру й обізнаність населення щодо цього промислу.

Серед видів риб, що водилися у водоймах Поділля джерела згадують коропів, линів, карасів. У ставках на р. Савранка водилися карась, короп, плітка, щука, білий амур, в'юн, річковий рак [344].

Рибний промисел завжди приносив економічні дивіденди. Протягом усього досліджуваного періоду торгівля рибою була серед товарів внутрішньої і зовнішньої торгівлі Поділля. Ця продукція постачалася на продаж у головні міста Подільської землі – Кам'янець, Вінницю і Брацлав. Так, опис Брацлавського замку 1552 р. повідомляє, що староста має дохід від риби, яка постачала до міста: «з рыбъ з Богу реки старосте десятая рыба» [18, с. 22].

Ключова роль у цій торгівлі відводилася Львову, який був центром даного промислу. Львівські купці тримали стави в Галичині, Волині і Поділлі [128, с. 179]. У Галицькій Русі дохід з одного ставу міг досягати від 1 до 2 тисяч злотих за рибу зі спущеної водойми, у той час, як на Поділлі в XVI ст. він був значно менший. Джерела повідомляють, що став під Летичевом на четвертий рік давав 400 злотих прибутку [282, с. 55]. Ситуація змінилася в першій половині XVII ст. Так, у 1615 р. усі літинські стави дали прибуток у сумі 2050 злотих. Так, став на р. Згар у містечку Літин приніс доходу 600 злотих, з двох ставів під Літином на тій же річці – 100, з новозбудованого ставу під Брусилівом на р. Згар – 600, зі ставу під Пултівцями – 500, з нового ставу під Новоселицею – 250 злотих [212, с. 246]. У 1631 р. літинські стави дали прибутку 3300 злотих [87, с. 72]. Такого роду зростання прибутків окремого рибного господарства говорить про те, що названий промисел був одним із ключових одиниць великого шляхетського комплексу. Існуючий попит на свіжий товар сприяв його розвитку, що потребувало нових робочих рук для його утримання. Із-за цієї причини збільшується чисельність селян у володіннях шляхти та великих магнатів, саме вони виконували всю роботу із забезпечення належного стану ставу і розведення риби.

Загалом рибний промисел носив товарний характер. Ціна на рибу майже постійно була високою, а попит на згаданий товар з українських земель був великий на європейських ринках, особливо – польському та німецькому. Цінність цих об'єктів призводила до того, що їх здавали в оренду. Доволі часто старости на Поділлі залишали їх під своїм контролем, як місце отримання прибутку [87, с. 72]. Так, люстрація Хмільницького староства 1565 р. повідомляє, що стави, які розташовувалися на р. Південний Буг були не спускні, оскільки на них розташовані млини. З цього ставу живність «дохід» отримує староста [34, с. 151].

Бажання збагатитися призводило до «страхування» вилову риби, що прописувалося серед умов комерційної угоди. Так, у 1544 р. Юрій П'ясецький «продав став до спущення свій власний на ручці званій Чорна вода» кам'янецькому міщанину Малхерові за 65 злотих. Спуск водойми мав відбутися восени 1546 р., але в разі пошкодження ставу чи за будь-яких інших причин: війни або якогось неприятеля, шкода завдається пану П'ясецькому. У цьому випадку останній мав знову заставити водойму і тримати її у безпеці до слушного часу, щоб потім міщанин Малхер міг його спустити [282, с. 55-56].

Здебільшого вся свіжа риба, що потрапляла на міські лавки надходила з ставків навколишньої шляхти, до замку – з його ставу. Опис Брацлавського замку 1545 р. повідомляє, що раніше до замку належали стави селища Остолопов, які на час люстрації тримав Мишко Степанович і Юхно Красносельський, а також Удишкове гирло («Udyczskowe uste»), яким володів – Іван Кощиць, на що люстратору жалілися міщани [58, с. 123]. Можемо допустити, що зміна власника відбулася після чергового занепаду замку і залоги, яка перебувала в ньому.

До Вінницького замку належало три стави: один на «Wenicy» (ймовірно ідеться про р. Вінничку, ліву притоку р. Південний Буг) під містом, другий – на Вишні в півмилі від замку, третій – у Мізякові [59, с. 114]. Кам'янецькому замку в 1565 р. належало чотири водойми, один у Татаричах («Tatarziczach»), а інші в Новосельках («Nowosziolkach») [215, с. 325]. Сума доходів зі всіх ставів Кам'янецького староства за один рік становила 186 злотих і 20 грошей [32, с. 185-186]. У Барському старостві став на р. Лядаві під містечком Ялтушки приносив

доходу 180 злотих [30, с. 133]. У Хмільницькому старостві найбільший прибуток давали два стави у Вінниковцях, за спуск яких сплачували 160 злотих [34, с. 151].

Доволі частими були випадки шляхетських міжусобиць, внаслідок яких руйнувалися різні рибні угіддя. Так, у 1598 р. Семен Шандириковський позивався до суду на Ярмолу Комара через насильницький наїзд на його землі, під час якого було «розкопано став і виловлено у ньому всю рибу» [322, с. 405]. У судових документах Вінницького земського суду за 1605 р. знаходимо опис завданої шкоди Жорницькому маєтку Лаврина Пісочинського підданими Януша Острозького з містечка Айсина, серед яких «...на речці Поганце ку берегу жорницькому три стави присыпал и позаимовал...» [24, с. 995].

Окрім риби, подільські стави, річки та озера були насичені іншою живністю, серед якої варто виділити бобрів. Згадки про них зустрічаємо майже у всіх грамотах, привілеях та інших документальних актах кінця XIV – першої половини XVII ст. На українських та закордонних ринках найбільше цінувалося боброве хутро, яке використовувалося для пошиття одягу і головних уборів. У першій половині XVI ст. воно продавалося за 2 злотих, у той час, як віл коштував 4 [128, с. 164].

Цінність цього звіра відбилася і в нормах права. Так, дев'ятий артикул Першого та Другого Литовського Статуту забезпечував охорону бобрових гнізд. У випадку, якщо хтось покосив або вирубав рослинність, що призвела до відходу бобрів, то той мусив заплатити 12 грошей. Окрім цього, за вбивство або крадіжку карого бобра передбачався штраф у розмірі 1 копи грошей, а за чорного – 2 копи [45, с. 272; 46, с. 368]. Цінними також були вироби з хутра бобра. Так, у 1582 р. серед пограбованого майна брацлавського писаря Северина Кропивницького в с. Скуринці згадувалася «шапка з оксамиту і бобра чорного пошита», яку було оцінено у 8 кіп литовських грошей. Для порівняння, кінь коштував 12 кіп [24, с. 303].

Цей промисел був одним з тих, які доволі часто потерпали від протиправних дій. У 1594 р. Степан Клещовський здійснив грабіжний напад на звенигородські володіння Юрія Струся, під час якого клещовські піддані

половили бобрів і різного звіра на урочищі Кшичках і на річках: Бабанах, Івані, Угорському Тікичу і на Конилі, що належали до міста Брацлава [18, с. 391]. Схожий випадок стався і в 1602 р., коли були пограбовані землі пана Байбузи: Кальник, Цибулев, Парейвці, Скоморошки, у яких були розміщувалися боброві промисли власника [322, с. 431].

Актові матеріали містять інформацію про переваги одного промислу над іншим у сусідніх володіннях. Так, наприклад, першими в записі про отримання земельних володінь під Брацлавом княгинею Федоровою Четвертинською зазначалося «Немирів з присілками та «селище» Обухівці на річці, пусте, з бобровими гонами, пасіками й лісами, і «селище» Стави, з річкою Бершадю й бобровими гонами» [103, с. 152]. Із цього виходить, що бобровий промисел мав доволі сильні економічні важелі для ряду господарств. Деякі поселення у зв'язку з прикордонним статусом досить часто ставали пустками, тому ціну для таких місць формували наявні поруч угіддя для ведення промислу.

Серед селянських промислів жителів Поділля окремо варто виділити бортництво, яке було поширене тут ще з часів Київської Русі, а в досліджуваний період досягнуло масштабного розвитку. Наголосимо, що початковою формою бджільництва було збирання меду за допомогою борті, тобто, штучного вулика-дупла, який розміщували високо на деревах [173]. Щодо пасік, то вони вперше згадуються на Поділлі в грамоті 1392 р. князя Федора Коріатовича Пашку Васневичу: «...А Пашковым людем волно во всех лесех стоѣти пасеками и бчол искати, а Пашко мает на нихъ переписть мѣти...» [200, с. 191]. Можливо, що це є перша згадка про штучне розведення бджіл в Україні, оскільки традиційно вважають, що пасіки набули поширення на два століття пізніше. Допустимо, що такі твердження були присутні із-за того, що пасічництво співіснувало разом з бортництвом. На нашу думку, це могло бути пов'язано з питанням безпеки, бортні менше руйнувалися ворогом ніж пасіки. Крім того, місцеве населення було доволі традиційне і звикле до тих умов існування. Тому не дивно, що в XV ст. не знаходимо багато матеріалів про названий промисел.

Відомо лише декілька згадок про пасічництво в наданнях короля та великого князя. Так, у 1407 р. слуга Ісак отримав від короля Ягайла привілей на володіння с. Тесоловці на р. Смотрич із пасіками, у 1414 р. великий князь литовський Вітовт надав своєму службовцю Василю Карачевському в дідичне володіння с. Семяків разом із пасіками [251, с. 83, 92]. Люстрація Поросся 1471 р. говорить, що в литовській частині Поділля пасіки були в Терисиєві, Євдадеві, Онтоніві. На початку XVI ст. на території Східного Поділля південною межею поширення пасік були землі сіл Тиврова, Кліщева, Шендеріва та Тростянця, далі за ними на південь існувало бортництво [212, с. 102]. Це яскраво демонструє елементи впливу на територію степового фактору. Північна зона Поділля вбирала західні риси розвитку, у той час, як південно-східна була фронтірною територією з частинами степової економіки. Остання супроводжувалася ухорощуванням та веденням різноманітних занять у неспокійних умовах.

Економічно важливою частиною господарства продукти бджільництва стають у XVI – першій половині XVII ст. У цей час пасіки перетворюються на хутори і великі господарські комплекси. Прикладом цього слугує опис пасіки під Брацлавом у 1545 р.: «...иньшии пасеки, ижь и три селища за одну пасеку не стоятъ, при которои есть на милю земли, а внаменьшее на полмили. Тамъ же в него пашня, ставы спустьныи, бчол множество, звер всякии, сады и СѸгорода СѸвощовыи роскошныи и всякии иньшии пожиток. В которую пасеку и в земли и сеножати и дубровы, што к нѣми прислухаеть, не только невольно есть никому входов и пожитков никоторых мѣти, але и дровъна ани травы стебла ништо даромъ взяти не может, СѸли ж все за поклономъ...» [41, с. 236]. Щодо Вінницького повіту, то тут 141 дим міщан володіли 27 пасіками [42, с. 219].

Розвиток бджільництва зумовив появу окремого податку, який характеризувався сплатою десятини від бджіл кожного року. Так, у середині XVI ст. із пасік міста Кам'янця приходило річного чиншу 7 злотих. У 1564 р. медову данину у сумі 266 злотих і 6 грошей було зібрано з таких населених пунктів: містечко Летичів, Смотрич, сіл Перевороче, Кіплінців і Голоскова, Лясковиці, Грицьків поблизу Смотрича, Хорбачева, Холенішова, Летове двориці,

Біла, Лізжеч, Мординя, П'ятничани [18, с. 170, 172-174, 179-180, 183-184, 195-196, 198, 207, 212].

У Барському старостві з тринадцяти населених пунктів, які мали 354 вулики було зібрано 122 злотих і 6 грошей [18, с. 216, 219, 225, 229, 235-238, 240, 248, 251, 253, 255]. Польська частина міста Бар володіла 62 вуликами, з яких податок становив 42 злотих і 20 грошей. У руській частині міста було 19 пасічників, які володіли 86 вуликами, з яких сплачено було 57 злотих. Чемериси Бару тримали 64 вулики, відповідно 22 злотих і 10 грошей податку. Щодо Хмільницького староства, то у 1565 р. тут нараховувалося 149 вуликів, за мед з яких отримано 99 злотих і 10 грошей [18, с. 130, 132, 134, 140]. У 1566 р. до Летичівського замку Подільського воєводства належало 1600 пнів-вуликів, а в Скалі лише 860 [87, с. 70]. З огляду на зазначену інформацію стає зрозуміло, що більшість подільських сіл, міст та містечок мали пасіки та бортні дерева, які стали причиною появи окремої медової данини. Це була важлива складова економіки різного типу господарств. Нараховані вище дані дозволяють сказати, що існувала перевага руського пасіництва в порівнянні з польським чи іншим етносом, що населяв Поділля.

Як і будь-який інший прибутковий промисел пасіництво протягом XV – у першу половину XVII ст. потерпало від наїздів та грабунків. Загальний характер цього явища призвів до того, що центральна влада включила до Литовських статутів пункт, який охороняв бджільництво. Відповідно до статуту 1566 р. передбачався штраф за пошкодження бортного дерева у розмірі 2 кіп литовських грошей, за бортну сосну і дуб, де ще не було бджіл – 1 копа грошей, за приготовлені дерева, але без бортні – по півкопи грошей за кожне пошкоджене. Що ж до самих бджіл, то у випадку їхнього викрадення за кожну треба було заплатити 2 копи грошей, якщо такий випадок стався на садибі або на пасіці – то 3 гроші [46, с. 369-370]. Але ці норми не зупиняли нападників.

12 серпня 1594 р. у гродській книзі Брацлавського замку зроблено запис щодо повернення брацлавським воєводою кн. Янушем Збараським захоплених земель брацлавського земського суді Семена Ободенського, серед яких були і

пасіки: «...в Лозовом пасецѣ Бутко с Порпуровец ... зо бчолою стоит... А в другои пасецы Протас, мещанин жорнищский, также зо бчолою стоит...» [24, с. 275]. У наступному 1595 р. була пограбована Бугаївська пасіка того ж суді, але вже підданими Лаврина Пісочинського. Унаслідок цієї акції постраждали і медові виробництва місцевих куничників: у Пертушка Ковшаренка – 100 бджіл із вуликами і медом прісним, а в Гарасима – 80 вуликів і мед [24, с. 621-622].

У серпні 1601 р. 2 тисячі підданих князя Януша Острозького з містечка Айсина (Липовця) «гвалтом» наїхали на містечко Буки (Струсь-город) вінницького і звенигородського старости Юрія Струся, де пограбували місцеві пасіки. До згаданих володінь князя було забрано 860 вуликів із бджолами і медом, кожен з яких оцінювався в 5 кіп литовських грошей, 22 «ручек» меду, кожна коштувала по 6 кіп, а також 5 полубочків прісного меду, кожен оцінювався по 20 кіп грошей литовських [18, с. 387]. Загалом сума завданої шкоди склала 4 532 кіп грошей литовських, що для того часу було значною сумою.

Існували випадки, коли під час наїзду імітувався напад татар. Таке «театральне дійство» трапилося під час пограбування пасіки Гнилорудського ґрунту князя Януша Збараського підданими татарами князя Йоахіма Корецького з Беліловець і Остотопова в 1599 р. [322, с. 415-416]. Також шляхтичі і магнати вдавалися до практики створення власних бандитських ватаг, які займалися грабунком і розбоєм. Так, у 1606 р. була пограбована пасіка пана Андрія Володийовського (ймовірно родич українсько-польського героя роману Г. Сінкевича Міхала Володийовського) на р. Саврані людьми Тихона Шашкевича [322, с. 515]. Під час судового розгляду справи один із підданих панів Шашкевичів, розбійник Павлик, зізнався про скоєне: «*А, деи, с тыми товаришами сего року, γ двѣ недѣли по Божомъ Нароженю, пасеку на кґрунте сѣла Бубьнова, в лесѣ, с погребѣ бчолы үлевъ сто живцемъ, поѣхавши пѣтерма санми, СѢлны бчолы дльѣ мѣду попсовавши, а готового мѣду ручокъ двѣ присного, на СѢныє сани понакладавши, СѢныє пасеки, тых товаришов, над Косницу в лес припровадивши, дисталисьѣ єсмо и на пожиток свои... мѣл там в том погребѣ бчол своих взылительѣ бчолы*» [221, с. 147-148].

Цей опис протиправних дій дає нам додаткові відомості про подільське пасічництво, яке передбачало збереження бджіл у погребях у зимовий період року. Крім того, пасіки часто розміщувалися саме в лісах, оскільки там було достатнього затінку, а також великий вибір лісових трав для медозбору.

Масштаби пасічництва на Поділлі можна прослідкувати за допомогою аналізу документів застави земельних володінь. Так, наприклад, у 1585 р. брацлавський земський суддя Іван Кошка відступив у заставу за 10 000 литовських грошей князю Костянтину Острозькому 25 сіл у Брацлавському воєводстві, разом з ними також відходило і 37 пасік із садами та різними угіддями [24, с. 383-387].

Східному Поділлі було притаманне «кочівне пасічництво» [212, с. 98]. Воно полягало в тому, що міщани Вінниці щороку вивозили в пустинні землі Брацлавського воєводства свої пасіки. Джерела повідомляють, що вони стояли на р. Липовцем (ймовірно р. Соб – А.В., відстань від Вінниці більше 40 км.), а пізніше аж над р. Гірський Тікич, біля містечка Буки (Черкаська обл., більше 150 км від Вінниці) [212, с. 98].

Для економічного життя Поділля цей промисел був одним із ключових. Однак і він не забезпечував у повному обсязі потреби ринку. Окрім меду, як головного продукту бджільництва, на експорт йшов і віск. Недостатню кількість товару брали на молдавському ринку. Так, у XVI ст. один молдаванин з Ясс продав жителю м. Кам'янця 229 каменів воску. Л. Гвоздик-Пріцак підрахувала, що цього цінного товару було продано 7 328 фунтів, один камінь – 32 фунти (16 кг). У 1623 р. кам'янецький купець Ованіс Лєвонович купив 24 каменів воску в яського купця Ованіса Андживича [119].

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. чисельність торгівельних контрактів у торгівлі продуктами медового промислу швидко зростає. У ній активну роль беруть усі жителі Поділля, починаючи від селян і закінчуючи шляхтою та магнатами. У 1622 р. у місті Хмільник мешкало 33 пасічники [87, с. 71]. У 1634 р. один з львівських негоціантів укладає контракт з Калиновськими на суму 20 тис. злотих на різні продукти з його уманських

маєтностей, серед яких значився мед солодкий (неварений). Більшість подільських товарів направлялися на продаж до Львова, Луцька, Кракова, Любліна та Ярослава [128, с. 172].

Подільська земля в досліджуваний період славилася своїми лісовими промислами. Ліс для прикордонної зі степом території був захистом від татар, а також простором для різноманітних промислових угідь (у більшості випадків це була дерево заготівля). Досить частими були випадки, коли в королівських чи князівських наданнях зазначався обов'язок «служити дровом». Подібне трапляється в 1407 р. під час надання польським королем Ягайлом села Тесоловці пану Ісаку [251, с. 22, 83]. Більшість невеликих лісів на Поділлі спіткала доля лісу поблизу Копистирина, який у 1432 р. був повністю вирубаний під час військових суперечок поляків з прихильниками Свидригайла [251, с. 84, 92, 115].

У досліджуваний період була поширена практика оренди дерева жителями одного села чи міста в іншого. Так, селяни с. Лисе (Lisie) в 1582 р. намагалися забезпечити себе деревом і хмизом, придбали за певні кошти право рубки дерева в Оленішові. В іншому випадку дідичка с. Вірмен під Кам'янцем Анна Радецька отримала у 1557 р. дозвіл від Гербутової дідички на рубку дерева у лісах, що належали до села Вербки. Умовами отримання лісових матеріалів у даному випадку було використання дерева для будівництва двору, паркану, млина або будинків селян. Заборонено було брати деревину на продаж. Серед дерев, які згадуються у акті були дуби, липи, берести, ясени, черешні [282, с. 56-57]. У 1582 р. за дозвіл рубити дерево у Оленішовському лісі пана Яна Лабента селяни села Ус'є (Usie) мали сплатити по 15 третинників вівса і по 2 курки кожний [282, с. 29].

Траплялися випадки, коли міста гостро потребували деревини, тому змушені були звертатися до короля або великого князя литовського з проханням надати їм доступ до державних лісів, які були поруч. Так трапилося з міськими жителями Кам'янця, які в 1515 р. отримали дозвіл від короля користуватися лісами в радіусі 25 верст від столиці воєводства [215, с. 320].

За лісові насадження велися сусідсько-шляхетські міжусобиці. Судові актові матеріали фіксують велику кількість таких випадків. Так, у серпні 1590 р. відбувся наїзд підданих князя Януша Збараського з Немирівського і Прилуцького маєтків на Жорнищські володіння брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського. Під час цієї акції «мещанє и волощанє немировские в дубровех и лесах дерево вшелякоє рубают» [24, с. 488-490]. У 1604 р. нащадки Стефана Клещовського позивалися до суду на князя Костянтина Острозького у зв'язку з наїздом підданих останнього на Клещовський, Тивровський і Звониський ґрунти та шкодами від вирубаня лісів [322, с. 510]. У 1606 р. таким способом втратили свої лісові володіння Семен Комар, пани Дешковські і Жуковські. У власність Яна Замойського перейшли урочище і ліс Турчин, половина лісу Микуща з ґрунтами за р. Росава, що в Брацлавському воєводстві [322, с. 523].

Значної шкоди лісам завдав поширений наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. поташний промисел, продукти якого мали великий попит на внутрішньому, так і на західноєвропейському ринку [128, с. 74]. Поташ використовували для відбілювання тканин, виготовлення м'яких засобів, фарб, косметики, у чинбарстві, виготовленні свічок та особливо у виробництві різних сортів скла [263, с. 232]. Крім того, значна кількість поташу йшла на виготовлення пороху.

Згадки про цей промисел на Поділлі стосуються більше Брацлавського воєводства. Так, у 1613 р. князі Збараські позиваються в справі наїзду та руйнування «буди на ґрунті Рахновському». Від «палення лісів» у 1622 р. постраждали ліси маєтку Чечелівці Олександра Пісочинського. Останній також виграв судову суперечку в Дмитра Красносельського за шкоди, заподіянні в буді Гоголівського лісу, а також за невиконання присуду в справі порушення контракту на випалення поташу в тому ж лісі [212, с. 246].

Зменшення чисельності лісових насаджень у Руському воєводстві та Волині стали причиною того, що гданські торгові групи поширюють свої торговельні контакти далеко на Схід, сягаючи кордонів Речі Посполитої зі Степом. Цьому сприяло також і те, що в період з 1560-х до 1620 рр. ціна на попіл

у порівнянні з іншими товарами зроста щонайменше в 5 разів. Так, в Овруцькому старостві за 1 гданський лашт попелу купці платили 576 злотих [131].

Документи початку XVII ст. повідомляють, що одним з перших гданських купців був Соломон Чейн. Згадка про нього дається 1604 р. і регіоном його діяльності була Брацлавщина і Київщина. Серед його помічників згадувався Даніель Гаврат, який уже в 1605 р. стає самостійним купцем [183, с. 359]. Активними учасниками цих комерційних зв'язків були брацлавські шляхтичі і магнати. Серед них варто згадати родину Шашкевичів, які в 1623 р. надали право гданським купцям палити попіл та виробляти клепки «поки вистачить придатного дерева» в Гнилецькому, Печеніжецькому та інших лісах, що належали до Тиманівки [212, с. 247]. Також із гданським купцем і міщанином Даніелем Гавратом співпрацювали О. Пісочинський та М. Копієвський. Бажання бути єдиним контрагентом гданця стало причиною конфлікту між ними. Так, у травні 1625 р. Микола Копієвський скаржився до суду на Олександра Пісочинського у зв'язку з тим, що піддані останнього випалювали попіл у Куницькому лісі позивача [222, с. 194–196]. Окрім цих осіб, Даніель Гаврат мав торгові домовленості і з княжною Ганною Корецькою. Остання мала виконати замовлення купця на виготовлення у своєму містечку Колюмові, що в Брацлавському воєводстві, селітри, яку купець хотів продати в Любліні. Княжна конфіскувала 8 бочок селітри і продала їх острозьким євреям Юзефу Кучевичові і Лейбові. Кожна бочка була оцінена по 750 злотих [260, с. 277–278]. Можемо допустити, що ціна запропонована волинянами були більш привабливою в порівнянні з тією, що пропонував Гаврат.

Варто відзначити, що діяльність цього купця була настільки широка і далекоглядна, що в його контрактах прописували навіть розміри бочок, яким мав транспортуватися поташ. Цей стандарт мав відповідати гданській бочці за висотою і діаметром. Недотримання цієї умови впливало на ціну товару. Так, у листі-записі в книгу Вінницького гродського уряду брацлавського скарбника Б. Копієвського у 1618 р. про його зобов'язання для Даніеля Гаврата говорилося

про виконання ним контракту і про відсутність жодної фальші «w kturym żaden fałsz nie ma być» [183, с. 363].

Активно поташним та селітряним виробництвом займалися у володіннях М. Калиновського. У 1634 р. він уклав контракт з львівським купцем на поставку 100 бочок поташу на суму 29 тис. злотих, а через три роки – другий контракт із гданським купцем на поставку 100 лаштів поташу – 108 тис. злотих. У 1638 р. Калиновський віддав в оренду гданському купцеві Я. Деменцю на три роки місто Умань із сусідніми містечками (Буки, Іванька, Маньківка, Момурів) за 119 тис. польських злотих. Калиновський зобов'язувався купити в цього купця 5400 шифунтів поташу (понад тисячу тонн), виробленого в уманських маєтках [87, с. 75-76]. Таким чином, Калиновський зосереджував у власних руках не лише значні земельні, але й потужні економічні ресурси, серед яких поташний промисел був ключовим.

Відомо, що цей промисел був поширений у ходаковських і каленських лісах (територія сучасного с. Ходаки та Слобода-Ходацька Барський район Вінницька обл.) у 1603 р., у с. Турбовці 1609 р. (завдано шкоди на 2040 польських злотих) [322, с. 458, 549]. У 1625 р. поташні і смальцюжні були в с. Козі Хребти (Kozice), Ометинці і Лука. У 1642 р. євреї містечка Літин спустошили ліси с. Демидовці «при паленъе и робенью салетри» [223, с. 401, 402].

Судові справи про наїзди на поташні підприємства дають можливість детальніше подивитися на особливості виробництва. Так, у 1620 р. відбувся грабіжницький напад підданих із села Куничого, маєтку Настасії Лесевичівни Богданової Копієвської, на Тимонівську поташну буду єврея, орендаря і шафара княжни Корецької Марка Калмановича з міста Кальника. Унаслідок нічного наїзду було забрано 20 волів, корів з телятами (чотири), трьох коней, у коморі сулоніни (м'ясний продукт) «польтеи» 30, гороху мірок три, пшона мірок п'ять, сокир півтори копи. Сама буда складалася з трьох «парень», гарти з поташем, яких було 2 лашти, шоп п'ять, у яких фальби (власне попелу – золи, привезеної з лісу до буди, де її випалювали, наслідком чого був поташ) було немало. Буда була

спалена і зруйнована. Людей, які там працювали було 150. Завданні шкоди оцінювалися у 8 тис. польських золотих [183, с. 367-369].

Існували випадки, коли в одному місці поширювалося два промисли і шляхтичам доводилося жертвувати одним на користь другого. Так, у 1643 р. М. Калиновський прагнув вберегти від палення поташу Нестерівський лісок, де стояли замкові пасіки, тому видає спеціальний указ, за яким з лісу дозволялося брати деревину лише на двірські потреби. Теж саме стосувалося і Супрунівського та Яцківського лісів у 1647 р. [212, с. 247].

Таким чином, промисли на Поділлі відігравали допоміжну, а в деяких випадках і провідну роль в економічній системі сільського господарства. Місцеве населення було зацікавлене у їхньому розвитку, що в умовах неспокійного прикордоння було вкрай необхідне. Наприкінці XIV ст. популярним заняттям подільських жителів було мисливство, ловецтво, бортництво, борошномельний та лісовий промисел. Серед них помітно виділялося млинарство, збирання меду за допомогою бортні та перших «вуликів». Протягом XV – XVI ст. млини перетворилися на справжні господарські комплекси, у яких за допомогою сили води не лише мололи зерно, але і «валяли» полотно, випрямляли сукно і розміщували корчми. Провідним у Східному Поділлі було пасічництво, кількість вуликів в одному поселенні могло перевищувати 2 тис. Активно використовувалися подільські водойми, у яких водилося багато риби та бобрів, що становили основу окремих промислів. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. зростає зайнятість населення поташним, селітряним, рудним промислами. Ця діяльність подолян стала причиною зменшення лісових насаджень регіону. Особливостями подільських промислів було те, що вони існували за різних політичних, кліматичних та соціальних умов розвитку.

Висновки до розділу 2

Становлення та еволюція землеволодіння і господарських систем Поділля було тісно пов'язане з європейськими та азійськими чинниками, які впливали на реалізацію внутрішньої політики володарів Подільської землі. Так, події 60-х рр.

XIV ст. змінили державну належність краю з татарської на литовську, що символізувало також зміни верховного землевласника, яким ставав великий князь литовський. На місцях земля була в руках громади, яка продовжувала володіти нею на звичасвому праві. У процесі становлення Подільського князівства відбулося запровадження нових форм землеволодіння, серед яких особливо виділялося службове. Його поширення було викликане питанням обороноздатності краю і його заселення. Ці ж причини слугували поштовхом до розв'язання земельного питання і для таких, після Коріатовичів, володарів Поділля – Владислава II Ягайла і Вітовта, кожен з яких символічно осаджував новим службовим людом подільські простори та затверджував у праві володіння старих бояр і землян. Відкритість кордонів Східного Поділля зумовлювали існування старих землевласницьких форм аж до середини XVI ст., у той час Західне Поділля піддавалося впливу зі сторони Руського воєводства, про що свідчить більш рання поява великошляхетської земельної власності. Поширення цих форм на схід відбулося протягом наступного півстоліття, а законодавчо закріплений ринок землі прискорив ці процеси. Результатом стало створення великих латифундій і поява землевласності магнатів, які в першій половині XVII ст. концентрували у своїх руках більшість оброблюваної землі.

Складовою економіки Поділля в досліджуваний період було традиційне для українських земель землеробство і тваринництво. Воно піддавалося впливу зі сторони західних і східних практик, що простежувалося на різних формах обробки землі, чергуванні культур і закінчуючи родючістю ґрунтів. З огляду на прикордонний статус регіону південно-східні території Поділля займалися землеробством лише для задоволення власних потреб, тоді, як західні – упроваджували інтенсивні форми землеробства, та отриманий продукт постачали на іноземні ринки. Щодо тваринництва, то воно розвивалося комплексно по всьому Поділлю, про що свідчать інформації з джерел та поширені грошові податки. Останні сплачувалися від кількості наявної робочої худоби в того чи того господаря.

Не менш важливу роль у житті подолян відігравали сільські промисли, якими займалися як окремі групи людей, так і цілі села. Одним із найдавніших промислів було бортництво, рибальство, мисливство. Розвиток землеробства і зростання зернового виробництва протягом XV – XVI ст. зумовило поширення борошномельного промислу, що призвело до появи водяних млинів і вітряків. Західний вплив на економіку Поділля відбився на розширенні деревообробних промислів, які у свою чергу співіснували з поташними і селітряними центрами. Населення Східного Поділля, яке піддавалося впливу сходу змушене було розташовувати свої промислові об'єкти в більш захищених місцях: лісах, балках та інших природою створених зонах.

РОЗДІЛ 3

ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО В ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТАХ В УМОВАХ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ФРОНТИРУ

3.1. Місто – важливий соціально-економічний центр краю

Друга половина XIV ст. була для українських земель важливим перехідним періодом від татарського панування і до політичного й економічного впливу західних традицій. Торговельно-економічний баланс південного сходу поступово зменшувався через нестабільність політичної влади та ряд кліматичних катаклізмів у Золотій Орді й країнах Сходу. Прихід у Галицьке Пониззя литовсько-руських князів Коріатовичів ознаменувався початком відновлення міст як економічних та оборонних центрів краю. Серед них Супрасльський літопис називає такі поселення, як Бакота, Смотрич, Кам'янець, Скала, Червоноград, Брацлав, Сокилець і Вінниця [48, с. 66]. Археологічні джерела дають підстави стверджувати, що більшість із цих міст існували на місцях поселень XIII – XIV ст. [351, 343].

Умови прикордоння вимагали від адміністрації Подільського князівства швидких змін у захисті своїх кордонів. Тому згадані вище міста перш за все фортифікувалися, а вже потім розширювали свою внутрішню і зовнішню торговельно-економічну мережу, яка, головним чином, залежала від чисельності населення.

У процесі розвитку Подільського князівства та прийняття зовнішнього протекторату Угорського Королівства, а потім Польського, відбулося переймання володарями Поділля найбільш популярних практик сусідніх земель. Князі Коріатовичі запозичують з Руської землі елементи німецького права. Першим, як це відомо із джерел, його отримало місто Кам'янець у 1374 р. З грамоти князів Юрія та Олександра дізнаємося про їхні першочергові дії, серед яких: «...ми призвали до себе міщан до міста Кам'янця і далисьмо (їм) волю на 20 літ.» [251, с. 22]. Можемо допустити, що цей «призов» до переселення в місто нових

поселенців зумовлювався необхідність збільшення чисельності Кам'янця, оскільки місто, окрім отримання привілею на самоуправління, перетворилося на столицю князівства. На заклик князів відгукнулися як місцева руська (українська) спільнота, так і вихідці із західних країв – поляки, німці, чехи, а зі Сходу – вірмени, татари. За їхні рішення осісти на неспокійному і щойно звільненому від татар Поділлі новоприбулі отримали землю та податкові пільги [251, с. 22]. Крім того, надане магдебурзьке право свідчить про формування юрисдикції громади, у випадку Кам'янця мова іде про українську і вірменську, мешканці яких «мають судитися своїм правом і своїми райцями», а «зем'ян, бояр і слуг князівських судитиме князь на замку» [215, с. 213].

Міський простір ставав місцем розвитку торгівлі та ремесла. Прибулий люд ніс із собою як власну культуру, так і особисті, цінні для міста навички та вміння, що сприяли його зростанню. Поруч із цим кожний етнос забезпечував економіку подільських міст комунікативним налагодженням контактів з покинутою територією, що ставало запорукою процвітання й активного їхнього використання в державних і торгових цілях.

Економічна політика Коріатовичів мала на меті перетворити Подільське князівство на стратегічно важливого гравця в цьому регіоні. Князі намагалися використати торговельні шляхи, які проходили через їхню територію, для збільшення прибутків князівства. Останні мали допомогти їм у боротьбі з татарами. Для цього в 1375 р. Олександр Коріатович надає місту Кракову грамоту на право вільної торгівлі з Поділлям, а в 1385 р. її підтверджує наступний подільський князь Константин Коріатович [251, с. 32, 38]. Крім того, цей крок можна вважати спробою заявити про себе, і створити живу конкуренцію Львову у веденні торгівлі зі Сходом. Надання магдебурзького права Кам'янцю та привілей Кракову збіглися в часі не випадково. На нашу думку, ці події затверджували повернення колишнього галицького Пониззя у лоно європейського економічного співтовариства, що було тимчасово перерване татарською присутністю в регіоні.

Протягом XV – XVI ст. закладена князями Коріатовичами економічна та урбанізаційна політика дала свої результати. Відбулося зростання чисельності

міських утворень, які ставали новими економічними центрами. З розвитком краю магдебурзьке право поширюється на інші міста Подільського воєводства: у 1434 р. – Скала, у 1448 р. – Смотрич, Червоноград, Хмільник, а в 1455 р. – Ярмолинці, 1458 р. – Зіньків [163, с. 155; 151, с. 51–52].

Зрозуміло, що запровадження німецького права на території Подільської землі не відразу перетворювало поселення на місто середньовічної Європи. Більшість подільських поселень мали яскраво виражений аграрний характер, а сусідство з Диким Полем заважало самостійному еволюційному процесу розвитку міста, і перетворенню його на торговельно-ремісничий центр європейського типу [151, с. 51–52; 194, с. 103–104].

Варто вважати, що королівські привілеї XV – XVI ст. містам говорять, що Корона Польська і Велике князівство Литовське намагалися скинути з власних «плечей» проблему охорони кордонів краю. Тому, для розв’язання цього питання вводилася політика «вибудови оборонних міст», що мали захистити населення від татарських нападів, руками панів та привілейованих власників землі, які ініціювали такі зміни. З цього приводу королівський привілей пише: «Оскільки землі Подольські, внаслідок частих нападів татар та інших неприятелів спустошені...то ми охоче дозволяємо О. Лянцкоронській, удові каштеляна галицького, щоб її маєток Дунаївці вважався містечком з найменуванням його Дунайгородом, де б жителі мали безпечне сховище й охорону» [151, с. 55].

У зв’язку з цим більшість подільських міст мали можливість економічно розвиватися лише тоді, коли замкові укріплення повністю забезпечували безпеку місцевих жителів. Тому на Поділлі довгий час потужним економічним центром був Кам’янець, який розташовувався на природою створеному острові, оточеному навколо глибоким каньйоном, що забезпечувало захист його населення. Наступною твердинею на подільських землях був Бар, який завдяки зваженій політиці королеви Бони в середині XVI ст. зумів перетворитися на місто, чому сприяла наявність міцної фортеці [19, с. 91]. Менш захищені міські утворення потерпали від ворожих набігів сусідів, які знищували поселення, а населення перетворювали на товар для продажу.

З економічної точки зору міські утворення XV – першої половини XVII ст. мали аграрно-ремісничий характер. Міщани володіли землею, яку обробляли і з якої потім сплачували податок. У 1578 (83) рр. у Подільському воєводстві дев'ять міст Кам'янецького повіту володіли 175,5 ланами, сім міст Летичівського повіту – 294, сім міст Червоногородського повіту – 123. Загалом 23 міста Західного Поділля володіли 592,5 ланами. Додавши до цих міст, ще земельні володіння 14 містечок, загальна картина буде відповідно 37 міських поселень – 730 ланів. Для прикладу, на Волині в 1569 р. 68 міст володіло 1124 ланами землі [320, с. 21-22]. Траплялися випадки, що поселення зі статусом міста, мало одного або двох ремісників. Так, у 1566 р. у містечку Смотрич із 70 осілих людей, 50 – займалися сільським господарством, ремісників було 4 (гончар, швець, бровар і солодовник [320, с. 204]. Місцеві ремісники і люди, які займалися промислами відповідно сплачували «торгові пенязі» з лавок, «яток», «куничне», «корчемні пенязі» (де пиво, мед варять і продають), «капщизну» (з будинків у яких шинкують пивом, медом і горілкою) [86, с. 27].

Місто і навколишня сільська округа тісно перепліталися. Міський простір приваблював селян можливістю заробітку і захисту. Переселення до міста нових жителів сприяло ліквідації демографічної кризи міських поселень, що існувала із-за відкритості кордону зі Степом. Крім того, небезпека йшла і від самої міської торгівлі, яка сприяла появі в місті різноманітних масових захворювань, які часом переростали в епідемії. Так, у 1552 р. чума спалахнула в містечку Деражня і поширилася Барським староством [19, с. 91]. У липні 1566 р. столиця Подільського воєводства також страждала від епідемії чуми, яка тривала більше місяця. Щоденно помирало більше 70 людей, а саме місто було закрите від будь-яких зовнішніх контактів. У 1589 р. вона знову прийшла в місто [215, с. 204]. У Східному Поділлі чума вирувала в 1588 р., від неї постраждали Кам'яногірка пана Лаврина Пісочинського. У той час «повітрие моровое» панувало й у самій Литві, а саме у Вільно, а також – у Луцькому і Кременецькому повітах Волині [24, с. 449-450].

Міста сильно руйнувалися і втрачали своє населення від пожеж, повеней, військових дій. Для прикладу, Кам'янець і передмістя були дуже спустошені під час татарських нападів на Поділля в 1448, 1452, 1457, 1469, 1474, 1479, 1489, 1494, 1498, 1503, 1506, 1516, 1520, 1524, 1538, 1541, 1549, 1551, 1573, 1575, 1578, 1589, 1605, 1621, 1633 і в інші роки [215, с. 202].

Відновлення потенціалу міських поселень багато в чому залежало від стабільності економічної співпраці по лінії місто-село. Остання полягала в тому, що продукція малих селянських виробників потрапляла на міський ринок до великих оптових купців за допомогою посередників, а міський товар – до сільських покупців [77, с. 347-348]. Тобто існував безперервний зв'язок, який намагалися вберегти як одні, так і інші.

У досліджуваній період починає формуватися міська ідентичність мешканців подільських міст. Це детально простежується на прикладі відсутності спільної мови між вінницькими міщанами і їхнім старостою в середині XVI ст., який намагався змусити виконувати їхні обов'язки сільських мешканців. Міщани відмовлялися виконувати натуральні повинності, про що говорять документи 1545, 1552, 1560 рр.: «староста примушаєть роботи дерево на будованье замку нового у Веници», «робити» деякі городні у Вінницькому замкові, тоді як це є повинність Вонячинської волості» [212, с. 232; 20, с. 84-87; 58]. На нашу думку, ці акції були наслідком перебільшення своїх повноважень вінницьким старостою, який такими діями намагався перетворити міщан на залежних селян та відходив від сформованого в XV ст. міського звичаєвого права, за яким міщани звільнялися від залежності і підлягали лише юрисдикції магістрату міста.

Протягом XVI – у першій половині XVII ст. відбувалося становлення шляхетського і магнатського землеволодіння, що також відбилося на зміні статусу ряду поселень, які були королівськими, великокнязівськими, приватними і церковними. Єдине, що їх об'єднувало – це значні прибутки їхнім власникам та державній скарбниці. Тримати міста було вигідно, а повернути населення могли лише привілеї і пільги. Тому власники міст протягом XV-XVII ст. добивалися

надання прав і додаткових привілеїв для своїх міст, звільнення від певних податків і мит, або призначення нових мит на користь міста [113].

Однак перед тим, як розглядати сутність привілеїв, необхідно визначити, яке поселення можна вважати містом. До нашого часу це залишається дискусійним питанням із багатьма точками зору. Так, однією з самих найпоширених класифікацій, що широко використовується в українській історичній науці є типологія історика П. Саса. Відповідно до неї: 1) мале місто населення до 200 будинків; 2) середнє місто – від 200 до 700; 3) велике місто – більше 700 [239, с. 21-22]. Польські історики М. Богуцька і Г. Самсонович подають свою 4-ступеневу класифікацію міст, відмінною рисою якої був поділ за кількістю населення, а не за кількістю житлових будинків. Так, до I групи належать центри з населенням більше 10 тис. мешканців, до II групи – від 2 до 10 тис., до III – від 600 до 2 тис., і до IV – менше 600. Їхні співвітчизники, історики Ф. Кірик та Ф. Лешняк, пропонують трьохступеневу формулу: мале місто – до 1000 мешканців, середнє – від 1 до 3 тис., велике – понад 3 тис. осіб [293, с. 326].

Для характеристики міських поселень Поділля нами була використана класифікація П. Саса. Відповідно до неї, до великих подільських міст XV – XVI ст. із поселенням більше 700 будинків можемо віднести Кам'янець. Згідно люстрації Кам'янецького староства 1570 р. у місті і передмісті було 645 будинків, мешкало 3225 осіб (за умови, якщо в одній житловій споруді проживало в середньому 5 осіб). Однак люстратор врахував лише власників нерухомості, проте в місті також жили представники обслуговуючого персоналу: підмайстри, учні цехів, селяни, замкові слуги та біднота [215, с. 198]. Тому допустимо, що їхня чисельність була більше ніж 700 будинків, а кількість жителів досягала майже 4 тисячі. У Східному Поділлі одним із найбільших поселень міського типу в середині XVI ст. був Брацлав. У 1545р. у місті нараховувалося 390 будинки, при цьому люстратор не вказував кількість осіб, що проживали в них [41, с. 233]. Якщо в середньому їх було п'ятеро, то міське населення нараховувало 1950 осіб. Люстрація 1552 р. повідомляє, що «людей при замку, зем'ян, міщан і волощан

(жителів сільської округи міста) було будинків 730» [18, с. 20], що відповідало 3650 жителів. До числа середніх міст Брацлавщини відносилася Вінниця, яка в 1545 р. мала 273 будинки (1365 осіб), а в 1552 р. – 429 (2145 осіб) [104, с. 51]. Зростання населення даних міст можна пояснити мирним договором, який існував між Коронаю Польською і Великим князівством Литовським та Портою, і відповідно з Кримським ханством, про що нам повідомляє люстратор Брацлавського замку 1552 р. [37, с. 20].

Подільське воєводство в XVI ст., окрім власної столиці, мало ряд населених пунктів, які можна віднести до середніх міст або містечок: Меджибіж мав у 1570–1578 рр. 273 будинки (приблизна кількість жителів 1365 осіб), Зіньків – 275 (жителів 1375), Летичів – 211 (1065), Бар – 371 (1855) (у 1565 р. – 290 (1450), Хмільник – 334 (1670) (у 1565 р. – 270 (1350) [103, с. 64, 71]. Приватні містечка Західного Поділля відрізнялися від королівських міст числом і величиною. У 1570 р. Гродек мав 196 будинків (населення 980), Скала – 186 (930), Чемерівці – 185 (925), Кудринці – 168 (840), Сатанів – 135 (675), Чернокозинці – 112 (560). Хоча ще в середині цього століття вони були незначними сільськими населеними пунктами [104, с. 60; 312, с. 642].

Загалом XVI ст. стало переломним період для подільської урбанізаційної політики. Магдебурзьке право отримали такі міста Подільського воєводства і Східного (Брацлавського воєводства) Поділля: Скала 1510 р., Летичів – 1537 р., Стара Сенява – 1543 р., Уланів – 1552 р., Чорний Острів – 1556 р., Гусятин – 1559 р., Черче – 1578 р., Чернокозинці – 1588 р., Фельштин – 1584 р., Шаравець – 1588 р., Дунаївці – 1592 р., Брацлав – 1564 р., Літин – 1578 р., Немирів – 1581 р. [152, с. 51].

Більшість привілеїв, які отримували містечка, були виклопотані в короля шляхтичами, власниками землі. За браком джерел важко відтворити особливості їхнього самоврядування, однак варто зазначити, що управління здійснював призначений власником урядник, іноді війт. У поселеннях із більшим населенням і наявною торговельно-ремісничою групою жителів самоврядування відбувалося за німецьким прикладом. Тобто, обиралися бурмістри, райці та лавники, що

становили «уряд» міста. У приватновласницьких містах відбувався поділ, згідно якого частину урядників призначав власник поселення, а інша вибиралася з жителів міста [278, с. 168–169; 239, с. 187]. В обох випадках на політику міста впливали найбагатші з його жителів, які силою власного капіталу забезпечували особливе до них ставлення і преференцій для своєї діяльності.

Тиск на міське життя здійснювали часті набіги татар, турків та волохів, які руйнували сільську округу і саме місто. Завдані кривди, перш за все, впливали на економічний та соціальний потенціал поселення. Для прикладу, у 1552 р. місто Бар втратило статус повітового центру на користь Зінькова через руйнівний набіг татар [233, с. 322]. Подібною була доля міста Брацлава, який наприкінці XVI ст. поступився воєводським центром Вінниці, через подібні причини [212, с. 254–255].

Значущість і статус міста, як економічного центру багато в чому залежало від кількості торгових і ремісничих людей. Так, у Східному Поділлі серед таких осіб провідне місце відводилося корчмарям, які виробляли та продавали різноманітні напої – пиво, горілку, мед. Люстрація Київської землі 1471 р. повідомляє, що у Вінниці нараховувалося 15 корчем, для прикладу, у Житомирі – 20, Чуднові – 53 [239, с. 12]. В умовах прикордоння ця цифра була досить значною. Крім того, староста отримував з кожної капщину*, яка відповідала 1 копі грошей. За даними люстрації Вінницького замку 1545 р. у місті було 22 корчми, за що староста отримав 22 копи грошей. Також люстратор зазначав, що «за горельку и за мыто *пятьдесят* копъ грошеи *приходит*» [42, с. 217-218]. У 1552 р. від кожної корчми староста отримав 42 копи, від горілки – 46 коп грошей [38, с. 603-604]. Ситуація у Брацлаві була такою: за 1545 р. з корчем староста отримав 50 коп грошей [41, с. 229], в той час як за 1552 р. – 8 коп грошей, а з шинкування горілки – 10 коп грошей [18, с. 19].

У Західному Поділлі, міста мали більш ремісниче спрямування. Опис Подільських замків 1494 р. містить інформацію про те, що в Кам'янці проживало

*капщина – митний збір за право продажу напоїв на українських землях у XIV–XVII ст.

31 купець, 21 польських і 9 вірменських сукеників. Мешкали також шевці, різники, 10 корчмарів, невідома кількість пивоварів, пекарів та представників інших професій. У 1535 р. джерела повідомляють про кам'янецьких ремісників, серед яких пекарів було до 26 осіб [215, с. 197-198]. Ключова різниця Кам'янця від інших міст Поділля була в тому, що тут проживали три різні етноси: русини (українці), поляки та вірмени, які мали як свої адміністративні одиниці, так і економічні інтереси.

Майже кожне міське поселення Поділля мало ринок і торг, що були сакральним простором для ведення комерційних справ. Тому навколо нього осідали найбільш багаті та владні особи в місті, особливо купці. Наприкінці XIV ст. у Кам'янці, ймовірно, було два ринки: руський і вірменський. Ситуація змінилася із середини XV ст., коли поляки підпорядкували собі Західне Поділля. Був утворений третій майдан-ринок польської громади (Польський ринок), який з того часу перетворився на головний у місті [291, с. 71].

Окрім ринку, торгівля здійснювалася і на центральних вулицях, у будинках заможних купців. Часом такі вулиці поєднували собою різні частини міста. У випадку міста Кам'янця це можна було спостерігати на прикладі Татарської вулиці, яка поєднувала північну (руську) частину з польським майданом. Важливим є те, що подільські міста мали особливу форму співпраці своїх мешканців, яка полягала в тому, що кожен громадянин міста мав право займатися торгівлею на будь-якій вулиці міста, незалежно від етнічної належності. У червні 1555 р. ці особливості були закріплені в привілеї короля Сигізмунда II Августа [317, с. 92, 93]. Крім того, економічна діяльність кожної групи, яка населяла Кам'янець, регламентувалася та управлялася власним самоврядуванням. Відповідні привілеї для вірмен і русинів міста згадуються в 1469 і 1491 рр., це були підтвердження попередніх документів [291, с. 71, 73].

Подібне практикувалося і в Барі, який також мав три етноси, серед яких провідне економічне місце належало полякам, а русини та чемериси мали право вільно працювати в будь-якій частині міста [30, с. 134].

Співіснування в межах міського простору різних народів не завжди було мирним. У Західному Поділлі управління більшістю міст перебувало в руках католицької адміністрації, дії якої не завжди сприймалися з позитивом в інших жителів міста. У містах з магдебурзьким правом, особливо, які мали декілька громад, виникали часті непорозуміння між юрисдикціями, які супроводжувалися судовими справами. Неможливість вирішення внутрішніх протиріч у межах міста призводило до втручання короля. Так, документ 1530 р. повідомляє про спроби польських райців Кам'янця накласти на вірмен і русинів міста значну частину оборонних обов'язків і збільшити кількість їхніх видатків на міського пушкаря. Вирішив цю суперечку король, які зобов'язав усі сторони до пропорційного фінансування оборонних потреб міста. У 1539 р. для зменшення непорозуміння було видано королівський привілей, за яким усі судові суперечки між кам'янецькими вірменами і русинами здійснювалися в міській ратуші або перед війтом польською мовою [291, с. 72]. Такі випадки демонструють про прагнення центральної влади позбутися непотрібних протиріч у важливих прикордонних містах Поділля.

Протистояння між міськими група не завжди закінчувалися позитивно, час від часу це призводило до зміни місця проживання. Вірмени переселялися або до Львова, або до інших приватновласницьких міст Поділля. Власники останніх з радістю приймали до себе таких представників, особливо, коли вони були ремісниками або займалися торгівлею. Для вірмен це мало свою позитивну сторону, оскільки власники міст надавали їм особистий захист, дарували привілеї, серед яких було право створювати національні цехи. Джерела говорять про такі випадки у Язлівці, Золочеві, Снятині та Могилів-Подільському. Свої колонії вірмени також мали і в Кубачиві, Дубровиці (Барок), Студениці, Барі, Умані, Бучачі [363, с. 139; 215, с. 225; 122].

Розвиток торгівлі та грошового обігу в XVI – першій половині XVII ст. викликав зародження кредитних відносин між учасниками економічних відносин, а особливо між самим торговцями. Це було зумовлено тим, що купці досить часто не мали вільних коштів. Цього роду відносини піднесли на новий рівень торгіві

операції та спростили їх. Ключовими гравцями в цій грі були вірмени, євреї та заможні поляки. Саме вони акумулювали у своїх руках значну кількість капіталу, який вони також надавали у борг. Серед багатих мешканців Кам'янця середини 60-х рр. XVI ст. зустрічаємо представника української громади Якова Злотника, який прославився тим, що за власні кошти розбудовував руський ринок. Інший русин (українець) Захарко Золоте Горло тримав в межах міста, окрім садиби, і власну сукеницю, де продавалися дорогі тканини. Заняття міжнародною торгівлею дозволило йому навіть стати кредитором як українців, так і вірмен [215, с. 217].

Варто зазначити, що розташування міст на торгових шляхах сприяло тому, що у них проживала велика кількість купців. Деякі з них займалися міжнародною торгівлею, менш заможні – володіли власними крамницями або іншими невеликими торгівельними приміщеннями. Також існували групи купців, які займалися перекупництвом, подорожуючи селами або в межах міста проживання [77, с. 349–350]. Прибутковість цієї діяльності зацікавила представників шляхетства, які за допомогою змін у законодавстві з кінця XV ст. добилися звільнення від мит і різних торгівельних обмежень – права складів, примусових доріг [127, с. 236–237]. Отримані пільги дозволяли вести на зовнішні ринки товари, що були продуктами шляхетського господарства. Однак існували випадки, коли від імені шляхти купці здійснювали свою діяльність, тим самим уникаючи митних виплат. Тому не дивно, що такого роду зміни викликали невдоволення в торгових груп купців, які не завжди могли на рівних конкурувати із шляхтою в цих питаннях.

Утворення Речі Посполитої у 1569 р. стало ключовою подією для українських земель у містобудівній сфері. Новоприєднані території викликали сильне зацікавлення в заможній верстві Корони, яка активно ринула на східне прикордоння. Отримуючи привілеї на земельні наділи або купуючи їх, новоприбулі шляхтичі найперше намагалися забезпечити безпеку для своїх підданих. Тому варто погодитися з думкою Н. Яковенко, яка пише, що поява нових містечок супроводжувало концентрування довкола них сільської людності,

яка віднині могла пересидіти татарський набіг за стінами «замочка» (татари зазвичай не брали в облогу укріплень: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу) [278, с. 245].

Для центральної влади поява нових міських центрів на неспокійному південно-східному прикордонні була продовженням їхньої політики по обороні цієї ланки кордону. Міські поселення із соціально-економічної сторони ставали центром навколишньої волості, тут знаходилися адміністративні будівлі, розташовувався міський ринок, проводилися ярмарки і торги, а також це був релігійний осередок різних конфесійних груп [278, с. 245], що перетворювало його на сакральне місце. Крім того, власник, який звернувся до короля за привілеєм на магдебургію намагався таким кроком отримати для себе певні пільги, які передбачали, у разі позитивного рішення, одержання протягом визначеного часу всіх доходів, тим самим повертаючи собі витрати на закладення, забудову й загосподарення міста [24, с. 113].

Масово міста почали з'являтися в Брацлавському воєводстві під кінець XVI – у першій половині XVII ст. Їхня кількість становила більше 300 поселень, а за чисельністю населення вони не перевищували 100 дворів, тобто близько 600-700 осіб [278, с. 245-246]. Так, у 1578 р. село Літин отримало дозвіл на заснування міста, однак без надання магдебурзького права. Крім цього, місто могло з'явитися навіть у незаселеному (спустілому) місці, що трапилося з Яновом, Куною у 1578 р., і Кісницею у 1605 р. У 1606 р. магдебурзьке право отримали міста Тетіїв та Айсин (Липовець) [24, с. 110-111], що були спірними територіями між Київським і Брацлавським воєводствами.

Податкові відомості Брацлавського воєводства 1629 р. повідомляють, що в Східному Поділлі було 33 поселення, які мали статус міста. Найбільшими серед них за кількістю жителів були місто Немирів – 2294 (11470 осіб), Животов – 1689 (8449), Брацлав – 1409 (7045), Ладижин – 1294 (6470), Липовець – 1100 (5500), Умань – 1067 (5335), Чернівці – 894 (4470), Вінниця – 787 (3935), Погребище і з волостю нараховувало 7514 димів (37 570) та інші. Королівськими містами продовжували бути Вінниця, Брацлав та Літин, а всі інші перебували в приватній

власності князів та панів. Поселень зі статусом містечка було 68, серед них найбільшими були Кошів – 2071 (10355 осіб), Балабанівка і Лукашова – 1006 (5030), Жорнища і Пісочин – 977 (4 885), Тетіївка і Лобашів – 770 (3 850) і 601 (3 010), Збараж – 465 димів (2325 осіб) та інші [18, с. 394-412]. Підрахувавши зазначені цифри, стає зрозумілим, що міське населення Брацлавського воєводства в 1629 р. становило близько 132 тис. осіб.

Міста і містечка Західного Поділля, яких було в 1629 р. 50, характеризувалися значною чисельністю житлових будинків, у середньому на кожне міське поселення припадало в середньому 252,2 дима або 1261 особа. Так, серед приватновласницьких міст найбільшими були Сатанів (4560), Чернівці (4470), Зіньків (4155), Шаргород (3230), Меджибіж (3200), Дунайгород (Дунаївці) (3065), Мурафа (3035), Могилів (3030), Гусятин (3000), Яришів (2850 осіб) та ін. Єпископське містечко Чорнокозинці мало щонайменше 150 димів (750 осіб), державне містечко Червоногород – 100 (500), Балин на Кам'янецьчині, Вербці, Вербівці і Копайгород на Летичівщині – мали по 50 будинків (250 осіб) [187, с. 119, 121-123]. Щодо міста Кам'янець, то за підрахунками М. Крикуна, який спирається на інформацію з «Декларації розподілу сум» 1629 р. у ньому існувало щонайменше 1500 житлових будинків, в яких жило близько 7,5 тис. мешканців. Дана чисельність зберігалася до середини XVII ст. [215, с. 204]. Якщо ж підрахувати, то чисельність міського населення Західного Поділля у 1629 р. була майже у двічі менша ніж у Східному і становила 59145 осіб.

Варто додати, що подимний податок був ключовим для наповнення бюджету не лише окремих власників, але й держави. Так, у 1629 р. з Брацлавського воєводства сума подимного внесеного до коронного скарбу становила 31624 злотих, тоді, як із Подільського воєводства – 26 239 злотих [187, с. 125-126]. Різниця в чисельності податкових надходжень з двох воєводств Поділля за один рік була через те, що Східне Поділля з початку XVII ст. активно заселялося, колишні села і містечка перетворювалися на міста, отримували відповідні привілеї і свободу для власного зростання.

Виявлені нами податкові реєстри Брацлавського воєводства за 1643 р. повідомляють, що кількість міст і містечок зросла до 127, з них 97 писар записав як міста, а 30 – як містечка. Серед них найбільшими за кількістю димів були міста Старий і Новий Кальник (1206 димів – 6030 осіб), Прилуки з волостю (1150 димів – 5750), Погребище (896 димів – 4480), Баланівка (855 димів – 4275), Браїлів (828 димів – 4140), Вінниця (814 димів – 4070), Адамгород (765 димів – 3825), Черняхівець (760 димів – 3800), Монастирище (755 димів – 3775), Ладижин (739 димів – 3695). Середніх за розміром міських поселень було 35, особливо виділялися Жорнища (649 димів – 3245 осіб), Пиків (644 димів – 3220), Старі і Нові Іллінці (619 димів – 3095), Бужинка (595 димів – 2975), Збараж (465 димів – 2325), Ямпіль (450 димів – 2250) та ін. [13] Загалом подимне було сплачено з 29474 димів, що відповідає 147370 або 11,6 % (15370 осіб) більше, ніж у 1629 р. Кількість міського населення може бути повністю не врахована, оскільки власники міст чи окремих димів свідомо зменшували перед поборцем мит кількість підлеглих, тим самим знижуючи суму сплати. Тому допустимо, що зазначена в подимному реєстрі чисельність димів Брацлавщини може бути істотно більшою, а зазначені дані – лише ймовірним мінімумом.

Характерними особливостями подільських міст першої половини XVII ст. було зростання чисельності єврейського населення. Це було пов'язано з тим, що євреї вміло співпрацювали з представниками Речі Посполитої, тобто «грали свою гру в рамках правил», а також через фінансові можливості, які виникали в регіоні торгових переплетінь. Крім того, представники цього народу мали ряд привілеїв, які викликали невдоволення місцевого населення, а саме: не підпорядкування «міському праву» і не залучення до збройної служби в «Полі» при наближенні татар. Економічною передумовою їхнього перебування на королівських землях була фінансова підтримка окремих шляхтичів, так і Корони в цілому. У 20-30 рр. XVII ст. єврейське населення зосереджує у власних руках ключові міські промисли – оренда млинів та корчем, а також випалювання поташу, варіння селітри, скупівля і перепродаж товарів на західні ринки [278, с. 251].

У податковому реєстрі Брацлавського воєводства за 1643 р. знаходимо 55 міст і містечок, де проживали євреї. У середньому на одне поселення припадало маже 20 димів, що відповідало близько 100 жителям. Найбільше юдеїв було в місті Немирів – 140 димів (700 осіб), Погребище – 80 (400), Животів – 60 (300), Кальник – 50 (250), Липовець – 50 (250), Борщагівка – 40 (200), Ладижин – 49 (245). У столиці воєводства місті Вінниця подимний податок був зібраний з 60 димів (300), у Брацлаві – 15 (75). За підрахунками поборця, подимного було зібрано 1308 злотих, з 1096 димів, що відповідає 5480 жителям [13, арк. 59–60]. Загалом важко сказати, яка справжня кількість єврейського населення проживала в Східному Поділлі, оскільки не завжди всі зобов'язані особи сплачували податок і вносилися до відповідних реєстрів.

Щодо Західного Поділля, то тут єврейське населення проживало в ключових містах, хоча сеймові Конституції 1598 р., 1659 р. категорично забороняли їм мешкати і займатися будь-якою діяльністю, а особливо в місті Кам'янець [189, с. 541]. Однак, не звертаючи увагу на це, євреї продовжували населяти Поділля. Тут вони з'явилися ще з кінця XIVст., а причиною заборони часто виступала фінансова конкуренція, власник міста не хотів втрачати прибуток, який вмiло зосереджували у своїх руках представники даного етносу. У зв'язку з цим, євреї осідали в найближчих до Кам'янця поселеннях, займалися ремеслом та торгівлею, часто виступали орендарями митних комор як у Кам'янці, так і в інших центральних містах усього Поділля [215, с. 252–253; 212, с. 258].

Таким чином, відхід Подільської землі від політичної та економічної системи Золотої Орди спонукало до відновлення міських поселень на території краю. Запровадження магдебурзького права в Кам'янці та в інших місцях Поділля протягом досліджуваного періоду спонукало до перетворення міста на важливий соціальний та економічний простір, який об'єднував у своїх межах різні етнічні та релігійні групи. Тогочасне міське життя було міцно пов'язане з навколишньою сільською округою, торгівлею та ремеслом. Саме ці три елементи були провідними галузями економіки. Вони спонукали до розростання меж міста, що відбивалося також і на кількості жителів. Протягом досліджуваного періоду

кількість міст зростає з 8, наприкінці XIV ст., до майже 200 в 40-х рр. XVII ст. Населення їх коливалося від кількох сотень до декількох тисяч.

3.2. Ремісничче виробництво

У досліджуваний період ключовою ознакою міста була наявність у ньому представників ремісничих професій, які залежали від потреб людей. Так, одні займалися виробництвом продуктів харчування (пекарі, м'ясники (у документах пишуться як різники), пивовари), інші – одягу, взуття і різних тканин (ткачі, шевці, кравці, чоботарі). На нашу думку, найбільш популярними ремісниками на території Подільського князівства в 60–70 рр. XIV ст. були особи, які займалися обробкою деревини та заліза (ковалі, столяри, теслі), що зумовлювалося розбудовою міст-замків для оборони Поділля від жителів українських степів.

Налагодження міжнародних контактів та перетворення подільських міст на торгові центри сприяло поширенню тут західноєвропейських міських традицій, які полягали в самоуправлінні міської громади. Такі права надавав магдебурзький привілей, який у 1374 р. отримало місто Кам'янець. Доцільно вважати, що саме в цей час у місті почали формуватися перші цехові організації (об'єднання ремісників), які були принесені зі Львова та інших міст Заходу, ймовірно також, що і з Кракова. Останній був торговим партнером столиці Подільського князівства [215, с. 23]. Однак, на нашу думку, прикордонний статус краю та небезпека, яка була через сусідство з татарами, які намагалися повернути вплив у регіоні, не сприяла швидкому поширенню ремісничих організацій по всій території князівства. Варто погодитися з думкою М. Грушевського, який писав, що цехи розвиваються і організовуються в Галичині і Поділлі головним чином протягом XV ст. [128, с. 109], однак темпи розвитку були досить повільними [89, с. 124].

Подільські міста продовжували бути сільськогосподарського типу, і кожний міщанин-ремісник змушений працювати на землі або займатися тваринництвом. Ремісничі вироби в більшості випадків ішли на забезпечення лише власного господарства, а на продаж – лише невелика частина. Натуральне господарство

було панівним, однак існувало суспільно значиме ремесло, серед якого виділялося виготовлення військового спорядження. Допустимо, що саме представники цієї справи мали певне об'єднання в середині XV ст. Підтвердженням цього слугує той факт, що в 1460 р. писемні джерела повідомляють про кам'янецького міщанина Яна Тріндуля, який, переїжджаючи жити до Львова, значився в міських книгах благородною (шляхетною) людиною, яка навчалася ремесла в Кам'янці у «Валентина, майстра мистецтва зброярського» [215, с. 302]. Зрозуміло, що він був його учнем і з часом, здобувши освіту, вирішив змінити місце проживання. Це було притаманне для того часу.

У 1467 р. воєвода і генеральний подільський староста надав кам'янецьким різникам привілей на право користуватися «ятками» (торговими палатками) на місцевому ринку. А вже в лютому 1484 р. цим же ремісникам король затвердив їхній цеховий статут. У ньому зазначалося: «...не дозволяється нікому (окрім майстрів різників) продавати м'ясо у домі або поза домом, хіба що у суботу, на яку припадав вільний торг у місті, куди допускалися вільно торгувати м'ясом і виробами м'ясними, що продавалися позацеховими продавцями чи, так званими кияками. Останні за таку торгівлю мали сплачувати штраф у розмірі 40 грошей, якщо були спіймані на продажі м'яса в інші дні тижня, половина з того штрафу мала іти на замок, друга до скарбу міста для допомоги біднякам» [291, с. 82]. Ймовірно, що йдеться про представників польського етносу, оскільки різники-русини мали право торгівлі на ринку ще з часу князів Коріатовичів. Цеховий статут демонструє, скільки часу потребує група ремісників для отримання підтвердження для створення цеху. У цьому випадку їм необхідно було 17 років.

До 80-х рр. XV ст. торговельно-економічні відносини Поділля з різними країнами і землями регіону розвивалися настільки швидко, що обмін досвідом з торговцями, колоністами із Заходу надавав можливість внутрішній еволюції. Поява цехових організацій у Кам'янці сприяла розвитку внутрішньо-міської свободи. Оскільки цехи відстоювали інтереси членів їхніх організації перед керівництвом міста, так і перед іншими членами соціуму. Таким чином, це дозволяло сформувати певного роду колективну дисципліну і безпеку.

Належність ремісника до цеху визначало його особисте місце в ієрархічному соціальному порядку, його привілеї, обов'язки і гідність. Принципами, на яких ґрунтувалася така організація, були щоденна виробнича солідарність і довіра між братчиками [25, с. VI]. Члени цеху постійно перебували в динамічній суспільній боротьбі, але не стільки для матеріальних благ, скільки для підтримки свого соціального статусу і пошуку належного та почесного місця в соціальній драбині. Цехи намагалися також встановити певну дистанцію між керівними і підрядними групами ремісничої організації, а також і між нижчими соціальними шарами – партачами та найманими робітниками. Окрім цього, важливим елементом кожного статуту було дотримання порядку, дисципліни та субординації [25, с. VII], а також – отримання прибутку від власного товарного виробництва, чому мало сприяти зменшення конкуренції внаслідок установалення договірних відносин між різними учасниками ринкових відносин.

Опис подільських замків 1494 р. повідомляє, що в столиці Подільського воєводства було 30 сукенників, серед яких польських – 21, а вірменських – 9. Загальна сума податку з них у рік становить 60 злотих. Люстратор також повідомляв про торгові місця для продажу виробів кам'янецьких шевців, які були представниками трьох націй міста Кам'янця. Щодо їхніх податкових зобов'язань, то відомо, що польські шевці сплачують кожен квартал по 1 копі і 4 грошей польських, а вірменські і руські – дають по Великодню на замок готову продукцію, кількість якої невідома. Відомо також і про кам'янецьких різників, яких було небагато, оскільки в рік вони давали податку лише 9 злотих. Документ 1494 р. також згадує і про місцевих пекарів, які сперечалися з подільським воєводою, щодо їхніх торгових місць і податків. Останні мали іти не в державну казну, а на користь замку [287, с. 331].

Важливе місце в ремісничо-промисловому житті міста відводилося корчмам і пивоварням. Так, вірмени й українці Кам'янця тримали 10 корчем, кожна з яких сплачувала податку по 7,5 грошей польських 4 рази на рік, що в сумі становило 10 злотих. Пивоваром був представник руської громади міста, який сплачував у рік 4 копи грошей польських [287, с. 331].

З огляду на цю інформацію можемо зазначити, що місто розвивалося, однак було не в кращому стані. Сама люстрація 1494 р. робилася для обліку завданої шкоди від чергового набігу татаро-турецьких загонів на Західне Поділля, а також стосувалася аналізу економічних можливостей місту і регіону.

У середині XVI ст. характеризувався зростанням ремісничого життя мешканців подільських міст. Так, люстрації Подільського воєводства 1535, 1565, 1566, 1570 рр., описи кам'янецького замку 1544 р. інформують про різників, кушнірів, пекарів, шевців, ковалів, стельмахів, колодіїв, золотарів, каменярів та ремісників інших спеціальностей. У 1505 р. датується перша писемна згадка про гончарів, які в Кам'янці мешкали на однойменній вулиці, а в 1535 р. столиця Західного Поділля нараховувала 26 пекарів, які сплачували податок від 5 до 7 злотих на рік. У цей самий час у місті активно функціонував польсько-український кушнірський цех, який вів судову тяганину з подібним цехом вірмен [215, с. 302-302]. Також у Кам'янці активно діяв польський шевський цех. Люстрації 1535 р. повідомляє про 16 взуттєвих крамниць на міському ринку. Існував також руський цех шевців, які в 1554 р. отримали дозвіл короля Сигізмунда II Августа на будівництво в місті 14 крамниць, у яких мали право продавати взуття власного виробництва [291, с. 172]. Окрім шевців, у 1539 р. у Кам'янці жив слюсар Андрій, який був кам'янецьким міщанином і походив з Намислува (південно-західна Польща – А.В.), у джерелах згадується також його челядник* Марцін Житкович з Бохні (неподалік від Кракова) [291, с. 78], що свідчить про те, що цей слюсар був майстром і ймовірно входив до цеху слюсарів. З огляду на цю інформацію стає зрозумілим, що в етнічному плані більшість ремісників були поляками, а русини (українці) та вірмени мали менше своїх представників. Із часом це викликало певні протиріччя особливо, коли це стосувалося отримання права на затвердження цехового статуту і дозволу на торгівлю.

*працівник, що пройшов курс навчання у цехового майстра, але ще не став підмайстром, так як не виконав усіх поставлених вимог.

У першій половині XVI ст. ситуація з ремеслом в інших частинах Поділля була відміною від тієї, що була в Кам'янці. Східне Поділля, яке було більш традиційним і піддавалося впливу Сходу, розвивало ремесла, які задовольняли нагальні потреби. У джерелах інформації досить небагато. Люстрація Вінницького замку 1552 р. повідомляє, що місто живе за рахунок розвинених міських промислів [38, с. 603]. Про ремісниче життя у Вінниці свідчать наведені в люстрації прізвища міських жителів: Кузьма Чоботар, Гринець Золотар, коваль Совостянець, Кунаш Золотар, Саливон Кравець, Гришко Кушнер, Лашко золотар, Іван Гончар [38, с. 604-607].

Щодо столиці Східного Поділля – міста Брацлава, то в 1552 р. люстратор при визначенні наслідків облоги міста-замку татарськими військами згадує брацлавського золотаря Митька [37, с. 19-23]. Щодо інших ремісників міста інформації немає, скоріш за все, що вони, як і більшість населення, порозбігалися по навколишніх лісах або потрапили у татарський полон. Загалом ситуація була скрутна, так як ще в 1545 р. ревізор брацлавського замку писав, що всі зем'яни і міщани зобов'язані спільно працювати на замок, возити дерево для місцевих теслярів. Останні «... повиньни ѿнымъ дѣревоомъ яко узвод, так и ворота вробити яко иж за князя Ильи и за князя Промского...». Ймовірно, що в місті вони не мешкали або з якихось причин були там відсутні, так як люстратор сам же зазначив «...тєсли мѣстьский, колько ихъ будєть» [41, с. 225].

Таким чином, детально чисельність цих ремісників не була відома, і найімовірніше, що адміністрація міста і замку запрошувала на виконання різної роботи ремісників із сусідніх маєтностей. Так, наприклад, в 1545 р. брацлавський замок зіштовхнувся з проблемою нестачі води. Для ремонту старих і копання нових колодязів передбачалося найняття ремісника з колодязних справ, який мешкав у Зінькові (Подільське воєводство – А.В.) [41, с. 227].

Загалом східноподільські міста Брацлав і Вінниця в середині XVI ст. в економічному плані були аграрними з широко розвиненими промислами. Більшість ремісників займалися виробництвом одягу, взуття, предметів побуту, а

також займалися ремонтом міських укріплень. У разі необхідності ремісників запрошували із сусідніх міст і земель.

У другій половині XVI ст. відбувається певне зрушення містобудівного характеру, яке активно прослідковується в Східному Поділлі. Збільшується кількість приватновласницьких міст, у яких активна і провідна роль відводиться ремеслу. Майстри прибувають з Польщі, Львова, зростає число учнів, які прагнуть опанувати ремісничу професію. Ріст кількості ремісників, які забезпечували міський торг якісними товарами дозволяв місту перетворитися на економічний центр.

Серед таких новостворених подільських центрів торгівлі і ремесла можемо виділити Бар, Сатанів, Хмільник, Зіньків, Ямпіль. Проте ремісники цих міст досить помітно поступалися колегам з Кам'янця, особливо кількістю й організацією. Так, у Барі 1565 р. джерела виділяють різників польської частини міста, яких було лише четверо. Кожний з них сплачував податку по одному каменю лою (20 грошів). З усіх за рік виходила сума 2 злотих і 20 грош податку [30, с. 130]. У руській частині міста люстратор виділив 18 будинків, які не займалися землеробством. Це були міські ремісники, про що свідчать їхні прізвища: Богдан Сідельник, Яцько Золотар, Лучка Швець, Тарко Швець, Лучко Швець, Климко Швець, Конопелька, Собек Мельник, Сусловський коваль та інші. Загалом у рік вони сплачували податку на 9 злотих, відповідно кожен будинок сплачував по 15 грошів [30, с. 132]. Серед жителів чемериського або верхнього Бару знаходимо Нестора кушніра, Ждана лучника, Філіпа чоботаря, Богданича чоботаря, Макара коваля, Проча коваля [30, с. 133]. Таким чином, у Барі найбільш поширене ремісниче заняття стосувалося пошиття і ремонту взуття, таких ремісників (швеців) було 4 і вони всі були русинами. Поляки міста були різниками і їх також було четверо. Серед барських чемерисів найбільше було ковалів – 3, цим заняттям також займався 1 русин. Загалом барські ремісники забезпечували місто й округу різними виробами, починаючи з предметів одягу, і закінчуючи прикрасами і зброєю (луки, вироби із заліза).

Ситуація кардинально змінюється після утворення Речі Посполитої. У державній системі місто Бар починає відігравати значну економічну роль. Опис 1578 р. демонструє, що тут працювало 8 майстрів, 9 кравців, 13 шевців, 14 пекарів, 6 теслів, 2 стельмахів, котляр, ткач, сідляр, золотар, слюсар, 3 гончара [320, с. 236].

Помітним ремісничим центром серед усіх міст Поділля в другій половині XVI ст. був Сатанів. Серед його мешканців у 1578 р. було 10 м'ясників, які сплачували чиншу кожен по 2 злотих, 15 шевців, 10 кушнірів, 6 ковалів, 2 слюсарі, 1 сідляр, 1 римар, пивовар, бідний золотар, гончар, кравець, постригач (перука), *barwiera* (лікар/цирульник), бондар, воскобійник, мечник – давали чиншу в рік кожен по 1 злотому, 5 солодовників – по 2 злотих, ситар – 2 злотих, 14 пекарів – давали кожен по 15 грош [320, с. 237]. Сума доходу міста з ремісників за рік становила 83 злотих. У 1583 р. місто мало 16 ремісничих спеціальностей. Вони були об'єднані в шевський, гончарний, ковальський, кушнірський, ткацький та ювелірний цехи. Загалом у місті було 58 ремісників. Найбільш відомим і розвинутим було сатанівське гончарство, вироби якого розходилися по сусідніх селах, а також продавалися на ринках інших міст Поділля [164, с. 201].

Щодо центру Хмільницького повіту міста Хмільник, то в 1570 р. у ньому проживало всього 4 різники, які сплачували кожен по півкаменю лою*, загалом у рік це відповідало 2 злотим. Запорукою економічного прибутку міста була діяльність у ньому броварні та солодовні, у яких варилося пиво і горілка. Саме вони приносили власнику міста в рік 200 злотих [26, с. 69-70]. У 1578 р. ситуація в місті покращилася, хоча ремісники становили малий відсоток міського соціуму, однак їхня кількість зросла до 24 [339, с. 278].

Наприкінці XVI ст. майже кожне місто і містечко Поділля мало ремісників, які забезпечували нормальне життя для міщан, виробляючи і продаючи вкрай необхідні товари. Однак прикордонний статус краю, а часом і упереджена політика власників міст мали вплив на чисельність ремісників. Деякі майстри

* лій, лой – жир рогатої худоби, що вживався у їжу і використовувався для освітлення.

навпаки намагалися переїхати до менших міст, тим самим позбавивши себе конкуренції зі сторони цехів та інших ремісників. Так, місто Зіньків славалося своїми майстрами гончарної справи, до міста з метою придбання їхніх товарів приїздили із сусідніх міст. Народні перекази говорять, що гончарі створили власний цех [234, с. 346].

Серед південних міст Поділля в XVI – першій половині XVII ст. помітним торговельним центром було містечко Ямпіль. У ньому активно був розвинутий каменотесний промисел, а міські ремісники виробляли жорна, точила, кам'яні кільця для криниць. Усе це продавалося на місцевому торзі та ярмарку. Розташування міста на березі р. Дністер зумовило розвиток деревообробного ремесла [162, с. 725], майстри створювали човни, бочки, діжки, у яких транспортувалися товари на молдавський берег річки.

Дещо іншого характеру було ремесло жителів Скіндерполя (сmt. Чернівці Вінницька обл.). Серед поширених ремісничих професій варто виділити різників, пекарів, шевців. Місцеві м'ясники давали в рік по каменю м'яса лося, пекарі сплачували по 3 гроша, а на святвечір Різдва Христового давали по струцлі (святковий хліб), шевці – по 6 грошів польської монети [19, с. 328-330]. Загалом місто відносалося до невеликих міських поселень Поділля, які, як і більшість прикордонних земель, потерпали від набігу татар, турків та волохів.

Дуже незначна кількість інформації в джерелах про вінницьких ремісників другої половини XVI ст., відомо лише, що в місті існувала досить непогана кузня та зброярня. Так, як у 1582 р. серед пограбованого майна брацлавського земського писаря Северина Кропивницького в селі Скуринці вказувалися: «шабелъ пахолчихъ барвєныхъ пѣт работы вѣницкоє, купленые по сороку и осми грошеи литовских». А в 1590 р. серед пограбованого майна власника містечка Жорнищ було два рогатина*, які були виготовлені у Вінниці [24, с. 307, 496]. Опис пограбованого говорить, що вінницькі майстри займалися

* рогатина – важкий спис для рукопашного бою або для полювання на великого звіра.

масовим виробництвом клинкової зброї, і, ймовірно, були одними з найкращих, про що говорить як кількість купленого товару, так і ціна.

Обробка металів та виготовлення з них різних виробів, особливо зброї, було досить шанованим заняттям у прикордонних землях. Подібне ставлення до власних ремісників зустрічаємо в Кам'янці в другій половині XVI ст. Джерела повідомляють, що в 1569 р. генеральний подільський староста Мацей Влодка з Германова надав площу під кам'янецьким замком слюсарю фортеці Іванкові, на таких самих правах, на яких отримувала землю подільська шляхта. У 1578 р. король Стефан Баторій підтвердив дане надання. Ймовірно, що це був досить відомий в окрузі майстер своєї справи, якщо він отримав окремих плац для власної майстерні під самим замком. Цінною для нас є інформація із самого надання, у якому описувалося тогочасне слюсарське начиння: «...діяла пара міхів, наковальня, шпарак, фріжляк, перлік, зузлак, хаспіс, клещі, простих двоє, криві клещі, кропач, шпатель (skrobel), друшляк (durszlak), клігамер (kligamer), молотків малих 2...» [299, с. 527-528]. У місті також існував спільний ковальський цех, що налічував 26 ремісників і об'єднував мечників разом із слюсарями, кітлярами, лимарями, сідлярами і лудниками. У 1592 р. кам'янецькі мечники скаржилися на львівських колег за те, що ті не приймали вивчених ними підмайстрів до своїх громад [258].

Варто відзначити, що одним з найбільш поширених на Поділлі ремісничих професій було теслярство. Так, як більшість тогочасних засобів для існування, починаючи з житла і закінчуючи столовими предметами, були дерев'яними. Більш заможні групи суспільства могли дозволити собі металеві прибори і кам'яні або цегляні будинки. Теслярі займалися будівництвом житлових та господарських будівель, мостів та ремонтом замкових стін. У 1590 р. до містечка Жорнищ було запрошено для виконання робіт і фундування маєтку теслярів, грабарів і млинарів. За свою працю вони повинні були отримати 44 копи грошей. Проте, у зв'язку з наїздом на поселення немирівських підданих брацлавського воєводи князя Януша Збараського, ремісники втекли. Серед пограбованого майно зустрічаємо теслярські інструменти: 8 сокир, яких було оцінено по 10 грошей

кожну, 4 ридель (лопат) – по два гроша, пила – за 40 грошей, сокира теслярський (основний інструмент ремісника) – за 50 грош, 4 свердла – по грошей 3 та інші [24, с. 494-496].

Цей випадок демонструє, що ремісники наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. займалися виїзним або мандрівним ремісництвом. На нашу думку, це було прикладом затребуваності в їх праці, а також від специфіки території їх проживання. Вони жили в містах, де мали власну майстерню і безпеку від зовнішніх ворогів, а праця на виїзді слугувала для заробітку додаткових коштів, здобуття нових клієнтів і тим самим здобуття більшого статусу та авторитету.

Ремісничче обличчя подільського міста багато в чому залежало від його розташування та економічних маршрутів, які пролягали через нього. Для прикладу, місто Могилів, яке розміщувалося на українському березі р. Дністер спеціалізувалося на обробці дерева. Місцеві майстри будували річкові човни, судна, якими перевозили вантаж на протилежну молдавську територію [162, с. 411-412]. З огляду на це, місто не обходилося і без стельмахів та бондарів, які виробляли наземні транспортні засоби, так і різні місткості – бочки, діжки, барила, цебра та ін. Такого роду заняття місцевих ремісників було притаманне багатьом містах, які були на південному кордоні Поділля.

Початок XVII ст. характеризувався появою в подільських містах євреїв, які активно долучаються до міського ремесла. У Літині в 1615 р. було 87 будинків (435 чол. – А.В.) (до пожежі у 1614 р. їх було 160), серед яких було 13 ремісників (6 шевців, кравець, 2 кушніри, 2 ковалі та 2 гончарі), 12 з них були євреями [212, с. 253]. Помітний вплив на розвиток економіки міста згаданий народ мав у Вінниці, де вони стають членами міського соціуму, утворюють кагальну громаду й активно займаються транзитною торгівлею. Поруч із цим почав зростати і внутрішній торгово-економічний клімат. Так, у відомостях про оподаткування місцевих цехових ремісників за 1640 р. знаходимо, що останні сплачували податок до міського скарбу від мір та ваги проданих на міському ринку товарів. Також встановлювався «пороховий» податок, найбільш ймовірно, що він

передбачав отримання коштів для забезпечення міста порохом. Крім того, кожен крамар повинен був давати по 7 злотих і 15 грошей, а цехові ремісники – по 3 злотих польських [212, с. 322–323]. Ці цифри черговий раз підтверджують, що цех відстоював позиції свої членів у питанні сплати податків, різниця в чотири злотих яскраво це демонструє. Хоча, ймовірно, що цехові ремісники мали відповідну пільгу через виконання додаткових для міста обов'язків, які також потребували додаткових, власних коштів.

Щодо інших ремісників, то в 1645 р. серед міщан Вінниці згадується пороховик Степан Собко, а також шевці Саливон та Михайло Клованець [212, с. 258]. Поруч із цим у місті не могли не розвиватися ковальство, кравецтво, шевство та інші ремесла, зародки якого були в попередньому столітті.

Помітним центром ремесла було місто Дашів, яке славилося своїми ткачами та шевцями. За деякими підрахунками, у першій половині XVII ст. у цьому місті проживало до 300 ремісників [162, с. 249]. Такий стан речей міг бути реальним лише в 20–30-ті рр. XVII ст., коли місто нараховувало 536 димів (2680 осіб – А.В.) [49, с. 402]. Тоді, як у 1643 р., згідно з податковими реєстром, місто мало лише 57 димів (285 осіб – А.В.) [13, арк. 35].

Загалом торгово-ремісничий розвиток усіх міст Поділля будувався за прикладом столиці Подільського воєводства міста Кам'янця. З кінця XVI ст. організація ремісничого устрою набуває якісно нового рівня. Кожна національна громада мала свої цехи, які доволі часто були поліетнічними. Проте домінуючу роль у ремісничому житті міста відігравали поляки. У 1599 р. кам'янецькі вірмени мали створений шаповальський, кушнірський, шевський цехи [215, с. 305]. Цеховий статут останнього був поданий для затвердження вірменському вйту та старшинам у травні 1618 р. У документі говориться: «...братство це було щедро надане нам їхніми королівськими величностями відповідно до тих привілеїв і здобуте щодо цього ремесла в судовому порядку перед польськими шевцями, вічна згода стосовно чого із польськими шевцями закріплена актами і підтверджена привілеєм його величності короля». З цього фрагменту випливає, що в Кам'янці вірмени зустрічали опір зі сторони польських ремісників. Останні

не прагнути порушувати свою монополію на ряд ремесл, із-за чого виникали судові суперечки [364, с. 126].

Проблема полягала ще і в тому, що під польською юрисдикцією перебувало 450 осіб ремісників, у той час як під вірменською – 80, а українських ремісників було близько 70 [215, с. 305]. Можемо допустити, що така невелика кількість ремісників-українців була спричинена існуванням самих цехових організацій та існуючими в них обмеженнями. Статути цих об'єднань мали статті, які захищали інтереси цеху і їхніх майстрів, тому процес прийняття робітника до числа майстрів займав багато часу. Перш за все, ця особа повинна була представити рекомендацію від майстра, у якого навчався, а вже потім скласти іспити і виконати певне завдання (іспит), яке забажають екзаменатори-майстри: «виготовлення чобіт турецького фасону». Якщо майстри його гідно оцінять і визнають за майстра та приймуть до цеху, то взамін він повинен буде дати до каси 5 флоринів і 2 безмени (ваги) воску на свічки, і 3 гроші на запис до книги. Також новоспечений майстер мав організувати майстрам вечерю. Пільги на вступ мав лише син цехового майстра: «якщо сини певного майстра побажають, навчившись батькового ремесла, стати самостійними майстрами після смерті свого батька, то повинні будуть лише дати вечерю майстрам, а від інших податків мають бути звільнені» [364, с. 128]. Такі недосяжні для простого незаможного ремісника з округи або маленького містечка, яким у більшості випадків були українські-ремісники, умови, зумовили появу в містах партачів, тобто позацехових майстрів.

Їхня кількість активно починає зростати в першій половині XVII ст., коли рівень ремесла росте, а цехові установи продовжують бути консервативного типу. Поява в місті партачів викликала в членів цеху невдоволення, і вони будь-якими чином намагалися позбутися конкурентів. Для прикладу, у Львові, в цей період було 2 тисячі цехових ремісників (4 тисячі разом з сім'ями), а позацехових – 1 тисяча [257, с. 75]. Перевага партачів була в тому, що вони не боялися експериментувати і швидше переймали прогресивні технології та методи виробництва. Тому дуже часто суперництво переходило в залу суду, де цехи

домагалися свого. Крім того, у деяких статутах була окрема стаття: «...якщо виявився такий майстер, що не записався до нашого цеху (шевців – А.В.), й не попросився до нас, і не заявив про себе, але займається нашим ремеслом, то ми маємо право з відома суду і з допомогою віжа [виконавця] суду конфіскувати в такого майстра [наробок] (готовий продукт – А.В.), половина якого має належати судові, а половина нашому цеху» [364, с. 128].

Прагнення перетворити цех на закриті об'єднання ремісників спонукало їх до прийняття спеціальних рішень, які мали монополізувати право займатися тим чи тим ремеслом, тобто створити спадковість професії майстра. Так, у 1588 р. між «братами ремесла бондарського, стельмаського, колодіївського і столярського» міста Кам'янця була прийнята ухвала, за якою, кожен майстер від народження отримував листа з позначкою свого ремесла. Такий лист також отримували сини майстра, і їм дозволялося займатися тим ремеслом, що й батько. А особи, які без такого листа / грамоти – не мали права бути ремісником, до того часу поки його не здобудуть під час навчання [28, с. 21]. На нашу думку, такі рішення мали допомогти в боротьбі з партачами.

Внутрішня конкуренція, а часом і боротьба між цеховими об'єднаннями, не завадила кам'янецьким майстрам розвивати свої вміння та якість товарів. Їхні роботи визнавалися далеко за межами самого Поділля, про що свідчить географія походження учнів, прийнятих на навчання до кам'янецьких цехів. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв та столярів повідомляє, що в період з 80-х р. XVI – до середини XVII ст. місцеві майстри прийняли на навчання вихідців з 44 польських міст, серед яких: Боженчин (північна Польща), Родимно (Підкарпатське воєводства), Сенна (південний-захід Польщі), Загожице (південний-схід), Козмін (захід Польщі), Тарнув, Ченстохов, Краків, Уравич (сучасне місто Равич – західна Польща) та інші; сучасні білоруські міста – Жичин, Бистриця. Українських міст, з яких прибували на навчання, було 21, крім них до навчання приймалися учні з інших подільських міст: Черче, Бедрихів Городок (сучасне місто Городок Хмельницька обл.), Борисковець (Бакотська округа), Чернокозинці, Язлівець, Бар, Грутка Подільська, Привороття, Чортків,

Китайгород, Панівці, Дзвенигород, Скала, Гусятин, Борщів, Сатанів, Липи, Райгород [28, с. 1-15, 37-55]. Однак, більшість становили місцеві кам'янчани, на другому місці були вихідці із центральних воєводств Речі Посполитої.

Окрім навчання своєму ремеслу, цехи виконували значну соціальну функцію для учні. Останні переймали досвід життя у великому ремісничому місті та ведення в ньому економічних справ. Здобуті навички допомагали їм відкривати власні майстерні в різних частинах країни, а статус здобутої освіти в Кам'янці, перетворював колишнього учня (новоспеченого майстра) на авторитетну особу в будь-якому соціумі.

Найбільш чисельні цехи ставали провідними об'єднаннями в містах. Поширеними були випадки, коли на «плечі» братства переходила оборона міських укріплень. Так, у Кам'янці кушніри обороняли північні міські квартали, гончарі – східні, купці та ювеліри – південно-східні. Члени цеху бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів з 1601 р. стояли на захисті північно-західних кварталів. В обороні їм допомагало військове спорядження, яке було на балансі цеху: 20 рушниць, 16 порохівниць, 0,5 діжки пороху, 30 куль, 5 мечів, 2 шаблі [215, с. 306]. Подібні обов'язки мали і барські різники, які мали право вести оборону міських брам і торгових складів, однак звільнялися від участі у військових походах [319, с. 41].

Наявність у цехах зброї пояснювалося перш за все самообороною. Наприклад, у статуті вірменських шевців була окрема стаття, яка передбачала «...якщо трапиться, що заб'ють людину вірменської юрисдикції і суд дасть знати про це, то цехмістри будуть повинні розіслати й сповістити майстрів, і всі майстри повинні будуть вийти зі зброєю» [364, с. 127].

Поліетнічність подільських міст у першій половині XVII ст. досить помітно впливала на економічну стабільність і розвиток міського простору. Ситуація була настільки складною, що домінувальні етнічні групи окремих міст прописували у своїх правових цехових документа вимоги та обмеження для інших, навіть корінних членів соціуму. Прикладом цього є привілей барських різників (польський цех – А.В.), які були показані люстратору міста в 1615 р. Серед ряду

статей організаційного характеру виділялися деякі пункти, а саме ті, які стосувалися обмежень торгівлі і ремесла євреїв та русинів міста: «Аби жида міста не продавали на ринку (польському), тільки у школі жидовській, і щоб їх кількість (торговців) була певна, а саме 6 осіб. І щоб продавали тільки чвертями, а не штуками». Цех також виступав за те, щоб жоден цехмайстер (старшина цеху) не був «руської релігії», тобто православним [318, с. 41], що черговий раз показує, що міська торгово-економічна верхівка була католицької орієнтації, а міста не могли економічно розвиватися через відсутність живої конкуренції.

Економічне життя міста першої половини XVII ст. все більше починає переплітатися з етнічно-релігійними особливостями соціуму. Більшість міських поселень не пішли шляхом розвитку, який спостерігаємо в Кам'янці, де співіснували українсько-польські та загалом змішані цехи, а, навпаки, залишалися в міру відсталими ремісничими центрами. Можемо допустити, що це було пов'язано з тим, що це було королівське місто, у якому польська меншість управляла українсько-чемериською більшістю і прагнула зберегти свій вплив.

Таким чином, реміснича організація подільського міста пройшла довгий шлях своєї еволюції. Починаючи з князів Коріатовичів і закінчуючи серединою XVII ст., ремесло було невід'ємною складовою економіки регіону. Перші відомості про цю діяльність місцевих мешканців сягають 1374 р. і активно переплітаються з поширенням магдебурзького права в межиріччі Дністра та Дніпра. Наприкінці XV ст., поруч із зростанням самоврядування міст, відбулося об'єднання ремісничих груп в окремі братства – цехи, які за допомогою затверджених королем, великим князем чи старостою статутів формували всю ремісничу політику міста. Тенденції західноєвропейських країн знаходили плодоносний ґрунт на Поділлі, яке за допомогою торгових зв'язків домоглося утвердження себе як одного з центрів ремісництва. Майже кожне подільське місто, окрім сільськогосподарського напрямку, також розвивало ремісниче забезпечення, яке ставало міською спеціалізацією. Найбільш прогресивним і центральним місто в цьому плані був Кам'янець, реміснича слава і якість виробництва якого виходила далеко за межі України. Про що свідчить широка

мережа міст і містечок, з яких на навчання цеховому ремеслу прибували учні. Подільські ремісники в більшості випадків були представниками таких професій: бондарі, броварі, гончарі, золотарі, ковалі, кушніри, кравці, різники, столярі, теслі, чоботарі, швеці та ін.

Висновок до розділу 3

Отже, події 60–х рр. XIV ст. стали вирішальним чинником для змін політичного та економічного підпорядкування Поділля. Західні традиції повернулися на цю територію, однак вплив сходу продовжував відігравати помітну роль. Небезпека Степу зумовила відновлення міських утворень Поділля, які спочатку були оборонними центрами, а вже потім – економічними. Стратегічне розташування і вдала політика Коріатовичів дозволила перетворити Подільське князівство на ключову територію Центрально-Східної Європи. Серед усіх подільських міст найбільш розвиненим було м. Кам'янець, який будучи столицею цього краю, приваблював усе більше нових людей. Останні приносили корисні економічні контакти, так і практичні навички та досвід.

Протягом XV – у першій половині XVI ст. Поділля переживає урбанізаційний бум. Зростає кількість приватновласницьких, королівських та церковних міст. Володарі останніх за допомогою привілеїв і пільг перетворювали колишні села на містечка та міста. Найбільш заможні з них домагалися від верховної влади навіть змінити торгові шляхи, щоб вони пролягали через їхні володіння. Цьому активно сприяла штучно побудована система ярмарків і торгів, а з часом і митних комор. Відбувалося зростання внутрішньої економіки: ремесла, промислів, торгівлі по лінії місто-село. Протягом досліджуваного періоду міста Поділля мали аграрно-ремісничий характер, деякі з них у процесі еволюції занепадали і перетворювалися на села, інші навпаки зростали, ставали центрами торгівлі. З часу утворення Речі Посполитої ці процеси особливо активізуються в Східному Поділлі. Практика отримання магдебургії призвела збільшення числа міських поселень, яких у 30–х рр. XVII ст. було близько 85, а в 1643 р. майже 200,

що призвело до зростання міського населення в регіоні, а також ремесла – для повноцінного існування.

Тенденції західноєвропейських країн знаходили плодоносний ґрунт на Поділлі, яке за допомогою торгових зв'язків домоглося утвердження себе як центру ремісництва. Майже кожне подільське місто, окрім сільськогосподарського напрямку, також розвивало дрібне виробництво, яке з часом перетворювалося на спеціалізацію певного міста. Найбільш прогресивним міським поселенням був Кам'янець, майстерність його ремісників виходила далеко за межі сучасної України. Підтвердженням цього слугує широка мережа міст, з яких на навчання цеховому ремеслу прибували учні. Відомими були кравецький, шевський, м'ясницький, столярський, ковальський, кушнірський, теслярський, пекарський, бондарський, слюсарський, гончарний цехи. Західна частина Поділля мала більш виражений ремісничий характер, ніж Східна, яка протягом досліджуваного періоду була більш аграрною, з широко поширеними промислами. Цехові організації з'являються тут лише в 40-х рр. XVII ст., провідними ремеслами були крамарство, зброярство, ковальство, кравецтво та інші. Такі особливості розвитку, яскраво демонструють переважаючі в кожному з них впливи – західно-європейський і східний.

РОЗДІЛ 4

ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ ЄВРО-АЗІЙСЬКИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

4.1. Зовнішньополітичні чинники впливу на формування подільської торгівлі

Українські землі в досліджуваній період були важливим учасником внутрішньої та зовнішньої торгівлі Центрально-Східної Європи. Помітне місце в цій системі відносин займало Поділля, яке завдяки своєму територіальному розташуванню утворювало собою контактну зону, через яку легко було здійснювати торговельно-економічну комунікацію між різними суспільно-політичними та економічними просторами – Заходом і Сходом. Тому в процесі формування подільської торгівлі ключовим і вирішальним були політичні події, що відбувалися зовні і впливали на цю контактну прикордонну територію.

Першою важливою подією, яка була однією з головних чинників появи і становлення Подільського князівства, стала перемога війська великого князя литовського Ольгерда над татарами в 1362 р. на р. Сині Води та поширення влади його племінників, братів Коріатовичів, на територію в межиріччі Дністра і Дніпра [274, с. 45]. Внаслідок цих подій на українських теренах було утворено нове князівство, яке, як і інші звільнені від татарської влади, території, почало відновлювати стратегічні економічні контакти із західною цивілізацією. Проте вплив Орди та її наступників на Поділля відчувався протягом усього досліджуваного періоду.

Геополітичні зміни в цьому регіоні зумовили інтерес до Подільського князівства провідних країн Центрально-Східної Європи – Польської та Угорської Корони. Саме контакти Коріатовичів із західними монархами, спочатку з Казимиром III, а після його смерті восени 1370 р., з Людовиком Угорськими та прийняття їхньої зверхності – було другою ключовою подією, яка мала вирішальне значення для існування і розвитку Подільського князівства. Угорський король Людовик унаслідок династичної угоди з поляками об'єднав у

своїх руках владу над Угорським і Польським престолом. Під протекторатом такого володаря подільським князям вдалося залишитись осторонь від подій, що відбувалися в Литві і зосередити свою увагу на розбудові власного краю [199, с. 50-53].

Важливим моментом для історії Поділля були події 90–х рр. XIV ст., коли Подільська земля стала «яблуком розбрату» між двома державами – Короною Польською та Великим князівством Литовським та її лідерами – Владиславом II Ягайлом та Вітовтом. Результатом їхньої боротьби став поділ Поділля на сфери впливу та втрата самостійності в 30–х рр. XV ст. Поруч з цими подіями відбувається колонізація неспокоїного прикордоння німецькими, польськими та іншими національними групами, які своєю присутністю демонстрували зацікавленість у цій території католицької церкви [199, с. 66-67].

На кінець XIV ст. також припадає погіршення економічної кон'юнктури та занепад основних держав чорноморського басейну (Золотої Орди та держави Ільханів), що призвело до зростання в середині них військових суперечок і спаду торгівлі. Проте це дало поштовх до економічного піднесення в інших країни Чорного моря [157], з якими активно велася торгівля подільською пшеницею через Білгород-Дністровський (Монкастро) [22, с. 429], що для Подільського князівства було вкрай необхідно.

Політична та економічна турбулентність Золотої Орди закінчилася утворенням на її території нових держав (ханств). Так, у 30-40-х рр. XV ст. у Криму на основі кількох орд утворилося нове державне об'єднання – Кримський ханат. Ця подія мала важливе геополітичне значення для Поділля та України в цілому протягом наступних кількох століть [271, с. 389].

Кримський ханат продовжив використовувати золотоординську практику набігів на українські землі як форму розв'язання своїх внутрішніх проблем, а економіка подільського регіону відчувала на собі усю «позитивність» такого сусідства. Хроніка Європейської Сарматії повідомляє, що «у 1438 р. татарський хан Шахмат (Szachmat) з великим військом прийшов до Подільських країв, де на озеристому місці розбив добре військо, завдав значної шкоди, набравши худоби

й здобичі. Відтоді татари проклали легкий шлях до Поділля, котрим потім будь-коли нападали на руські краї...» [22, с. 141]. Проте вже в 1445 р. хан укладає союзний договір з великим князем Казимиром IV Ягеллончиком [117].

В економічному плані поява Кримського ханату була не вигідною для Подільської землі перш за все через те, що підконтрольні Криму татарські орди продовжували захоплювати подільську частину українського степу і лісостепу. Вони встановлювали контроль над стратегічно важливими торгівельними шляхами, що йшли через Поділля та Україну загалом. Зокрема, 1 вересня 1482 р. хан Менглі-Гірей спалив місто Київ та вивів у ясир значну масу населення [237, с. 144, 146]. Унаслідок цього зменшується рух подільських купців у північно-східному напрямку, так як ключовий економічний центр перебував у руїнах. Крім цього, наприкінці XV ст. могутність кримських татар зростає, Менглі-Гірей знищує чорноморські порти, що призвело до спаду торгівельних відносин з побережжям Чорного моря більшості українських територій [98, с. 46].

Наступним елементом впливу міжнародного характеру було завоювання Візантії турками-османами та падіння Константинополя у 1453 р. Це мало як позитивні, так і негативні наслідки для подільського торгівельно-економічного ринку. Розуміючи важливість східної торгівлі Польща налагоджує економічну співпрацю з новим політичним гравцем – Османською імперією [191]. Окрім взяття Царгорода, османи знищили царство мамелюків в Єгипті і почали контролювати всі шляхи до Індії [95, с. 22], Ірану та Перської затоки. Така монополія дала можливість їм регулювати і товаропотік на Захід. Султани спрямовували до своєї столиці потік шовку, прянощів та інших товарів, які йшли до Сирії та Єгипту [177, с. 50]. Ці заходи перетворили Стамбул на «Мекку торгівлі» для всіх купців, у тому числі, і з Поділля.

Турецький султанат був зацікавлений у розвитку торгівлі з північно-східними країнами, тому що вона приносила в казну значні прибутки. У 1455 р. Мехмед II повідомив Казимира Ягеллончика про те, що він гарантує свободу торгівлі та пересування його купців на суші і на морі. У відповідь на це польський король видав розпорядження, за яким «заморські купців від турок»

отримуватимуть свободу ведення комерційних справ у всіх куточках польської держави. Із середини XV ст. константинопольські купці частіше починають відвідувати польські міста та посилюють зв'язки з місцевими купцями. У ті часи турки зазвичай не займалися торгівлею, вони залишали це заняття в руках греків, вірменів та євреїв. У наступні роки саме представники цих народів з'являються на території Корони Польської з великим партіями товарів: прянощів, вин, фруктів та інших східних виробів. Крім цього, вони налагоджували активні зв'язки з Кам'янцем, Львовом та іншими містами, де укладали торгівельні домовленості [191].

Негативним явищем було те, що Порта, здійснюючи експансіоністську політику, у 1475 р. захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє панування на кримському узбережжі, підкоривши міста Кафу і Херсонес, а також фортеці Гезлев (Євпаторія), Мангуп, Арабат, Єнікале. Кримське ханство визнало васальну залежність від неї [213, с. 55]. В економічному плані це призвело до того, що вивіз подільського зерна через чорноморські порти занепав [120, с. 60]. Згідно з домовленостями між Польщею та Османською імперією 1489, 1555, 1561, 1577, 1607, 1619 рр. першій гарантувалося безпека і свобода мореплавства та торгівлі. Однак насправді Чорне море перетворилося на «турецьке озеро», де турки нікому не дозволяли плавати морем на чужих кораблях, цим самим зосередили у своїх руках перевезення товарів [177, с. 95].

Щодо сухопутного шляху, то він активно використовувався і надалі. На дорогах до Стамбула зустрічалося багато караванів та груп торговців не лише з Поділля, Львова, а й з інших куточків Польщі, Литви та Московії. Руху торгівлі навіть не заважали війни, що виникали між двома країнами. Прикладом слугує інформація, що під час Хотинської війни 1621 р. турецька адміністрація надавала охороні грамоти кам'янецьким вірменам на пересування і торгівлю на території Османської імперії та її васалів [215, с. 298].

Наприкінці XV – на початку XVI ст. Західна Європа переживає епоху Великих географічних відкриттів, що стали наслідком науково-технічних

досягнень у галузі мореплавства: удосконалення навігаційних приладів, конструкцій кораблів, розвиток картографії. Морські зв'язки, які почали розвиватися із середини XIV ст., тепер стали домінуючим типом торгівельних відносин. Внутрішня торгівля все більше починає поступатися перед океанською [151, с. 218]. Для Старого світу це стало позитивним явищем. Відкриття португальцями шляху до Індії навколо Африки звільнило Європу від торгової переваги турків-османів [95, с. 22].

Нові морські шляхи та поява на карті світу Америки призвело до того, що в Західній Європі відбувся бурхливий розвиток міст та зростання населення, яке потребувало все більше продуктів харчування. Одночасно відбулася так звана «революція цін». З нового континенту почало масово прибувати срібло, в той самий час збільшилося добування срібла і в самій Європі. Левантійська торгівля вже не поглинала таких великих сум. Усе це призвело до кризи, ціни на товари піднялися, а дохід населення залишався незмінним. Такі процеси дали поштовх розвитку кредитної справи, бірж і появи нових банків [151, с. 219].

Поруч із цим збільшується попит на сільськогосподарську продукцію, що призводить до розвитку господарського комплексу. Цьому сприяв і процес централізації держав у Європі, що передбачав зменшення митних бар'єрів та уніфікації монетних систем у межах окремих держав. Так, натуральний обмін остаточно поступається товарно-грошовим відносинам. Місто стає центром і лідером у процесі переходу до капіталістичних форм господарювання [271, с. 394–395].

Такий розвиток подій призвів до того, що Східна Європа також відчула на собі «революцію цін». Так, у Короні Польській у другій половині XVI ст. відбувається зростання цін на продукти сільського господарства, що було пов'язано з тим, що Захід був «голодний». Уряд пішов на фіксацію цін, хоч це і негативно позначилося на життєвому рівні простого населення, але підвищило доходи шляхти [120, с. 102]. Ріст західного ринку зумовив зростання масштабів подільської торгівлі в цьому напрямку. Саме в цей час відбулося зосередження уваги іноземних торгових груп у сторону подільського регіону.

Варто зазначити, що для досягнення значних прибутків від торгівлі сільськогосподарськими продуктами в центральних регіонах Корони в 1557 р. розпочалася широка аграрна реформа «Устава на волоки». Реформа вводила дводенну панщину у фільварках, яка супроводжувалася роботою сільської челяді і волосних селян. Поруч з цим було здійснено перехід до більш прогресивних форм землеробства, трипільля [156, с. 338]. Щодо Подільського воєводства, то тут ця реформа не запроваджувалася, фільваркове господарство зустрічалося лише в північно-західній зоні. В інших частинах селянин сидів на слободах і сплачував подимне (від житла), а також стацію – податок на утримання польського війська [329, с. 104]. Формами ренти також були поволощина, вепрівщина, данина баранами та медом [120, с. 73].

Різниця у веденні господарства та більша свобода дій призвела до того, що на подільське прикордоння збільшується вплив населення з Руського та Волинського воєводств. Переселенці поруч із місцевим населенням продовжують колонізувати простори степу. Динаміку змін наглядно розкривають люстрації Брацлавського та Київського воєводств, що проводилися в 1545 та 1552 рр. Згідно з їхніми даними на цій території нараховувалося 4 400 димів, що відповідало 22 тис. А вже в 1625 р. перепис засвідчив 92 тис. осіб. Тобто, населення зросло більше ніж у 20 разів [329, с. 102-103].

Зростання населення зумовило і зростання чисельності продуктів, які можна було продавати на зовнішні ринки. Так, за приблизними підрахунками, транзитна гданська торгівля «польським» (значною мірою і українським) збіжжям у 1557 р. становила понад 40 тис. лаштів (1 лашт = 2 т.), а в 1583 р. близько 63 тис. [156, с. 378]. Найбагатші магнати Заславські, Корецькі, Острозькі, Сангушки, які мали значні маєтності на Волині, Київщині й Поділлі, могли щорічно постачати на Захід від 100 до 250 тон збіжжя [156, с. 377]. Відомо, що в останнє десятиліття XVI ст. з усього Балтійського торговельно-економічного регіону, куди переважно прямував український експорт лише нідерландські купці вивезли далі на Захід більше 413 тис. лаштів жита, близько 40 тис. лаштів пшениці, більше 21 тис. лаштів вівса та майже 5 тис. лаштів ячменю [156, с. 378].

Варто також звернути увагу на події, що мали місце на північному-сході від України. Тут у середині XVI ст. зростає роль Московської держави, яка розпочала політику завоювання колишніх золотоординських ханств: у 1552 р. завершилося підкоренням Казані, а в 1556 р. – Астрахані. Унаслідок чого частина поволзьких татар відкочовує на захід, до Дніпра. Від цього український степ, з яким межувало Поділля, стає ще агресивнішим. Наслідком цього стало руйнування Звенигородського замку, а за ним і занепад торгівельного шляху, який вів з Брацлава до Дніпра. Це призвело до того, що головна дорога, починаючи від Брацлава, обминала небезпечну звенигородську пустку і вздовж Бугу доходила до Вінниці, а звідти – далі на схід до Дніпра через Білу Церкву [356].

Іншою важливою подією, яка мала відбиток у торгівлі Центрально-Східної Європи було спалення та повне винищення московським царем Іваном IV в 1569 р. Великого Новгороду [22, с. 639–640]. Це місто було одним із ключових центрів ганзейської торгівлі, куди також надходили подільські товари. Ця акція московського царя призвела до того, що ганзейське купецтво повністю згорнуло свою комерційну діяльність у Новгороді [228, с. 226], і регіон почав економічно занепадати. Проте в найближчому часі московити самі починають використовувати економічний потенціал цього міста.

У 1569 р. у Центрально-Східній Європі відбулися чергові геополітичні зміни, що мали колосальний вплив як на політичний, так і на економічний розвиток Поділля. Цими змінами стало об'єднання в єдину федеративну державу Великого князівства Литовського та Королівства Польського в Річ Посполиту. Згідно з підписаною Люблінською унією належні колись землі ВКЛ переходили до Корони Польської. Унаслідок цього друга половина XVI ст. характеризується зростанням ролі польського елемента в економіці, торгівлі Волині, Київщині і Брацлавщини [156, с. 335].

Ці події супроводжувалися поступовим утворенням великих земельних комплексів, які формувалися із земель дрібної української шляхти. Це відбувалося через неможливість підтвердити право власності, оскільки відповідні привілеї були втрачені. Під тиск зі сторони магнатів потрапляла земля

бояр, козаків і селян. Механізмами впливу на власників бажаної землі були підкуп, боргові зобов'язання та інше, за що розплачувалися орними землями, сіножатями, пасовищами, лісовими насадженнями, привласнювали також «бортні землі» та пущі. Згадані обставини стали одними з причин того, що в жовтні 1594 рр. брацлавці з козаками С. Наливайка виступили проти місцевої польської шляхти, прогнали місцевого старосту Струся і встановили свою владу [89, с. 160].

Щодо торгівлі, то, на нашу думку, Брацлавське воєводство стало більш помітним гравцем як на внутрішньому ринку Речі Посполитої, так і на зовнішньому, чому сприяла шляхта та торгові агенти, які прибували із заходу

Таким чином, у досліджуваній період зовнішньополітичні чинники мали вирішальне значення для торговельно-економічного становища Поділля, а головне, для формування торгових маршрутів комунікації. Серед подій міжнародного характеру значення мали: перемога литовсько-руського війська на р. Сині Води; установлення васалітету між князями Коріатовичами та Угорським Королівством; погіршення економічної ситуації в чорноморському регіоні, що було пов'язано із занепадом Улусу Джучи та інших держав півдня; утворення Кримського ханату; падіння Константинополя та встановлення османського впливу над Чорним морем; фінансова криза в Західній Європі, як наслідок Великих географічних відкриттів; дії Московської держави на півночі і півдні та їхній вплив на економічні центри і пов'язані з цим наслідки. Утворення Речі Посполитої зумовило долучення подільського регіону до балтійської торгівлі, що не могло відбутися без зростання польського впливу на економіку краю. Такий інтерес викликала близькість Поділля до торгових артерій, що вели на північ, північний-захід та південний-схід і сільськогосподарський потенціал, який був у край важливий, звертаючи увагу на тогочасні події в Західній Європі.

4.2. Подільські ярмарки, торги і «гостинці»

Ключовою структурною одиницею економіки подільського регіону як частини євро-азійського простору протягом XIV – першої половини XVII ст. була внутрішня торгівля. Остання являла собою мережу ярмарків і торгів, які набули

місце безпосередніх міжцивілізаційних контактів учасників торгівлі. Розвиток цієї внутрішньої системи був пов'язаний із подільськими князями Коріатовичами, які завдяки урбаністично-фортифікаційній діяльності стимулювали і піднімали на новий рівень уже існуючі торгові операції в регіоні.

Перші відомості про появу ярмарків на Поділлі дуже скупі, тому допустимо, що поруч з отриманням у 1374 р. магдебурзького права місто Кам'янець отримало окремий дозвіл на організацію та проведення місцевого ярмарку. Такий розвиток подій більше, ніж можливий, оскільки, укладаючи торговельну угоду з містом Краковом [251, с. 38], Коріатовичі зобов'язані були мати на той час уже певну форму і періодичність в організації і проведенні торгових заходів, якими були ярмарки. Наявність у місті вірмен, а також перехрестя торгових шляхів, що вели в напрямку Криму, Молдови, Туреччини, так і у зворотню сторону, перетворювали Поділля, і зокрема Кам'янець, на місце початкового контакту торгових груп та особливого міського простору.

Джерела повідомляють, що Кам'янець мав привілей на проведення трьох щорічних міжнародних ярмарків, які відбувалися: перший – на св. Войцеха (з 24 квітня впродовж 5 тижнів), другий – на Різдво Пресвятої Богородиці (8 вересня за стар. стил.) і тривав півтора тижня, третій – листопадовий, починався в день пошанування св. апостола Андрія (30 листопада за старим стилем) і тривав 4 тижні [218].

Українська ярмаркова торгівля XV – першої половини XVII ст. здійснювалася в закритих приміщеннях стаціонарного характеру або безпосередньо на ринковій площі, де товари розкладалися на тимчасові будови: «крами, буди, склепи, комори, пивниці, сіні», які будували з каміння, цегли або з інших легких матеріалів [78, с. 125]. Більшість тимчасових споруд зводилися самими торговцями і після закінчення своєї діяльності знімалися з місця. Кожен з ярмарків мав свій ритм, свій календар, свої «позивні», інші, ніж у сусідів [93, с. 60].

Значна увага міст зверталася на підготовку до масштабної торгівлі, оскільки люди прибували до місця проведення ярмарку за два тижні, а інколи – і

ще раніше. Тоді місто починає змінювати власне обличчя, часом зміни призводили до перебудов головних площ і центральних вулиць [93, с. 62, 64], що мало посприяти розміщенню значної кількості торгових рядів і люду.

За своєю природою ярмаркова торгівля була різноманітна. Були малі та великі ярмарки, які визначалися не лише кількістю прибулих купців, але і їхнім статусом. З кінця XV ст. ці особи перетворювали ярмарок на місце зустрічей, де укладалися великі угоди на оптову купівлю-продаж товару, розвивалися кредитні відносини. Саме ці елементи сприяли активній співпраці представників внутрішньої і зовнішньої торгівлі [93, с. 67; 271, с. 99].

Тимчасове зростання населення міста стимулювало економіку швидким надприбутком. Французький історик Ф. Бродель писав: «на одного купця, який приїздить на ярмарки верхи й має гроші на витрати і на що поселитися в добротному житлі, припадає десять інших, що приходять сюди пішки і раді влаштуватися в якійсь корчмі» [93, с. 67]. Цими «іншими пішими» торговцями були селяни, які прибували на ярмарок з метою продажу виробів своєї праці і продуктів господарської діяльності, у зворотному напрямку йшов сільськогосподарський реманент і предмет домашнього вжитку. Цей вид економічної діяльності контролював староста, який стягував із селян та інших прибулих на ярмарок податок. Відповідно до ординації 1518 р. селяни, постачаючи на торг рибу або птицю, або іншу річ на продаж, повинні сплачувати торговий податок – десяту штуку, при малій кількості, а від худоби платили монетою, при торгівлі деревиною – зобов'язувалися до року 2 вози дров на замок дати [282, с. 29].

У 60-х рр. XVI ст. волоський купець, який їхав до Львова через Поділля, зазначив місця і суми сплати мита: «у Кам'янці коронний митник бере 3 камені риби і по грошу від запряжених волів, числом 47. У Орнині місцевий дідич взяв таку ж оплату й риби дві цілі і два кавалки, разом 5 каменів, у Скалі – взяли по пів гроша від вола, риби коло 6 каменів і 2 таляри, у Сухоставі – грошима 1 таляр і 6 грош та 2 камені воску, у Теревовлі – камінь риби, 3 таляри і 5 грош, по пів гроша від вола і ще мито возове». Окрім названих поборів, торговець змушений

був сплатити і за саме місце на ринку чи площі, де буде вестися торгівля. На язлівецькому ярмарку торгове мито становило 1 гріш, а від коня чи вола – 1 третинник [215, с. 281].

Наприкінці XV – XVI ст. серед подільських ярмарків найбільш виділялися ярмарки: у Скалі (1518 р. Сигізмунд I Старий надав місту право на проведення річного ярмарку на свято Вознесіння Господнього) [314, с. 642], у Язлівці – на св. Іллі або на св. Марії Магдалини, у Проскурові (суч. м. Хмельницький – А.В.) – на Новий рік та в день Різдва Христового [215, с. 279]. Саме язлівецький ярмарок був одним із самих відвідуваних та успішних, що пояснювалося його розташуванням на торговельному шляху, що вів зі Львова до Молдови і Поділля. У 1519 р. королівським привілеєм місту надавалося право проведення щорічного міжнародного ярмарку. Згадані обставини зумовили осілість у місті великої групи купців та ремісників, а в 1578 р. його населення становило понад 1200 мешканців [253, с. 227].

Ярмаркова торгівля мала місце і в південно-східній частині Подільського воєводства. У 1519 р. на прохання єпископа Ваврженця Менджелевського король Сигізмунд I Старий надав привілей на проведення двох ярмарків щороку місту Чернокозинців. Цей документ підтверджував попередній привілей, який був втрачений під час татарського нападу в 1516 р., коли місто було повністю спалене. У 1588 р. король Стефан Баторій надав Чернокозинцям магдебурзький привілей [250, с. 64], і ймовірно, що це також було його документальне відновлення.

Серед інших міст Західного Поділля ярмарки відбувалися двічі на рік у Зінькові та Уланові, у Барі, Проскурові, Гусятині – тричі [353]. Важливим ярмарковим містом була Студениця, яка знаходилася в долині, яка з трьох сторін була захищена горами і мала вихід до Дністра. Тут проводилося 4 ярмарки на рік, а місто мало 2 гостинних двори для іноземних купців. Цьому активно сприяла вірменська громада міста, яка вела активну внутрішню торгівлю з Баром, Вінницею, Шаргородом, Сучавою і Чернівцями. Студениця спеціалізувалася на торгівлі сушеними фруктами, оскільки мала розвинене садівництво. Однак у

1633 р. воно було знищене турками після невдалої спроби набігу на Кам'янець-Подільський [122, с. 126–128], після чого занепало.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. відбувається підйом містобудування в Брацлавському воєводстві. Власники земельних володінь за допомогою особистих звернень до короля клопотали про отримання магдебурзьких привілеїв, які досить часто поєднувалися з дозволом на організацію та проведення ярмарку і торгу. Прикладом цього, є королівське надання володимирському військовому Василю Гулевичу дозволу на осадження міста на магдебурзькому праві в селі Сутесці (сучасне містечко Сутиски – А.В.) Брацлавського повіту. Поруч із цим цьому шляхтичу дозволялося проводити один ярмарок кожного року в день Успіння Пречистої Богородиці – 15 серпня, а торг – щотижня в неділю [24, с. 200–201]. Подібне сталося в березні 1578 р., коли король Стефан Баторій надав вінницькому військовому Гнівошові Стрижавському дозвіл на заснування міста в Янові з правом проводити два щорічних ярмарки, один по Великодню в день св. Миколи, руського свята (9 травня), а інший – на день римо-католицького свята Трьох Королів (6 січня), торг – кожного тижня в п'ятницю [24, с. 206–208]. У вересні того ж року теж саме отримав власник Літина Станіслав Лащ, дозволялося проведення щорічно двох ярмарків: один – на день св. Петра (1 серпня), а інший – у день св. Симона і Юди (28 жовтня), торг мав відбуватися щотижня в понеділок [24, с. 219–220]. Новозасноване місто Прилуки в 1583 р. мали право на два ярмарки: на день св. Трійці «святоє рымьское» і взимку на день святих мучеників Фабіана і Себастіана римського свята (20 січня), торг – кожний тиждень у понеділок [24, с. 327].

Важливим центром ярмаркової торгівлі було місто Шаргород. Перебуваючи наприкінці XVI ст. у власності князя Яна Замойського, містечко активно розвивалося, чому сприяв отриманий у січні 1588 р. магдебурзький привілей та ярмарковий дозвіл. Розташування неподалік південного кордону Речі Посполитої допомагало місту часто приймати торгові каравани з Волощини, Молдови й Туреччини. Міщанам дозволялося проводити торг, а також шинкувати та тримати корчми. Економічна привабливість цієї місцевості стала причиною

заселення міста євреями, які отримали відповідний дозвіл від князя Замоїського [153, с. 27; 162, с. 701].

Одним із найстаріших та економічно важливих міст Поділля була Вінниця. Про ярмаркове життя цього міста в XV ст. мало що відомо. Джерела середини XVI ст. повідомляють, що тут проводилася торгівля худобою, зерном та іншими сільськогосподарськими продуктами. Продавалися різні ремісничі вироби із заліза, міді, а також тканини, готовий одяг, взуття, килими, предмети гончарного ремесла і ювелірні прикраси як внутрішнього, так і закордонного виробництва [239, с. 132].

При в'їзді у Вінницю купці сплачували старості мито в розмірі двох грошей, від каменю воску – 4 гроші, від вола – 3 гроші, від шкури будь-якої – по 1 грошу польському [269, с. 190–197]. Найприбутковішою статтею доходу було «соляне» мито – з кожного воза, великого і малого, бралось по 200 головажень* солі [318, с. 113]. Варто відзначити, що невідомо чи мало місто ярмарковий привілей, бо останній доволі часто отримувався разом з магдебурзьким правом, який Вінниця отримала лише в 1640 р. [212, с. 372], але до того часу, фактично, вже було містом. Статус центру повіту, а потім – столиці Брацлавського воєводства перетворював це поселення в економічний центр, тому скоріш за все, що міський ярмарок тут відбувався, але досить рідко, оскільки частими були набіги татар. Іноземні купці відвідувалися Вінницю періодично, бо вона розташовувалася на перехресті торгових «гостинців». У 1629 р. у столиці Брацлавського воєводства була закладена прикордонна комора, яка слугувала місцем стягнення платежів з товарів, які везли із-за кордону греки та волохи вглиб Речі Посполитої [269, с.190–197].

Щодо Брацлава, то схоже на все, що близькість до Степу і занепад місцевого замку у зв'язку з частими набігами татар, а наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. – через участь міщан у виступах козаків, місто не мало ярмарку.

* «головажня» (головажень) – означала форму, у якій сіль перевозилася з одного місця до іншого; ця назва зафіксована в «Руській правді» та у Києво-Печерському Патерику, де повідомлялося про вивіз солі з Галича до Києва. Цим словом користувалися до XVI ст.

Міщани мали право проводити торг, а також тримати корчми. Відсутність міцного замку не дозволяла купецьким групам на довго залишатися в Брацлаві, тому все частіше воно було звичайним транзитним поселенням.

Початок XVII ст. характеризувався поширенням у Брацлавському воєводстві практики переведення колишніх сіл або містечок у статус міста. Це супроводжувалося організацією ярмарків, які мали оживити новостворене чи переформатоване володіння і збільшити його прибутки. У лютому 1605 р. дозвіл на закладання замочка і містечка Куні, а також проведення двох щорічних ярмарків і щотижневого торгу отримав від польського короля Сигізмунда III (1587–1632) Тихон Слупиця. Згідно з привілеєм кожен ярмарок повинен тривати не менше двох тижнів, а пан Слупиця зобов'язаний з усіх прибулих купців брати звичке торгове мито [24, с. 925–926]. У тому ж році відповідний привілейований лист отримав брацлавський хорунжий Микола Шашкович та його брат Федір на містечко і ярмарок у Кісниці [24, с. 926]. У 1606, 1615 рр. привілей на магдебургію і ярмаркування було надано містечку Липовець та Гоптилинці [24, с. 1024; 193, с. 333].

Південні міста Поділля активно використовували подібну практику із заснування ярмарків. Один з помітних економічних центрів цієї зони було прикордонне з Молдовою місто Могилів (колишнє село Іваньківці, власник якого, брацлавський воєвода Стефан Потоцький, перейменував його на честь свого тестя Єремії Могили), у 1595 р. отримало статус міста і два двотижневі щорічні ярмарки, а також торг у кожен неділю. Протягом першої половини XVII ст. місто, що розташовувалося на торговельному шляху, який вів з Молдови і Валахії до Києва, і далі на північний-захід, швидко виросло. За кількістю будинків Могилів перевершив Кам'янець. У ньому проживали вірмени, греки, волохи, євреї та русини, усі вони займалися торгівлею винами, бакалією та різними східними спеціями [313, с. 613]. Цьому всьому сприяло близьке розташування кордону, а також вдала політика власників міста.

Зрозуміло, що отримання привілею на організацію ярмарку було лише початковою справою. Справжній успіх ярмарку або міського торгу залежав від

місця проведення, товарного характеру (спеціалізації) та відомих купців. З давніх часів найкраще внутрішня торгівля велася в місцях, які розташовувалися на маршрутах руху купців або на визначених державою «дорогах». У джерелах вони мають назву «гостинці», «стародавній звиклий гостинець», «добровольна дорога» [24, с. 222].

Поділля було все пронизане такими торговими артеріями. Влада міста, яка піклувалася про безпеку цих шляхів, за допомогою королівських привілеїв або за допомогою власних збройних сил, забезпечувала себе додатковим прибутком. Останній надходив не лише від сплати різноманітних мит, але і від зупинки подорожуючих у гостинних домах і корчмах.

У Східному Поділлі помітно виділявся «вінницький гостинець», який починався у Вінниці і йшов далі на північний-захід. Він проходив через Якушинці, Чуднів, Красилів і до Полонного, звідки купці направлялися до Луцька. Жвавість цієї дороги спонукала до утворення на ній у 70-х р. XVI ст. нового міста – Літина, яке з часом стало відомим ярмарковим центром Поділля. Через Вінницю проходив і західний «соляний гостинець», який сполучав Коломию через Бар та інші міста Західного Поділля з Києвом [213, с. 252-253].

Головні артерії Брацлавського воєводства мали ряд додаткових розгалужень. У 1608 р. джерела повідомляють про люб'янецьку – з Луб'янець (суч. містечко Довгополівка) до Тиврова – тиврівську дороги – від гирла р. Мойси до Ворошиловець (через це поселення проходив зазначений вище коломийський шлях) [322, с. 508, 543; 193, с. 363]. Ці дві дороги поєднували «соляний гостинець» з дорогою, що вела з Вінниці в Брацлав. Остання пролягала через Вороновицю, Немирів, Брацлав і далі на південь до Балти [100]. Також у південно-східному напрямку рух здійснювався шляхом, який у джерелах називається «дорога на Дзялів». Вона проходила вздовж р. Мурафи, яка була кордоном між Брацлавським і Подільським воєводством. Відомо, що нею з Волощини на вінницький ярмарок, а також далі на північний-захід гнали великі гурти волів та іншої худоби [269, с. 196].

Важливим шляхом сполучення у 20-х р. XVIIст. була дорога, що вела з Вінниці через вороновицький ґрунт аж до Липовця і відома була як «великий гостинець» [322, с. 613]. Акти другої половини XVI ст. називають її також «старий гостинець, ідучий від Вінниці в далеку Україну» [211, с. 108]. Допустимо, що саме цією дорогою відбувалося торгове сполучення між Східним Поділлям і південними регіонами України, так як неподалік від Липовця проходила відома татарська дорога – Чорний шлях.

Окрім Вінниці, значна система шляхів сполучення вела до колишньої столиці воєводства міста Брацлав. Серед них варто виділити шлях, який занепав у середині XVI ст., що вів з Брацлава через Звенигород, Черкаси і до Києва. Про занепад, якої згадувалося вище. Ключовим залишався південний напрямок, який сполучав Брацлав з молдовськими Сороками. Для цього служила дорога з Брацлава через Драгушів (перейменоване в XVII ст. на Комаргород) і Прокопінці (Томашпіль, Мервинці), Кременчуг (Ямпіль) і далі до Сорок [322, с. 582].

У 40–х р. XVII ст. активно використовувалася дорога, яка сполучала Умань з молдавськими Ясами. Вона проходила через такі подільські населені пункти, як Орадівку, Талалаївку, Обозівку (Ягубець), Янів, Ободівку, Жабокріч, М'ястківку, Горячківку, Дмитрашівку і до Рашова, який був переправним пунктом на р. Дністер. Саме цією дорогою перевозилася на уманський ринок молдавська сіль [118]. З Умані дорога ішла через Буки, Білу Церкву до Києва, або ж через Звенигород і Смілу до Чигирини [323, с. 363; 111].

У судових документах кінця XVI – першої половини XVII ст. згадуються й інші шляхи міжміського сполучення: «...стародавній звиклий гостинець, який іде з Брацлава до Пикова, через міст стрижавський...», «...гостинець, який іде з Брацлава і Криковець, на той став Жорнищеський», «...гостинець, який іде з Іллінець до Кальника», «дорога з Адамгорода до Ладижина», «...гостинець з Тимонівки до Тростянця поєднується з дорогою з Адамгорода до Куничного» [24, с. 222, 778, 880; 321, с. 110, 111, 112, 113].

Таким чином, система доріг Східного Поділля була досить складною, вона поєднувала різні міста та села, перепліталася з важливими міжнародними

магістралями, що сприяли розвитку внутрішньої торгівлі та обміну. Завдяки цим дорогам купці з легкістю потрапляли на найближчі ярмарки і торги, а потім рухалися далі. Це були дороги, які приваблювали неохочих платити мита, а також охочих збагатитися за рахунок грабунку.

Подібна система внутрішніх торгових комунікацій була присутня і в Західному Поділлі. Частина відомих маршрутів була продовженням шляхів Східного Поділля, а також міжнародних гостинців, які вели з півдня на північ, із заходу на схід. Серед них була дорога до Бару, якою транспортувалася сіль, шлях, що вів до волинського Кременця, а також Красностав, звідки починався «волинський гостинець», який сягав польських Любліна і Казимежа [90, с. 26]. Одним з ключових міст, де відбувалася значна ярмаркова торгівля був Меджибіж, що також розташовувався на міжнародному гостинцю. Про активну торгівлю в цьому місті свідчать знайдені археологами скарби монет та інші торгово-побутові речі XV – XVII ст.: фаянсовий та порцеляновий турецький посуд, ваги, ключі, замки, підкови для ваговозів, польські монети часів короля Казимира IV, 338 угорських денарій, монети і речі з прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Бранденбургу, Голландської республіки, Угорщини [73, с. 472, 475]. Крім того, поблизу міста існував караван-сарай, тобто гостинний двір, у якому зупинялися торговці. Про це свідчать археологічні розкопки, які віднайшли 65 середньовічних монет, що карбувалися в період з 1468–1564 рр. [74, с. 307].

Серед жителів Меджибіжа ключова роль відводилася євреям, які тримали у своїх руках внутрішню і зовнішню торгівлю. Так, у 1584 р. меджибізький іудей Шмойло Данкович віз на ярмарок до Бару: барилі горілки, дві ручки меду, камінь воску, коропа, шкури кіз і ягнят, шкурки білок, дві тахри угорських ножів, півтори поставки свєбодзинського сукна, лунське сукно, ковпаки (шапки) [282, с. 110].

Міська торгівля не завжди притягувала купців одними лише ярмарками, доволі часто вони прибували і на місцеві торги, які в різних містах нічим не поступалися великій ярмарковій торгівлі. Сам по собі ярмарок був місцем збуту продуктів промислу, домашнього ремесла та різного роду харчів [156, с. 357].

З документа кам'янецького каштеляна і подільського старости Теодорика Буцацького 1452 р. відомо, що торг у Кам'янці відбувався щоп'ятниці. У цей день своє м'ясо і м'ясні вироби могли продавали лише міські м'ясники, натомість у суботу – всі охочі, у тому числі і мешканці навколишніх сіл. В усі інші дні, окрім неділі, продаж м'яса відбувався в кіосках місцевих м'ясників на головному польському ринку [291, с. 108]. Люстрація 1552 р. повідомляє, що на вінницький торг з волості везли віск, велику рогату худобу (особливо волів) та шкіри, за це бралось мито господарське: від каменю воску по 4 гроша, від вола – по 3, від шкір – по польському грошу [38, с. 604].

Міська адміністрація всіляко сприяла такій торгівлі, бо це приносило свої прибутки в казну. Однак доволі часто, поява торгу відбувалася стихійно, що викликало невдоволення в ремісничої верхівки міста, яка всіляким шляхами намагалася впливати цю торгівлю, шукаючи при цьому підтримки з боку уряду міста або ж власника.

Торг у місті не завжди закінчувався позитивно для купців, оскільки нікому не гарантувалася безпека від розбійників та крадіїв. Для прикладу, у 1604 р. у судовому позові до князя Януша Острозького говорилося про пограбування підданого з маєтку Жорниць Герасима Бартошенка війтом міста Айсина (Липовця), яке було у власності князя. З цього документа дізнаємося про майно, що везлося до містечка на торг і було пограбовано: «кляча, яка коштувала 7 коп грошей литовських, хомут, дуга – копа грошей литовських, мука житня третинник – півтори копи грошей, ложник новий – 70 грошей литовських, сокира – 15 грош литовських, репи півтретинника – 20 грош литовських», з постраждалого було знято «кожух новий баранячий, що коштував півтори копи грошей, сермагу – копа грошей, пояс з мішком (у якому 5 коп литовських було), з ножами, з огнивом – коштував 8 грош литовських» [24, с. 875–876]. Названий випадок яскраво демонструє перебільшення владою міста своїх повноважень. Замість створення в місті сприятливих та безпечних умов ведення економічної діяльності, управлінці навпаки займалися свавіллями. Безпеку від цього мали

лише багаті і шановані купці, приїзд яких був на руку уряднику, оскільки перетворював такого роду захід (торг чи ярмарок) на більш статусний.

Амбіції власників міст схилили їх до клопотання в короля особливих привілеїв для своїх володінь. Так, у 1635 р. король видав розпорядження, згідно з якими в Кам'янці, Барі, Шаргороді, Борщові і Чечельнику організовувалися спеціальні склади, де купці і міщани зобов'язані були купувати вина, привезені з-за кордону шляхтою і зарубіжними купцями. Місцеві купці не мали права їздити за цими товарами до Італії та Угорщини [215, с. 284]. Свідченням активного економічного розвитку регіону і вказаних міст є значні нумізматичні скарби XV – XVII ст. [68, с. 97–126].

Таким чином, внутрішня торгівля Поділля була відображенням економічного розвитку краю. Протягом досліджуваного періоду її ключовими складовими були ярмарки і торги. Це були організовані економічні заходи, які відбувалися в містах і містечках та мали на меті отримання прибутку від прибулих купців, купівлі-продажу необхідних товарів як місцевого, так і закордонного виробництва, налагодження і встановлення міжцивілізаційного економічного співробітництва. Прикордонний статус Поділля сприяв побудові широкої мережі шляхів сполучення – «гостинців», які поєднували і полегшували рух купців від одного ярмарку до іншого, що поряд із розвиненим ремеслом і наявними промислами було ключовим у подільській торгівлі, центральними осередками якої були міста Кам'янець, Вінниця, Меджибіж, Бар, Язловець та інші.

4.3. Північно-західний та північно-східний напрямки торгівлі

В економічному розвитку Подільської землі одне з провідних місць відводилося північно-східному і північно-західному напрямкам торгівлі. Широка система доріг сприяла швидкому обміну товарами, як власного виробництва, так і привозних. Серед торгових партнерів Поділля були міста Польщі, Німеччини, Великого князівства Литовського та Московської держави. Економічні контакти

були також з містами Ганзейського економічного союзу, серед яких особливе місце відводилося Гданську та Новгороду.

Однак згаданий напрямок подільської торгівлі мав ряд своїх особливостей, які не завжди були позитивними для подолян. Одним з таких моментів в історії Поділля було економічне і торгівельне протистояння зі Львовом. Цей економічний центр Руської землі був ключовим містом для подільської північно-західної торгівлі. Воно мало право складу і сильну торгівельну спільноту, яка домагалася свого контролю над торговими шляхами, що вели як у східному, так і в західному напрямку. Львівське купецтво зуміло пристосуватися до тогочасної системи регламентації, фіскалізму, примусових доріг, станцій, складів, що заковували торгівлю в мертву систему, яка була позбавлена живої конкуренції [128, с. 73]. Економічні важелі впливу львів'яни сприяли їхньому зверхньому ставленню до купців з інших регіонів України. Подільські купецькі групи та володарі намагалися позбутися зупинок на шляху до західноєвропейських ринків і в цьому процесі ключова роль відводилася польському королю, який міг своїм рішенням підтримати одну зі сторін.

Так, король Владислав III Варненчик (1434–1444 р.) наказував старостам, бурграбіям, державцям та іншим урядовцям руських земель оголосити публічно на ярмарках та в інших людних місцях, що під загрозою тілесної кари й арешту всіх товарів купцям заборонялося їхати з новими, не визначеними дорогами, оминаючи львівський склад, так само, як і встановлювати нові незаконні мита [82, с. 62]. У 1526 р. вже король Сигізмунд I Старий видав подібну грамоту, у якій зобов'язував кам'янецького старосту контролювати рух купців і відвідування ними львівського складу [128, с. 46–47]. Таким чином, з волі короля в протистоянні Кам'янця із Львовом переміг останній.

В умовах постійного контакту між торговими групами Кам'янця і Львова відбувалося налагодження економічних відносин. Так, одним із перших серед кам'янецьких купців, хто мав торгівельні інтереси у Львові був Генрік Ример, який у 1383 р. співпрацював з львів'янином Миколаєм Фреудентлем. У тому ж році відомо і про Фридлова з Кам'янця, який тримав у Львові будинок і земельну

ділянку, до того ж він був покупцем львівської цирульні. Джерела XV ст. повідомляють про купців Захаріаша Котлубея і Клосмана з Кам'янця, які перебували в місті Лева в 1407–1410 рр. У 1414 р. син Клосмана (ім'я не відоме) отримав від львівських райців 3 копи і 20 грошей за якийсь товар і послуги [291, с. 94–95]. Інший купець з Поділля Міхал постачав на львівський ринок віск і перець, а також різноманітні східні товари. Підприємливим та заможним подільським купцем того часу був Бертольд, якому львівські райці в 1407 р. оплатили підводу до Кам'янця [291, с. 94].

Протягом 40–х XV ст. Львів у торгових справах відвідували ряд інших кам'янецьких купців, серед яких Давид (1441), Пйотр Пферт, Іван Вишня (русин), а також Ісачко (єврей) та Богдан (1442). У 1443 р. документи дають інформацію про подільського вірменина на ім'я Аведіс, який торгував у місті згожелецьким сукном (ймовірно, що це сукно було придбано ним на Заході Польщі, а саме в місті Згожелець – А.В.), також вірменина Черкиса, Івана сина Тугулбеіна, Міхала Кіцькільморіна (Michała Kickilmorina) з Кам'янця. У 1444 р. згадується Іван Коштанович з Кам'янця, який займався торгівлею з волоськими містами і турецькими краями. У 1444–1448 рр. джерела згадують про Пйотра Дармопиху (Darmorychu), який часто перебував у Львові, а також приїздив на приміський ярмарок, де продавав східні товари і різного роду текстиль, у тому числі і вельвет. Торгівельні контакти підтримували також Томек (1442), Ніклос з Кам'янця, який у 1443 р. продав отриманий у спадок від батька будинок у Львові; Йосім Ганус Гонтер з Кам'янця, що придбав у 1446 р. будинок на львівському ринку [291, с. 95–96].

Деякі купці мандрували з власними товарами на Захід. Зокрема, через Галичину і Волинь (Луцьк) кам'янецькі купці протягом XV – XVII ст. їздили до Перемишля, Радома, Казіміжа, Ряшева, Курова та інших міст Польщі. Часто відвідували Краків та Люблін, куди постачали віск, східні товари, переганяли табуни коней, волів тощо.

У 30–40-х рр. XV ст. у Перемишлі вели торгівельну діяльність брати Марцин Помпенговер і Вавринець з Кам'янця (проти них позивалися до суду із-

за боргу). У 1438 р. в Перемишлі перебував Томко з Кам'янця, про що свідчить судова справа проти нього [215, с. 286]. У період з 1520–1547 рр. купці з Кам'янця відвідували ряд північно-західних та північно-східних міст Європи, серед яких, за дослідженням Ф. Кірика, були такі: Безл, Бохня, Борисов, Ходорув (Chodorów), Дубно, Грудек, Ярослав, Казіміж (біля Кракова), Клодно, Кобрин, Краків, Куров (коло Любліна), Ласкарзев, Луков, Намислів, Нове Місто, Новогрудок, Острог, Пацанов, Познань, Перемишель, Псков, Радом, Стрижів, Туробін, Урзедів, Вільно, Вислиця та інші [291, с. 96].

У другій половині XVI – першої половин XVII ст. економічні контакти подільських купців активно велися в західному напрямку. Як і раніше, ключове місце тут відводилося вірменським купецьким спілкам. Так, у 1559, 1572, 1575 рр. джерела повідомляють про судові справи між кам'янецькими купцями та їхніми партнерами з Перемишля та Кракова, які стосувалися несплати боргів [215, с. 289-290].

Міжнародний торговий обіг проходив різними шляхами сполучення. Так, у північно-західному напрямку перевезення товарів відбувалося по широкій системі річкових артерій. Так, р. Західний Буг входила до басейну р. Вісли, що дозволяло з'єднати західноукраїнські землі з Балтійським морем і містом Гданськом. Поруч з цим, провідне місце відводилося сухопутним дорогам, міжнародним «гостинцям». Один із таких шляхів проходив через Поділля поблизу міста Меджибіж. Тут виявлено німецькі товари, серед яких торгові пломби і гроші, що стало доказом існуючої торгівлі. У свою чергу, історик С. Стопенчук стверджує, що цей шлях починався на півночі Німеччини та мав ряд розгалужень у Європі, а в південному напрямку доходив до турецького міста Ізнік (відшукані фрагменти кераміки з розписом у стилі «halic», що вироблялося східними майстрами в XVI ст.)» [255, с. 45–48]. Тобто, це була міжнародна лінія економічної комунікації, у якій Подільська земля відігравала провідну роль.

У досліджуваний період у зовнішній торгівлі українських земель провідне місце належало балтійському місту-порту Гданську. Місто входило до економічного об'єднання Ганзейський міст. У 1466 р. Корона Польська і

Німецький Орден уклали Другий Торунський мир, за яким у руках Гданська зосередилася майже вся заморська торгівля. Польський король Казимир IV надав місту низку привілеїв, серед них право на самоврядування, дозвіл карбувати власну монету, гостьове право, дозвіл на відкриття і закриття порту та утримання власної берегової охорони. Король також зобов'язувався не зводити в межах міста будівлі та засновувати поблизу нові міські утворення, аби цим не створити ймовірних конкурентів [228, с. 225].

Умови у Балтійському регіоні склалися таким чином, що місто стало процвітати, його відвідували торговці з різних частин Європи, в тому числі і з Поділля. У цьому напрямку йшло українське зерно, переганялися череди волів, поставлявся попіл, поташ та інші лісові товари [169, с. 83; 83, с. 37–40]. Митні записи Львова, через яке пролягала кам'янецька дорога до Гданська, повідомляють, що серед товарів з Кам'янця і Поділля взагалі, на ринки Польщі потрапляли великі гурти волів, коней, овець і волячі шкури, віск, мед, риба, «коріння», лій, збіжжя, опончі, чистий шовк, різні вироби шовкової і вовняної тканини (пояси, тасьма), родзинки [215, с. 288].

Воли та коні були одним із найпопулярніших товарів, що надходили до міст Ганзи. Їх також продавали великими партіями на ринках Центральної Європи, а також у прикордонних містах Польщі – Кшепіце, Бжег, Сьвідніца, Шрем (у 1524 р. у цих містах були організовані волові ярмарки). Цією торгівлею активно займалися купці з Бранденбургії, Саксонії, Тюрингії, Лейпцига, Дрездена та ін. [169, с. 84]. Ціна молодого вола в Кам'янці була 2 злотих, за добре доглянутого – 3 копи грошей кам'янецької монети [215, с. 289]. Значно вищою вона була в 1560 р. і становила 6 злотих, а на 1641 р. піднялася до 60 злотих. Це було пов'язано зі зростанням попиту на м'ясну продукцію через збільшення чисельності населення в Європі. Історик В. Берковський стверджує, що в середньому ціна одного вола від місця його випасу (наприклад Волині) до місця зарізу (в Данії чи Німеччині) зростала на 146–175 % від собівартості [75, с. 170].

Масштаби цієї торгівлі були досить значними. Так, у 1532 р. вінницький купець Мішель, який мав коронний привілей на цей вид торгівлі, купив у

Молдавії 2 тис. волів [169, с. 83], які в майбутньому були відправлені в північно-західному напрямку. У більшості випадків худобу на продаж гнали шляхтичі або їхні піддані. Вони мали право не сплачувати митних поборів, рухатися вільно, не прив'язуючись до певного ярмарку, тому доходили зі своїм товаром до закордонних міст, де їхній товар купували іноземні купці. Так, на весні і влітку 1607 р. з Поділля через Тербовлю було прогнано близько 6 тис. волів, більшість з яких належала вінницькому та брацлавському старості Валентину Калиновському та іншим подільським шляхтичам [128, с. 177].

Торгівля волами, як і будь-яка інша в цьому напрямку, регламентувалася короною. Вона мала відбуватися у визначених місцях і за визначеними маршрутами. Такими були старі волові шляхи, які починалися в Молдові, потім через Снятин – Коломию – Галич – Рогатин – Бібрку – Львів – Вишню – Мостиське – Перемишль – Ярослав ішли далі до міст Західної Польщі. Однак основний маршрут для перегону тварин пролягав через Кам'янець – Тербовлю – Поморяни – Гологори – Буськ – Белз – Замостя – Красний Став і доходив до самого Гданська та був завдовжки 900 км [168, с. 84]. Експорт худоби в цей час досяг такого рівня, що митна служба почала відчувати труднощі в здійсненні контролю за цією торгівлею. Це супроводжувалося зростанням кількості порушень, які сприяли появі нових королівських привілеїв, розпоряджень про заборону переганяти волів з Поділля на Волинь, рух дозволявся лише в сторону Львова [75, с. 168]. Ситуація не змінилася і в наступні роки. Так, у 1615 р. адміністратор державних мит князь Януш Острозький повідомляв короля, що з Київщини, Волині і Брацлавщини волів женуть «різними і незвичними шляхами, митні комори і прикоморки...обминають» [172, с. 12].

У північно-західній торгівлі Поділля протягом XV–XVI ст. значне місце відводилося експорту деревини і продуктів деревообробних промислів. Спільною метою для українського купецтва було вивезення товару насамперед до Гданська, оскільки ціна на них у цьому місті була вищою, ніж у середині регіону. Серед цих товарів у 50–60-ті рр. XVI ст. найбільшого попиту набув попіл. У люстрації кам'янецького староства 1570 р. зазначалося, що в старостві «...було

перед тим чимало лісів для палення попелу і роблення різних лісових товарів, але тепер для попелу вже дерева майже нема зовсім, лише до роблення ванчосу* й клепок можна б ще дещо знайти» [215, с. 288]. У другій половині XVI ст. одним з найбільших гравців на ринку деревини були князі Острозькі. Так, у квітні 1583 р. київський воєвода Костянтин Острозький продав у Гданську 2 ком'яги попелу і 5 ком'яг жита з волинських володінь, а з інших волинських і подільських маєтків – 9 ком'яг попелу і 2 ком'яги жита [172, с. 13].

Великий попит на ринках Західної Європи також мав поташ, що використовувався у виробництві пороху, тканин, скла, мила, паперу, вибілюванні полотен і бавовнях тканин. Європейські джерела XVI ст. повідомляють: «поташ є товаром дуже великого значення, це є деревина придатна для різноманітного використання, особливо для корабельного виробництва, а також ванчос, який відзначається надзвичайною міцністю» потрапляли з Гданська через Нідерланди навіть до Італії [244, с. 49; 168, с. 83].

Варто відзначити ще один різновид торгівлі, на який досить рідко звертають свою увагу науковці. Це торгівля хутром, що займала провідне місце в економічних контактах Поділля з містами Ганзи протягом XV ст. Конкретні дані про неї містять торгові книги і ділова переписка торговельного дому Фекінгузенів. Організаторами сімейної фірми були брати Гільдебранд і Зіверт, які вели активне співробітництво, починаючи від Новгороду і закінчуючи Брюге та Лондоном. Джерела наводять детальну номенклатуру хутра, яким торгували ці представники. Так, у торговельних книгах фірми Фекінгузен зустрічається подільське хутро – «podolsches werk». На думку М. Леснікова, слово «werk» може означати будь-яке хутро або більше вузьке значення, яке важко пояснити [192, с. 62, 65]. Ймовірно, що серед цих товарів було хутро подільських бобрів, куниць, ондатр та лісових звірів.

Головними контрагентами дому Фекінгузен були міста Гданськ, Рига, Ревель, з яких присилалося хутро. Так, у період з 1418–1421 рр. з Гданська

* ванчос – корабельні дошки з дубового або соснового дерева, довжиною бл.3, шириною до 0,5 м.

експортовано 3 тис. «podolsches werk», вартістю 126 марок у прусській валюті, литовського товару – 9 163 штуки, що коштувало 469 марок. Усього було відправлено 3 782 штуки, що майже в 3 рази менше, ніж за попередній період. Гданськ був центром торгівлі хутром не тільки для свого «хінтерлянда» (територія навколо торгового порту), але й інших, дальніх районів. Серед записів згадується також «мазовецький товар», «угорський товар», «фінський товар» і «шведський товар» [192, с. 72, 75, 81]. Можемо допустити, що ганзейський порт балтійського моря не лише приймав подільську деревину і волів, а й був місцем збуту продуктів хутового промислу, що розходилися по ринках усєї Європи. Так, у 1460 р. місто відвідало 11 голландських торговельник кораблів, у 1475 р. – 160, у 1530 р. – 235, у 1583 р. – 1015, у 1557–1600 рр. через Зунд і Гібралтар до берегів Іспанії, Португалії та Італії прибуло 781 судно з Гданська [228, с. 306, 308]. Тому ймовірно, що карта поширення товарів з Поділля була досить широка, однак унаслідок перепродажу його географічна належність втрачалася або узагальнювалася.

У ході торгового співробітництва з північно-західними країнами і містами розширювалася мережа економічних контактів. Зокрема, з метою поглиблення торгових комунікацій з Подільським воєводством місто Кам'янець відвідали купці з далекої Шотландії. Останні поставляли місцевим ремісникам партії ягнячих та кролячих шкірок, а на місцевих ярмарках і ринках продавали власні вироби зі шкіри, а також свинець. Для розширення та вдосконалення своєї торговельної діяльності на українських землях у першій половині XVII ст. шотландці на певний час осіли в місті [215, с. 290].

Окрім польських міст і країн Західної Європи, не менш важливим був північно-східний напрямок торгівлі. Будучи транзитною територією, Поділля мало можливість долучатися до міжнародного економічного обміну по осі північ-південь. Через Поділля проходило декілька доріг, якими рухалися волоські, турецькі, московські та місцеві групи купців. Серед них Брацлав – Буки (на Гнилому Тікичу) – Біла Церква – Київ [259] (саме цим шляхом свого часу подорожував з Москви монах Зосима) [84, с. 38]; Вінниця – Паволоч – Біла

Церква – Васильків – Київ [259; 121, с. 46]. Саме через Київ подільські та іноземні купці рухалися далі на північ до Новгородської та Псковської республік, Тверського князівства, Смоленщини, Брянщини [259].

Для того, щоб дістатися північних земель активно використовувався шлях через землі Великого князівства Литовського. Помітне місце на цьому маршруті посідав Луцьк, до якого можна було потрапити двома дорогами. Перша з них ішла через Тернопіль – Вишнівець – Кременець – Дубно, а друга – вела через Шаравки і з'єднувалася з Кучманським шляхом, далі через Чорний Острів і до Вишнівця. Саме через Володимир і Луцьк до Кам'янця йшли транзитні шляхи з Польщі, Литви та північно руських земель [215, с. 283; 171, с. 137].

Не менш активну роль у цій торгівлі посідали білоруські міста Великого князівства Литовського – Пінськ, Мінськ, Слуцьк. Товари з цих ринків в основному доставлялися водними артеріями до Луцька, далі суходелом потрапляли на місцеві ярмарки і торги. Можемо допустити, що вони досягали також меж Подільської землі. До мережі міст, які посіли своє місце в торгівлі півночі з півднем належали також Друцьк, Вітебськ, Великі Луки, Новгородок, Вільно, Полоцьк [256, с. 87-89].

У XV – XVII ст. купецькі групи вели активну торгівлю з Московською державою. Люстрація кам'янецького староства 1565 р. повідомляє, що «...мито береться з купців, як з тих, які від Турок до Москви, і до Литви, як до Львова їздять, пану Вілковському 600 золотих у польській лічбі, за куф мальвазію 50 злотих, за пів каменю перцю 10 злотих...» [18, с. 169]. Ці мита викликали невдоволення львівського купецтва, тому вони продовжували домагатися від короля врегулювати це питання на їхню користь, тобто змусити, щоб потік купців до Польщі, Литви та Московської держави йшов через Львів. У квітні 1527 р. Сигізмунд I виніс рішення про заборону купцям переїздити через Кам'янець із Туреччини і Волощини до Литви і Московії, так і при поверненні звідти, а також іншими незаконними шляхами, минаючи львівський склад. За порушення королівського привілею передбачалося затримання і конфіскація товарів купців-порушників. За виконанням цього мали стежити кам'янецький староста та

урядники інших подільських міст [215, с. 292]. Проте така позиція короля досить часто не збігалася з позиціями як шляхти, так і інших зацікавлених осіб, що отримували від цієї торгівлі прибуток.

З півночі, а особливо з московських земель, на подільські ринки привозили різноманітні шкіри, хутро, червона юфть, хутро білок, соболів, куниць, горностаїв, норок, лисиць, сідла, уздечки та інші частини кінської упряжі, холст, крашнина, «рибій зуб» та ін. [215, с. 292; 256, с. 107–108; 128, с. 16]. У свою чергу, у протилежному напрямку ішли дорогі товари зі Сходу (турецькі килими, шовк і вироби з нього, різні тканини, прянощі, вина, кінські обладунки, фарби, «ляк», клей, камка шамська, куфтир, байберка), дорогоцінне каміння, металеві вироби, різні жіночі прикраси та ін. [215, с. 293; 81]. Українські землі між Дністром, Південним Бугом і Дніпром слугували дорогою з Молдови-Валахії до Москви через Брацлав, Вінницю, Корець, Дубровицю і Пінськ [99, с. 63–65].

Джерела повідомляють, що московські товари в кам'янецьких торговельних операціях мали велике значення і використовувалися як засіб платежів у різних випадках. Так, вірменським судом 23 липня 1579 р. розглядалася справа проти кам'янецького міщанина Султана, який готовий був сплатити борг московськими сіро-бурими песцями і хною [215, с. 292-293].

Більшість товарів, які експортувалися до північно руських земель, також завозилися на ринки Великого князівства Литовського. Серед литовських міст, з якими здійснювалась активна співпраця, було місто Вільно. Воно згадується у кам'янецьких судових актах під 1520, 1547, 1627 та 1632 рр. Для прикладу, у 1627 р. купці з Кам'янця, Вільнюса і Порти, об'єднавшилися у спілку і закупивши товари в Туреччині, здійснювали товарообмін ними в Яссах, Кам'янці і Вільнюсі. А у 1632 р. із Стамбула і Мессіни (Греція) до Кам'янця повернувся купецький караван, до якого входили також і купці з Вільнюса [215, с. 291].

Вільно як місто стояло в досить зручному для розвитку торгівлі місці. Через нього проходив торговельний шлях, що вів зі східної Пруссії та Польщі в глибинні литовські землі [159, с. 121]. Ця особливість приваблювала подільських купців, які мандрували в далекі краї для здійснення своїх торговельних операцій

і укладання угод. Цьому активно сприяла мережа білорусько-литовських ярмарків і торгів, які наповнювалися товарами з прибалтійських і московських земель.

Таким чином, північно-західний та північно-східний напрямки подільської торгівлі склалися у давні часи і продовжили активно розвиватися в досліджуваний період. Будучи транзитною територією та маючи вихід до значної кількості міжнародних торгових шляхів, подільське купецтво розширювали сферу економічної співпраці. У західному напрямку активно розвивалася торгівля з містами Корони Польської – Краковом, Люблінном, Ярославом, Гданськом. Асортимент торгівлі був досить широкий, починаючи з зерна, худоби, ремісничих виробів, дерева і закінчуючи хутром та східними товарами. У протилежну сторону ринули різноманітні тканини, прикраси та залізо. Ключовим містом із середини XV – протягом першої половини XVII ст. був порт Гданськ, куди прямували товари як з Поділля, так і інших українських земель. Активні торгівельні зв'язки здійснювалися з Великим князівством Литовським та білоруськими землями, які були його складовими. Серед найбільш відвідуваних міст були Друцьк, Вітебськ, Новгородок, Полоцьк, Вільно. Також купецькі групи відвідували Новгородську та Тверську республіки, міста Смоленщини та Москву. Уся зовнішня торгівля служила інтересам транзиту, здобуваючи при цьому великі запаси товарів, які використовували і на внутрішньому ринку, що дозволяло Подільській землі залишатися конкурентною одиницею, перебуваючи на прикордонні зі Степом.

4.4. Торгівля з країнами чорноморсько-середземноморського басейну

Географічні умови сприяли перетворенню Подільської землі на місце перетину різних торговельно-економічних шляхів, що поєднували Центрально-Східну Європу з країнами Сходу. Окремим вектором став південно-східний напрямок, особливо землі сучасної Туреччини. Це пояснювалося бажанням установити двосторонню торгівлю між балтійським і чорноморським регіонами та забезпечити сторони необхідними товарами [326, с. 30]. Співпраця

здійснювалася через два економічних маршрути сполучення – кримський, більш відомий як «*via Tartaria*» і молдавсько-турецький. Рух по них був дозволений привілеями короля або великого князя, і мав приводити купців до міських митниць. У разі руху по «незаконних» дорогах купцям загрожувала конфіскація товарів та возів, крім того, такі мандрівки були позбавлені гарантій безпеки [80, с. 235].

Утворення Подільського князівства зумовило появу змін у системі міжнародних економічних контактів, які в цей період активно розвивалися. Південний напрямок зовнішньої торгівлі був привабливий не лише для Поділля, але й для інших українських земель. Серед них особливо виділялася Руська земля з центром у місті Львів. Саме цей торговий центр став головним економічним конкурентом столиці Подільського князівства міста Кам'янця. В 70–80-х рр. XIV ст. у транзитній торгівлі з країнами південного-сходу. Цьому сприяло розселення в цих економічних центрах вірмен. Останні зосередили у своїх руках зовнішні комерційні зв'язки, оскільки володіли необхідними якостями для цього: знали на країнах, народах, їхніх звичаях та мові, за роки мандрів здобули великий досвід при здійсненні дальніх подорожей, обізнані зі східним ринком, розумілися в потребах «Заходу», майстерно орієнтувалися в складних ринкових ситуаціях, знали товари, які користувалися попитом, мали уявлення про грошові одиниці, ціни, митні платежі в різних країнах [123, с. 69-70].

Проте близькій Подільській землі до необхідних торгових ринків дозволяло князям Коріатовичам шукати союзників і партнерів у протистоянні з центром Руської землі. Торгові домовленості і привілеї були заключенні з іншим конкурентом Львова – Краковом у 1375 і 1385 рр., купці якого отримали вільний прохід «татарською дорогою» до самого Білгорода, що мав важливе економічне значення – був морськими воротами Поділля [128, с. 40; 80, с. 237].

Протистояння Кам'янця і Львова було досить інтенсивним і нерідко вирішувалося самим королем. М. Грушевський слушно писав, що центральне місце Кам'янця в південно-східній торгівлі було здобуте і зберігалось силою фактичних обставин свого положення й силою свого купецтва, а не дорогою

привілеїв [128, с. 45]. У цій економічній боротьбі львів'яни перемогли, використовуючи різноманітні методи впливу. Так, у 1379 р. волинський князь Любарт видав грамоту, у якій заявляв, що не має наміру «дозволяти жодному купцю ані з Польщі, ані з німецьких земель переїжджати зі своїми товарами через [свою] землю в напрямку Поганського краю» [83, с. 60]. Таким чином, львів'яни також здобули підтримку князя, який значною частиною власних земель контролював одну з доріг, що вела на південний-схід.

Цей напрямок торгівлі був актуальним у той час ще й тому, що в цьому була зацікавленість Улусу Джучі, який також не стояв осторонь цих економічних питань. У 1372 р. Мамай від імені хана Мухаммад-Булака (1370–79) подарував торговельні привілеї краківським купцям. Проте вже в 1379/1380 р. подібний ярлик отримав і Львів, щоб тим самим створити конкуренцію Кракову. Таким кроком хан не дозволив краківським торговцям стати монополістами в торгівлі зі Сходом [122, с. 26].

На нашу думку, такого роду домовленості могли існувати також і з Подільським князівством, оскільки більшість торгових маршрутів пролягали через його територію. Ймовірно, що однією з умов такого договору на початкових етапах існування князівства була сплата данини подолянами, про що говорить ряд грамот князів Коріатовичів. На думку О. Білецької, «данина була скоріше за все способом отримання тимчасових гарантій від набігу татар» [74, с. 98].

Допустимим є те, що в 60–і р. XIV ст. татарський темник Мамай намагався налагодити економічну співпрацю з Литвою та Польщею, не бажаючи зосередження в руках Венеції та Генуї всієї торгівлі Заходу зі Сходом. Створення нових північних сухопутних торговельних шляхів, які цілком були незалежними від чорноморської торгівлі, було перспективним кроком. Однак, час «Великої зам'ятні» звів ці ідеї нанівець, на перший план вийшли не загальноекономічні інтереси всієї Золотої Орди, а інтереси окремих її улусів [122, с. 29].

Важливість співробітництва з Великим князівством Литовським відкрив для себе й останній легальний правитель усього Улусу Джучи – Тохтамиш. Він був союзником князя Вітовта, з яким здійснив два походи в Крим, щоб повернути

його під свою владу [265, с. 230]. Приблизно в цей час відбулося надання ханом Тохтамишом ярлика на українські землі – на Захід від Дніпра і Ворскли – на користь ВКЛ. Цим документом підтверджувався вже існуючий стан речей [265, с. 230–231]. Тому не дивно, що в XV ст. південний кордон ВКЛ ішов руслом Дніпра, а на південному-заході він був позначений за допомогою двох груп міст Південного Поділля: Качибей (Хаджи-бей) і Маяк [273, с. 69]. Останні входили до «Списку міст Свидригайловичих» 1432 р. [44]. Другу групу південних подільських міст складали Ябу-город, Баликли (Баликлея, Балаклея), Караул (Сторожове місто), Чорний город (Чернь, Чернгород) і Дашів-городище (знаходилися поблизу Чорноморського узбережжя, у басейні середньої і нижньої течії р. Південний Буг, а також у низині Дністра і Дніпра) [273, с. 70–71]. Розширення юрисдикції Поділля на південь дозволило великому князю отримати вихід до Чорного моря. Це у свою чергу дозволило розширити економічну співпрацю з Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Трапезундською імперією [268, с. 29].

Доступ до моря та торговельно-економічних артерій євро-азійського простору зумовили бажання Вітовта укріпитися у вказаному регіоні. Тому за його вказівками подільський староста Гедигольд збудував замок при гирлі Дністра, коло Білгорода, тобто Аккермана. Про це повідомляє мандрівник першої чверті XV ст. Гільберт де-Лянуа [251, с. 105]. Поруч із цим містом існувало ще одне, важливе з економічного й оборонного плану, поселення Чорний город, яке розташовувалося на лівому березі Дністра і було відоме як Маврокастро [219]. Це було одне з південних міст Поділля, які лежали поблизу «татарської дороги».

Торговельно-економічне значення на цьому шляху мало місто чи поселення Маяк, локація якого привертала увагу багатьох дослідників татарського минулого України. Згідно з інформацією, що міститься в ханських ярликах кінця XIV ст., це був давній перевіз через р. Дністер [219]. У 1648 р. Гійом Лавасер де Боплан позначив його на «Генеральній карті України» як Мауак В. (Transitus – переїзд), поблизу Чорного города [62]. Найбільш вірогідним, що саме цим бродом переїздили торговці, що рухалися в бік Білгорода з Брацлава. У 1419 р.

мандрівник Зосима їхав «татарською дорогою», що вела на «великий дол» – Дністрянську долину, яка була віддалена від Брацлава на 50 миль (близько 80 км) та 3-х днів від Білгорода і по цьому шляху був перевіз «под Митеревыми кышинами». Можна повністю погодитися з думкою Ф. Петруня, який писав, що «головна татарська дорога з Поділля – Кучманський шлях, давала відгалуження до району сучасного міста Дубосари (Молдова) (т.зв. Шпаків шлях) та до Маяцького перевозу» [219]. Більше того, саме татарські шляхи, які ішли в Поділля, та в інші частини України, були старими сухопутними торговими дорогами.

Залишки будівельної діяльності литовців у цьому регіоні дозволяють стверджувати про її активне використання. У більшості випадків ця політика приписується саме великому князю Вітовту. Одним із відомих фактів є існування Вітовтового броду, який локалізують у районі Первомайська (Миколаївська обл.), недалеко від Торговиці. Остання свого часу відіграла ключову роль на євразійській торговій магістралі відомій як «via Tartaria» [276, с. 17]. Михайлон Литвин писав, що на Тавані ще в середині XVI ст. стояв кам'яний будинок «із склепінням», так звана Вітовтова баня, де колись жив митник, що збирав великокнязівське мито. Мемуарист Мартин Броневський, який відвідував Крим у 1578, 1579 рр. писав, що за Вітовта було збудовано «баню» – митницю і кам'яний міст на Бузі [246, с. 102].

Крім руху в сторону Білгорода і Молдавського князівства, литовці освоювали і кримський напрям у Північному Причорномор'ї. Так, активно розбудовувалася гавань у Хаджибеї (Качибеї), і здійснювалася спроба використовувати його як порт. Історик О. Сидоренко писала, що «за наказом Ягайла у 1415 р. саме сюди, а не до Білгорода був направлений транспорт зерна для Візантії» [246, с. 102]. Можливо, що контроль над Білгородом до того часу вже був втрачений.

Одним з провідних економічних центрів півдня України було місто Кафа (суч. Феодосія). Саме ця генуезька колонія в Криму займала помітне місце на українському відгалуженні «Великого шовкового шляху». Кафські купці могли

вільно рухатися будь-якими торгівельними шляхами Польської Корони згідно з привілеєм Казимира IV Ягеллончика [158, с. 73]. Саме «татарською дорогою» здійснювали економічні і торгові контакти купці з Криму, цим гостинцем користувалися купці з Кракова, Ярослава, Львова. Цією дорогою прибув до Кам'янець в 1559 р. кафський купець Саркіс Магдесі, а в 1561 р. – Атан-Бей з Кафи (купець виступав свідком у суді); у 1563 р. – цим шляхом прямував купець Іванес Ормянин [215, с. 294–295].

До Криму кам'янецькі та європейські купці везли різноманітний крам (сукна європейські і литовські), оксамит, шапки, рукавиці, харс (легка матерія), пояси, ремінці, ножі, коси, серпи, плужне залізо, миски, ковдри, шафран та інші дрібні речі. У протилежному напрямку доставлялися «татарські товари» або заморські, серед яких джерела фіксують прянощі (гвоздика, імбир, перець), грецький квас, коштовні тканини, зброю, шкіряні вироби, шкіри тварин, табуни волів, коней та цілий ряд інших товарів [215, с. 295]. Важливе місце відводилося шовку – сирцю. Відомо, що вірменин Лазар з Кафи в 1386 р. мав у Львові 5 каменів обробленого шовку. Інший купець з Кафи – Тайчадин – мав при собі в тому ж Львові в 1388 р. близько 3 лібр (бл. 0,9 кг) доброго (*serico bona*) і 5 лібр (бл. 1,5 кг) середньої якості (*serico vili*) шовку [158, с. 76].

На початку XV ст. у розвитку торгівельних зв'язків з Кафою був зацікавлений імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембурзький (1411 – 1437 рр.). Він заборонив німецьким містам будь-які зносини з Венецією (контролювала всю торгівлю в Середземному морі), а сам у 1418 р. відправив у Крим і Кипчак послів – братів Іоганна і Конрада Фішерів, які мали «знову влаштувати і встановити торговий шлях з заморських країн, із Кілії, Кафи і Пери та інших міст і земель – по р. Дунай до Угорщини, а звідти в сторону Німеччини» [158, с. 74]. Однак реалізація цього плану не відбулася, що було пов'язано з черговою кризою і протистояння в середині Кримського ханства, яке з новою силою розпочалося після смерті великого князя Вітовта.

Ця подія була вкрай важливою для історії і економічного становища Поділля, перш за все тому, що територія, яка контролювалася подільською

адміністрацією, зменшилася. Володіння над степовими замками на півдні, серед яких Караул, Чорний город та Качибей, було втрачено. Хоча вони й передавалися привілеєм від 30 вересня 1442 р. у підпорядкування генеральному подільському старості Теодорику Бучацькому [158, с. 76], однак не відомо чи був присутній представник старости в цих містах, чи привілей був виданий для майбутніх перспектив Корони в цьому регіоні. Така ситуація вела за собою й економічні втрати, пов'язані з морською торгівлею і фіскальними поборами. Але найголовніше – Степ знову ставав небезпечним. Достеменно невідомо, коли подільська адміністрація втратила контроль над цими поселеннями, ймовірно, що це відбулося в 40–х рр. XV ст. Мемуарист XVI ст. Мацей Меховський писав про одне з поселень так: «Дзасов, який нині розрушений і навколо нього кочують татари, – це крайній кордон держави, а раніше цей кордон знаходився коло Білгорода (Аккермана)» [220, с. 317].

Щодо торгівлі в південному напрямку, то можемо погодитися з Л. Войтовичем, який вважає, що «...незважаючи на постійну конфронтацію з часів появи Кримського ханства, торгівля тут не завмирала. У Криму її центрами були Старий Крим, Кирк-Ер, а потім Бахчисарай, Перекоп та Карасубазар. Правителі Криму – Гіреї – намагались забезпечити функціонування цієї торгівлі. Угоди Криму з Польщею 1540 і 1552 рр. підтверджували свободу торгівлі на території ханства з умовою сплати мита. Окремі торговельні угоди з Кримом, напевно, мали запорозькі козаки, які вели торгівлю дніпровським шляхом і сухоходом – Муравським і Чорним шляхами» [114]. Відомий барський староста Берnard Претвич також залишив певні відомості про економічні контакти на прикордонні у своєму щоденнику. Так, він зазначав, що «торгівля людським товаром була чи не найприбутковішою статтею на порубіжжі. Цим промислом не нехтували мешканці з обох боків «великого кордону». Захоплених у полон людей пізніше треба було викупляти, тому кількість забитих під час кожного нападу як татарських, так і польсько-литовських загонів не перевищувала звичайно кількох, найбільше – кільканадцять людей» [50, с. 11].

Таким чином, до 40–х років XVII ст. торгівля в кримському напрямку існувала й розвивалася. Вона мала різні форми і прояви, чому сприяло географічне розташування та постійний контакт. Однак відмінність основ економік двох регіонів зумовили зміну зони співробітництва на зону конфлікту. Хоча небезпека, яка існувала в степу знаходила тих, кому вона подобалася, ними були козаки.

Для подільської торгівлі важливим і близьким був молдавський ринок. Сусідство двох регіонів сприяло налагодженню значних економічних контактів, які стали можливі за рахунок широкої мережі сполучень. Через Подільську землю проходила частина шляху, який починався біля західноєвропейських міст: Праги, Вроцлава, Познані, Гданська і вів далі через Краків, Львів, Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Снятин, Чернівці (або Хотин), Серет і до Сучави [191; 337, с. 26]. До Сучави також вела подільська частина гостинця, який виходив із Кам'янця, а далі пролягав через Хотин і Дорохою [191]. Сучава була центром розгалуженої системи доріг. Один напрямок вів спочатку до Ясс, Білгорода і далі до генуезької Кафи, інший на Кілію (в гирлі Дунаю) і по суші до Константинополя. Оволодівши в 1399 р. Білгородом, а в 1412 р. Кілією, Молдавське воєводство взяло під свій контроль важливу ділянку торгового шляху. Під протекторатом Польщі воно контролювало близько 15 митних пунктів [337, с. 27], що дозволяло залишатися у виграві за будь-яких умов. Про подорож цією дорогою писав монах Зосима: діставшись до р. Дністер, яка слугувала кордоном між ВКЛ і Молдавським князівством, на перевозі мито брали з одної сторони, але розподіл прибутку ішов навпіл «...они и тамгу (пошлину с товара) берут и этим делятся на обе стороны...» [256, с. 86].

Варто відзначити той факт, що до Вітовта економічний інтерес щодо міста-порту Білгорода і до торгівлі по р. Дністер проявляли князі Коріатовичі. Для них цей регіон був більш вигідніший, ніж південно-східний, поблизу якого завжди відбувалися військові сутички. У 70–80-х рр. XIV ст. нижня течія р. Дністер і сам Білгород контролювалися «ногаєвими» татарами (залишки тих, хто вцілів після Синіх Вод) [266, с. 70]. Дочекавшись вдалого моменту в 1374 р., коли Степ

вразила низка катаклізмів, а в Молдавії помирає воєвода і починається боротьба за владу, подільський князь Юрій Коріатович вирішує втрутитися в справи сусіда. Рогозький літописець так з цього приводу писав: «ходила Литва ратью на татарове, на Темиряза (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик». Інше джерело повідомляє, про погром татар поблизу Білгорода. Князю вдалося встановити контроль над Подністров'ям з Білгородом включно. Однак варто зазначити, що подоляни захопили лише підконтрольну татарам частину міста. Інша продовжила перебувати в руках генуезців [266, с. 71]. Русько-литовський літопис повідомляє, що «князя Юрія волохове взяли себе воєводою и там его окормили», «князя Юрія волохове убили» наприкінці 1374 р. [251, с. 28, 32]. Справу покійного брата, продовжив Олександр Коріатович, якого в грамоті 1378 р. папа римський Урбан VI відзначав як активного оборонця своєї країни від татар [251, с. 37]. На думку історика Б. Черкаса: «...хоч Коріатовичі і втратили контроль над Молдавським князівством, однак зберегли його над частиною Білгорода. Окрім постійних воєн з ордами Янджи-бея та Кутлук Бугі, можливими учасниками Синьоводської битви, Коріатовичі мали союзні зносини з Владиславом Опольським, що в той час почав активно втручатися у «молдавські справи» [266, с. 72]. У наступні роки Коріатовичі продовжили утримувати свої позиції у Білгороді, про що говорить інформація про правління цим містом воєводи Констянтина. Не виключено, і що ним був Констянтин Коріатович, який поступив як його старший брат [74, с. 102–103].

Безпосередньо про подільсько-молдавські економічні відносини стає відомо з грамоти молдавського господаря Олександра 1408 р., а в 1434 р. її підтвердив його син Стефан. Цей документ являє собою положення щодо сплати мита [246, с. 97]. Згідно з грамотою головним митом було сучавське: від сукна від «гривну три гроши», якщо купити татарський товар у Сучаві (шовк, перець, камха, теренки, тем'ян, грецький квас) – «от гривну оу Сочаве по три гроши»; якщо товар куплений на молдавських торгах, то там, де його купували мають дати «гривну два гроши»; а хто іде до Львова, то в Сучаві від худоби «один грош», від 10 свиней – 1 грош, від 10 овець – 1 грош, від кобили по 6 грошей, від кожного

коня по 6 грошей, від 100 «белиць» 1 грош, від 100 лисиць – 10 грош, від овчини сураної – 4 гроші, від 100 шкур ягнячих – 2 гроша, від 100 шкур худобини – 50 грош.

Окрім цього відомо, що із Сучави йшов шлях у татарську сторону, тобто якщо купець їде до Ясс, то в Сучаві платить 30 грош, якщо до Білгорода – пів рубля сріблом. Від кожного воза в ту сторону – по 20 грош на сторожу, а якщо хто хоче погнати туди худобу має платити 4 гроши, а в Ясси – 2 гроші [53, с. 69-72].

З Сучави також ішов шлях і до «угорь» і до «бесараб». Хто повезе сукно до «бесараб», повинен дати головне мито в сумі по 3 гроші, а в Бакові 2 гроши, а що привезе звідти чи то перець, чи бавовну – у Бакові пів рубля сріблом, а в Сучаві на головне мито 1 рубль срібла. А хто куплених коней чи кобил повезе до Кам'янця, то повинен, що дав у Сиряті (2 гроша), то має дати в Дорогині, а що дав у Чернівцях (2 гроша), то має дати в Хотині. Також відомо, що з німецьких і вірменських возів бралось по 4 гроші [53, с. 69-72]. Зазначена інформація детально повідомляє про важливість молдавського ринку, і зазначає, що шлях до Білгорода все ще був небезпечний із-за татар, тому дорога торговця у тому напрямку мала обов'язково супроводжуватися сторожею.

Нестабільність у молдавських землях протягом досліджуваного періоду відбилася на становищі торгових шляхів. Так, у середині XVI ст. роль давньої головної дороги зі Львова у Волощину через Снятин переймає на себе дорога зі Львова через Кам'янець. Це було викликано тим, що в 1552 р. молдавський володар Олександр IV Лопушнян переніс столицю своєї держави з Сучави до Ясс. У такій ситуації позитивну роль зіграла географічна близькість столиці Подільського воєводства міста Кам'янця з новим молдавським політичним центром. Лінія Кам'янець-Ясси мала економічну доцільність, яка відбилася на перенесенні старих ярмарків у нові місця, які були ближчі до цих двох міст. Так, ярмарки почали проводитися замість двох міст Сипинету і Лінтесті, що на старій дорозі, у новому місці, у Хотині. Відповідно торгівельна артерія в XVI ст. йшла

через Львів – Кам’янець – Хотин – Дорогуй – Ясси – Васлу – Берлад – Текуч – Галац [285, с. 238–239].

З часом ситуація знову змінилася. У 1579 р. черговий молдавський господар знову переніс ярмарки з Хотина до Сипинету, що було недалеко від Чернівців. Головною причиною цього стало прохання молдавських купців, проте реальним мотивом до дій стала львівська сторона, яка почала отримувати малі митні доходи на старій волоській дорозі. У люстрації снятинського цля 1565 р. говорилося: «є тут знову гостинець і ярмарки бувають, але не такі значні як раніше, бо також і у Хотині іноді бувають» [285, с. 239]. Загалом молдавські ринки були досить привабливі як для українських, так і польських купців. Однак більшість купецьких груп розцінювали цю територію як транзит у сторону півдня, до багатих на східні товари ринки Туреччини.

Стамбул мав важливе стратегічне розташування, був на перехресті важливих торгівельних шляхів. Тому не дивно, що його ще називали «золотим мостом між Сходом і Заходом». Частина купців вважала місто кінцевою метою своїх подорожей, однак деякі прямували і далі до міст Бурси, Ангурії та інших центрів Леванту. Османські султани спрямовували до Стамбулу рух шовку, прянощів та інших товарів, що надходили з далекого Сходу. Крім того, ліквідація феодалських міжусобиць, митних кордонів та охорона торгових доріг сприяли економічному зростанню країни. Це також мало позитивний відбиток на зовнішньому іміджі Туреччини [177, с. 50].

Турецький султан сприяв розвитку товарообігу з північчю (українськими та польськими землями), оскільки вона приносила в казну значні прибутки. Розвиток двосторонніх домовленостей сприяв зростанню товарообігу між двома країнами. Таке поживлення економічної кон’юнктури регіону змушувало керівництво держави впливати і регулювати важливий для південної торгівлі кам’янецький торг. Для досягнення цієї мети використовувалася практика видачі торгових привілеїв. Так, у 1543 р. король Сигізмунд I розпорядився, щоб турецькі та волоські купці, везучи товари через Кам’янець, обов’язково відвідували його ярмарки, платили мито і виконували інші повинності [128, с. 45]. Але не

потрібно забувати і про те, що ця традиція існувала давно, і стосувалася не лише східних купців, але й товарообігу з містами Польщі. У 1498 р. місто Кам'янець зазнало великих руйнувань від важкої облоги волоськими військами на чолі з воєводою Стефаном, тому король Ян I Ольбрахт звільнив місто на 15 років від різних податків і складу товарів у Львові. Ці привілеї підтверджувалися королями в 1499, 1502, 1507, 1509, 1512 і 1515 рр. Саме Сигізмунд Старий у 1515 р. своїм привілеєм дозволив кам'янецьким купцям отримати вільне транспортування товарів на ринки всієї Польщі без жодного мита, а також надав пільги щодо їх перевезення. Цей привілей був також підтверджений у 1553 р. Сигізмундом II Августом [215, с. 287].

Окрім Кам'янця, у торгівлі з турками помітне місце займали й інші подільські міста, серед яких варто назвати Бар (Рів), Бережани, Золочів, Смотрич, Студеницю, Язловець, Шаргород, Могилів, Літин, Янів, Межирів, Тульчин. Саме Шаргороду 28 січня 1588 р. Сигізмунд III надав магдебургію і право складу та зобов'язував турецьких купців прямувати до нього [123, с. 69-70; 269].

Прагнення збільшити кількість торговельно-економічних угод та зацікавленість у ринках західноєвропейських держав змушувало турецьких султанів іти на деякі поступки Речі Посполитій. Так, у 1578 р. Мехмед III підписав польсько-турецький трактат, згідно з яким польські купці звільнялися від готівкових мит у Стамбулі, Бендерах та Адріанополі [215, с. 296]. Можемо припустити, що цей привілей також стосувався і подільського купецтва. Ці домовленості стали поштовхом до збільшення кількості руху купців у східному напрямку. Так, лише у Яссах джерела засвідчують перебування численних груп та караванів купців з Кам'янця-Подільського в 1587, 1588, 1611, 1621, 1623, 1630, 1631, 1632 та наступних роках [346, с. 93], які рухалися далі на південь. Крім того, польський сейм у відповідь видав ряд привілеїв турецьким купцям на безмитну торгівлю, захист їхніх інтересів, безпеку пересування в межах Корони Польської. Із середини XVI ст. польські королі сприяли закупівлі для Польщі турецьких коней, лише в 1583 р. для такої справи з казни було виділено 3 тис. злотих [215, с. 296]. Посередниками в цьому виступали львівські та кам'янецькі вірмени.

Важливим залишається питання шляхів сполучення. Так, час подорожі зі Стамбула до Кам'янця ґрунтовою дорогою тривав приблизно півтора місяця – 43 дні (до Анкари – 51, Тебріза – 110, Ісфагана – 150 днів). Натомість Чорним морем дорога була набагато коротшою, навіть за три дні можна було дістатися зі Стамбула до Галацу, а звідти – до Кам'янця відомим шляхом протягом 2-х тижнів [285, с. 243]. Термін виконання того чи того замовлення або подорожі міг змінюватися, оскільки міжнародні торгівельні шляхи притягували до себе різноманітні розбійницькі групи.

Тому для своєї безпеки торговий люд змушений був об'єднуватися в каравани. У більшості випадків їх водили вірмени. Очільник каравану був наділений великою владою, «...до тих пір, поки подорож проходило через країни, що перебувають під владою півмісяця, він мав майже необмежені права над всією експедицією, як ніби капітан корабля у відкритому морі...» [123, с. 70]. Ватажок каравану зберігав у себе майно померлих у дорозі, також він виконував судові повноваження – розбирав спірні справи [123, с. 70].

Польський історик А. Дзюбінський встановив, що на той період популярною була практика організації караванів цілим містом. Серед українських міст це здійснювали Кам'янець та Львів, до яких досить часто приєднувалися купці-одинаки з Кракова, Торуня, Нюрнберга, Слуцька, Могилева, Бродів та ін. Часом їхня загальна кількість сягала від 200 до 300 осіб. Кам'янецькі купці відвідували Вірменію, Грузію, Ірак, Персію та інші держави Близького Сходу. Відповідно і купці з тих країн відвідували Поділля. Так, впродовж другої половини XVI – першій половині XVII ст. магістратські книги Кам'янця фіксують такі приїзди. У 1650 р. перські купці везли через Османську імперію до Кам'янця східні товари і проводили з кам'янецькими купцями кредитні операції. Схожі операції проходили в 1632 р. між згаданими сторонами лише на території Ясс та Сучави [215, с. 298].

Об'єднання в каравани хоч і зменшувало можливість нападу чи розбою, однак усе ж не гарантувало безпеку. Так, у 1534 р. під Кам'янцем було знищено караван анатолійських купців, які поверталися з Польщі. Для захисту купців

давалися охоронні грамоти караванам, що прямували до Туреччини. Для прикладу, 5 серпня 1604 р. перед вірменським війтом міста Кам'янця Ніголом постав купець Голуб, син Вартереса, який сповістив суд про майбутню поїздку на південь. Тому клопотав про надання йому охоронного привілею, який був би чинний у тих краях. Суд відгукнувся на це прохання і надав відповідну грамоту, але зобов'язав купця повернути документ після повернення [215, с. 297-298].

О. Гаркавець, досліджуючи ці грамоти, встановив, що кам'янецька зовнішня торгівля не припинялася навіть у роки Хотинської війни 1621 р. Саме тоді турецька адміністрація видала кам'янецьким вірменам одночасно від 8 до 13 охоронних грамот, які забезпечували їхнє безперешкодне пересування і торгівлю на всій території Османської імперії та васальних її держав [215, с. 298].

У досліджуваній період міжнародна торгівля не могла здійснюватися без відповідних транспортних засобів, якими в той час були вози. На анатолійських дорогах використовували в'ючних тварин – верблюдів, мулів і коней. Так, верблюд міг забрати тисячу фунтів товару, мул – 600, кінь та віслук – до 300 кожен [285, с. 244-245]. У возах возили такі товари, як шовк, ладан, столовий посуд, бритви. Дуже часто ними до Корони Польської везли лимонний сік у бочках. Вживалися для перевезення товару скрині і мішки. Турецькі купці вже в той час запаковували крам у папір. Ціна транспортування між містами Львів та Стамбул становила в кінці XVI ст. 6 талерів або 7 злотих від центнера. З актів міста Львова дізнаємося, що в 1589 р. ціна перевозу була 528 флоринів, але невідомо чи в цю суму вкладалася оплата в обидві сторони чи лише в одну [285, с. 245].

Окрім сухопутного шляху, активно використовувалося морське сполучення між економічними центрами. Основні торгівельні дороги вели до Бреїлу та Галацу на Дунаї, а також Білгорода та Ізмаїлу. Використання морського транспорту було набагато вигідніше, оскільки купці витрачали значно менше часу на доставку вантажу. Крім цього, зменшувалися витрати на перевезення. За підрахунками деяких дослідників, транспортування тканин морем обходилося у 2 % їхньої вартості, у той час, як сухопутним – у 15–20 % [178, с. 97]. Однак цей

вид транспорту, можливо, було використовувати лише в певний період року. На Чорному морі, як і на Середземному, сезон навігації починався на св. Юрія – або 5 травня, а закінчувався на св. Дмитра (23 жовтня). Вживаними типами кораблів були нефи (nawy) і галеони, а найпоширенішим на водах Леванту був корабель – карамусел (karamuzal) [285, с. 245].

Серед товарів, які найчастіше експортувалися з півдня морем, було вино. Великі виноторгівці для перевезення цього продукту в дунайські порти використовували власні галеони. Багатопалубність цього корабля сприяла збільшенню стійкості і зниженню хвилевого опору, що дозволяло судну бути швидким і маневреним одночасно [361]. Також використовувалися великі човни на зразок «чайок» та ін. [178, с. 97]. Винним транзитним центром півдня було місто Кілія (сучасна Одеська обл.). За одним з митних записів, бочки вина, що прибували в Кілію з Мореї (сучасна Греція), Криту і Трапезунда «не продаються в Кілії, а після сплати ввізного податку відправляються до польських провінцій та Московщини, де вони обмінюються на місцеві продукти». Митні збори від цієї транзитної торгівлі в обох напрямках сягали 600 золотих дукатів на рік [161, с. 144]. Великі партії вина привозилися також і з Стамбула. Виноторгівці у свою чергу скуповували його в Греції, Малій Азії і на островах Середземного моря. У 1567 – 1569 рр. Хакім Коган і Абрагам Юда привезли до дунайських портів та відправили до Львова 377 куф мальвазії та 212 куф мушкателі [178, с. 98–99]. У другій половині XVI ст. османський уряд надав монополію винної торгівлі знаменитому ліванському єврею Йосипу Насі. Діставши концесію від польського короля, агенти Насі поширили свій бізнес аж до Львова, що викликало заздрість у тамтешніх купців [161, с. 144]. Це було негативним явищем для розвитку тогочасної подільської торгівлі, створення монополіста давало поштовх до зростання контрабанди на прикордонні.

У зв'язку зі зростанням у Польщі попиту на грецькі вина, які великими партіями імпортувалися до країни, було видано універсал, у якому визначалися митні комори на вина в Кам'янці та Снятині [215, с. 290]. Вони створювалися для того, щоб «жодний купець не наважувався їздити за вином і медом до Італії і

довозити їх в Корону». Цим самим заборонялося також їздити за вином і до Угорщини [174, с. 291]. Поборовий універсал 1578 р. говорив також, що в Кам'янці і Снятині від кожної імпортованої куфи мальвазія чи мускателі, привозячи чи купуючи, мали платити по 4 злотих без винятку. Часто податок на вино брався товаром [40]. Мито від вин не змінювалося до 1611 р., однак купці, які вивозили польський товар за кордон, окрім кордонного мита, платили по 4 гроша, а іноземні купці чи їхні товарні факторії в Короні і у ВКЛ – по 10 злотих [285, с. 247–248]. У 1598 р. було встановлено ще одне мито, що бралось від вивезення готівкових коштів за кордон «до волохів, мультаян і турок» купцями будь-якої національності. Його також сплачували в зазначених місцях у відношенні 6 грошей від 10 злотих протягом 10 років. Зібрані кошти відводилися на будівництво Снятинського замку. Звільнення від цього цля отримали лише турки, оскільки в тому ж самому році султан Мехмед III видав розпорядження, яким польські купці звільнялися на теренах Туреччини від сплати податку на привезену готівку [285, с. 248]. Характерною рисою митної системи литовської частини Поділля була наявність нерівних ставок оподаткування, що залежало, зокрема, й від віросповідання купця. Так, на товари мусульманина накладалося мито майже у два рази вище, ніж на християнина. Натомість у Туреччині ситуація була з точністю до навпаки [349, с. 204-206].

Через Поділля східні товари йшли далеко на Захід, і до країн Балтійського торгівельно-економічного регіону, а частина залишалася в межах краю. Серед предметів торгівлі, що прямували з півдня були: прянощі (гвоздики, імбир, перець), грецький квас, коштовні тканини, зброя, шкіряні вироби, шкіри тварин [215, с. 295], упряж, знамениті татарські луки й стріли, марокканська лайкова шкіра. З Туреччини ввозилося понад 120 окремих товарів, від склянок та бавовняних ниток до жіночого шовкового вбрання і капців [161, с. 144]. У Поділля імпортували шалі і килими, дамаські сідла, шаблі, кінську зброю, саф'ян, бакалію, тобто все, що складало комфорт і розкіш тогочасного побуту [123, с. 50].

Починаючи із XVII ст. більшість товарів зі Сходу в митних списках позначалися як «вірменські товари». Польські королі часто посилали вірмен у

східні країни за предметами розкоші (розшиті золотими нитками килими, розкішні шатра). Вірмени привозили також породистих коней, які користувалися популярністю в польських аристократів [123, с. 71]. З Поділля та інших руських земель експортувалися такі товари, як: хутро, металеві вироби, руський льон [161, с. 144], європейські сукна, оксамит, шапки, рукавиці, харс (легка матерія), пояси, ремінці, ножі, коси, серпи, плужне залізо, миски, ковдри, шафран, свинець, олово для потреб артилерії, зброю, мечі, плуги, ножі, шуби, кушнірські вироби [215, с. 295; 191, с. 88].

Чорноморський економічний басейн посідав одне з ключових місць в економічній структурі Центрально-Східної Європи. З часу встановлення османського контролю над ключовими економічними артеріями Старого Світу на Схід та португальської монополії на індійську торгівлю, стають поширеними різного роду проекти, щодо створення нових торгових шляхів. Так, близько 1564 р. папський нунцій при польському дворі венеціанець Джованні Коммендоні подав королю Сигізмунду II Августу ідею сплавити р. Дністер подільське збіжжя до Чорного моря і вивозити його далі через турецькі протоки до Венеції. Республіка Святого Марка в той час відчувала значні труднощі в поставках збіжжя і залежала від довозу залишків турецької сільськогосподарської продукції. Однак протистояння між двома країнами викликали певні ускладнення в постачанні, таке траплялося в 1563, 1564, 1570 рр. [285, с. 254].

Втілення цього плану могло принести всім сторонам доволі не погані дивіденди. Так, відповідно, Туреччина отримала б чималі кошти на транзитному миті, заповнила зерном свої сховища (1566, 1573–1574 рр. відбувся голод із-за не врожаю); Річ Посполита збільшила б експорт збіжжя в південному напрямку, а в протилежному – ринув би масовий обмін товарами зі Сходу [285, с. 254-255]. Польський король Сигізмунд Август захопився цією ідеєю і через посла Зборовського в Стамбулі намагався переконати султана в прийнятті і реалізації цього плану. Унаслідок довгих перемовин Стамбул усе ж зважився на позитивне рішення. Була також отримана згода Молдавського князівства, однак весь план

завалився через негативне ставлення до цього частини панів з Коронної Ради. Серед них був також і подільський воєвода Микола Мелецький. Опозиціонери спиралися на доповідь спеціальної комісії, яка здійснила опис р. Дністер. У її висновку писалося, що для безпечного спуску по річці необхідно буде зруйнувати пороги за Ямполем, на що потрібно було б витратити значну кількість вибухівки, яка дуже дорого коштувала. Крім того, з кінцевим рішенням затягував і сам султан, оскільки все залежало від мирних відносин з усіма сторонами. У 1785 р. перевірити судноплавність р. Дністер вирішив Валеріан Дедушицький, який спустився нею і зазначав, що «...тих великих порогів не помітив, було лише декілька мілин...». Загалом це було простою фікцією, подільський воєвода та інші члени Пан-Ради боялися показати туркам найлегший доступ до Речі Посполитої. Було ще мінімум два проекти, якими прагнули сполучити північну економічну зону з південною. До цих перемовин активно долучалася Англія, якій була цікава економічна співпраця з Близьким Сходом [285, с. 256].

Для жителів Поділля транзитний і прикордонний статус їхнього регіону сприяв появі економічних домовленостей з представниками сусідніх земель. Серед них можна виділити питання ухилення від сплати податків і дорожніх мит, а також різноманітні контрабандні справи. Досить частими були випадки інсценування грабунку та розбою, що дозволяло приховати реальні торгівельні угоди з продажу імпортованих товарів. В умовах нестабільного прикордоння розвиток таких подій був більше, ніж можливий, про що також говорять періодичні згадки про пограбування купців на подільських землях [76, с. 15]. Не остання роль у цьому належала шляхті та особам з найвищого керівництва воєводства, купецьким об'єднанням та міщанам. Кожен з них прагнув на цьому збагатитися. Тому не дивно, що іноземні купці замість того, щоб доставити свій товар до гостинного двору, де відбувався огляд та оплата мита, зупинялися в приватних осіб. Задля припинення цього явища король Сигізмунд II Август у 1567 р. змушений був видати грамоту, у якій наказував усім міщанам Великого князівства Литовського під загрозою штрафу в 500 кіп грошей не залишати у

своїх будинках приїжджих купців, «товари свои развязываючи, зъ воевъ выкладывают и втаивают» [160, с. 148].

Показовим є факт корупційних схем представників роду Лянцкоронських. Так, збирачем податків та мит у Львівській землі в кінці XV – на початку XVI ст. був Микола Лянцкоронський [285, с. 248], що приходився старшим братом Станіславу Лянцкоронському. В. Михайловський слушно пише, що саме за сприяння брата Миколая та за королівської згоди Станіслав у 1510 р. отримав Кам'янецьке генеральне староство [199, с. 220, 257]. В одному з листів Сигізмунда I Старого до кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського, король зазначав про контроль на торговими операціями іноземних купців: «аби купці турецькі продавали свої товари у Львові в зазначених для цього місцях і не переїздили далі за місто» [285, с. 248]. З листа дізнаємося, що окрім власних справ в Поділлі Станіслав Лянцкоронський зобов'язувався ревізувати рух турецьких купецьких караванів аж до самого Львова. Можливо, що саме цим листом король намагався здійснити контроль не лише над торговою дорогою, що вела з Кам'янця до Львова, а й над самою подільською торгівлею. Так, як Станіслав Лянцкоронський був братом львівського поборця мита Миколая, то між ними могли існувати різного роду домовленості, як між собою, так і між купецькими групами. Підтвердженням таких дій є скарги львів'ян 1512 р. на Миколая Лянцкоронського, якого звинувачували в тому, що для власної користі пропускав іноземних купців за межі Львова [285, с. 248]. Окрім цього, варто зазначити, що Станіслав Лянцкоронський був не останньою фігурою в державі. Будучи людиною військовою та активно задіяною у справи Корони Польської з Молдавським князівством і татарами, у 1510 р. йому надано під контроль Коломийське і Снятинське староства. Від 1511 р. він контролював цю територія разом з Яном Творовським [359, с. 451-452].

Кам'янецький староста був ключовою особою в Короні ще й тому, що був «очима і вухами» в цій частині кордону. Обізнаність у молдавських справах була його безпосереднім обов'язком. Слід зазначити, що в цьому йому активно допомагало кам'янецьке купецтво, особливо вірмени, які часто володіли

інформацією про реальний стан речей у південних країнах [199, с. 260]. Тому допустимо, що староста Лянцкоронський був ознайомлений, а можливо, і сам брав участь контрабандних операціях уздовж подільської ланки кордону.

Густа система доріг, яка проходила через Подільську землю дозволяла вирушити в різних напрямках. У джерелах знаходимо, що купці замість Львова вирушають у напрямку Волині, Литви чи Москви. Так, наприклад, молдавський підданий Прохно був спійманий у 1513 р. на обминанні митниці та перевезені шовку до Литви [285, с. 251].

Спроби контрабанди були і в привілейованих султанських купців «sułtanscy dufni», які із-за свого становища звільнялися від мит на товари, що закупувалися для потреб падишаха. Так, у 1532 р. у час ворожнечі між Коронною і Молдавією з приводу Покуття, купець Порти Андрій Халкокандилес перевозив контрабандою заборонений товар з Польщі молдавському господарю Пйотрові IV Рарешові. Той самий купець був затриманий і в 1539 р. за підозрою в тому, що він «поруч з султанським, ще чиїсь товари намагався провести» [285, с. 251].

Купці, які не дотримувалися руху «правильними дорогами» при затриманні позбавлялися свого товару. Однак часом це вдавалося обійти шляхом прикупу, тобто дачі хабаря відповідному уряднику. Турецькі купці, які були відправленні особисто султаном і затримані на контрабанді, уникали судової відповідальності частіше, ніж інші купці [285, с. 251]. Це було пов'язано з тим, що Польща була налякана турецьким походом наприкінці XV ст. і ще довго це було одним з основних мотивів збереження миру з Османською імперією [199, с. 260]. Крім того, Корона не хотіла дразнити Високу Порту, особливо в матеріальних питаннях. Про це детально говорить тогочасна приказка «Турка обурити, вигоду втратити, божевільна то порада» (Turka na się oburzyć a pożytek stracić, szalona by to rada!) [285, с. 251].

Таким чином, наприкінці XIV – у першій XVII ст. Поділля було активним учасником торгівлі з країнами Чорноморського і Середземноморського басейну. Природними і близьким були економічні контакти з Молдавським князівством,

Кримом та країнами Леванту, особливо з Туреччиною. Нестабільність Степу зумовлювала зміни в сталих маршрутах економічної комунікації Поділля і Криму, починає домінувати морський товаропотік та торгівля через Білгород. Наприкінці XIV ст. Подільське князівство розширює свої межі і контролює частину дніпровського шляху, що вів з півдня (особливо Криму) до Києва і далі на північ. За наступних володарів торгівля цим маршрутом також помітно розвивалася, однак у прерогативі купців був молдавський і турецький напрямок. Це були важливі ринки, де можна було отримати товар різного спрямування. Особливо цінними були східні прянощі, тканини, різноманітні вироби зі шкіри, скла та глини, вино, коні. У протилежному напрямку ішли хутро, металеві вироби, сукно, залізо, зброю, деревина та інші предмети. Цей напрямок торгівлі був у прерогативі подільських вірмен. Серед міст Поділля, які найчастіше відвідувалися торговими караванами з півдня були Кам'янець, Бар, Меджибіж, Язлівець, Студениця, Шаргород, Могилів, Літин, Янів, Тульчин та інші. Прикордонний статус Подільської землі зумовлював появу на цій ланці кордону елементів контрабанди та ухилення від сплати мит. У деяких випадках цими справами займалася місцева шляхта, а інколи і сам кам'янецький староста. Зиск від цієї торгівлі змушував держави до поміркованих кроків у своїх зовнішньополітичних зносинах, а Корону Польську та Велике князівства Литовське – до осідання своїх підданих на Поділлі.

Висновки до розділу 4

Отже, Подільська земля в досліджуваний період займала одне з помітних місць на торговельно-економічній карті євро-азійського простору. Розташування на міжцивілізаційному прикордонні стало причиною постійного впливу на внутрішньо економічне життя подій зовнішньополітичного характеру. Серед яких варто виділити: Синьоводську битку, занепад Золотої Орди та утворення на її території ряду ханств, а особливо Кримського, завоювання османами Візантії і поступове перетворення Чорного моря на «внутрішнє море» Порти, Великі

географічні відкриття та пов'язані з ним змінити торгових маршрутів і «революція цін» у Західній Європі, яка з новою силою активізувала подільську торгівлю з північно-західному напрямі; завоювання колишніх золотоординських ханств Московою, що вплинуло на перекочів'я заволзьких татар у південноукраїнські степи, а також створення нової держави у 1569 р. – Речі Посполитої.

Серед головних торгових шляхів, які пролягали через Поділля, і яким користувалися місцеві купці, були північно-східний (торгівельно-економічні зносини з Великим князівством Литовським, Московією, містами-республіками Новгородом, Псковом та ін.), північно-західний (міста Коронни Польської та сусідні з нею німецькі землі) та південно-східний (торгівля з країнами Леванту, передусім з Османською імперією та Кримом). Ці напрямки торговельно-економічного співробітництва мали ряд позитивних та негативних чинників. Визначальний вплив щодо руху по них мали як офіційна влада держави, так і окремі шляхтичі, а часом і певні міста, що не сприяло здоровому розвитку торгівлі, а навпаки гальмувало її.

Перехрестя торгових шляхів у поєднанні з внутрішньою мережею економічних артерій («внутрішні гостинці») перетворили Поділля на місце контактування ряду країн євразійського континенту. А простором для зустрічей виступали подільські міста та організовані в них ярмарки й торги, серед яких особливо виділялися Кам'янець, Язловець, Меджибіж, Бар, Проскурів, Гусятин, Вінниця, Шаргород, Могилів та інші.

ВИСНОВКИ

Проведений автором багатовекторний аналіз особливостей розвитку та функціонування складових торговельно-економічного комплексу Поділля в другій половині XIV – першій половині XVII ст. продемонстрував недостатню вивченість проблеми історичного минулого подільського регіону та підтвердив доцільність та актуальність цієї роботи. Отримані дисертантом головні наукові результати зводяться до такого:

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження, присвяченого становленню, розвитку та особливостям існування структурних елементів економіки Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору починаючи з часу появи окремого князівства до часу створення козацької держави. Так, дорядянський період характеризувався стартом поділлєзнавчих студій, праці авторів носили джерельну цінність, оскільки вмещували щойно віднайдені матеріали. У них розглядалися питання політичного, соціального характеру краю. У радянський період – ситуація змінюється, відбувається відхід у дослідженні минулого подільського регіону, а поодинокі праці, хоч і мали місце, однак стосувалися соціальної та економічної історії українських земель, у яких історія Поділля розглядалася опосередковано. Лише з 60-70-х рр. XX ст. подільська проблематика починає з'являтися на сторінках історичних видань. Сучасна історіографія характеризується широким діапазоном наукових пошуків, що пов'язано з дослідження історичного минулого окремих подільських міст, сіл та соціальних процесів, що мали місце і вплив у регіоні. Вивчення здійснюється за допомогою використання нових методологічних, теоретичних підходів до вивчення адміністративного, політичного, соціально-культурного устрою Поділля. У рамках цих досліджень частково розкривалися й торговельно-економічна складова, яка була важливою частиною зазначених процесів. Ця проблема має широку джерельну базу, яка складається з актових та наративних джерел: сеймові конституції, люстраційні документи, князівські і королівські грамоти, статuti. Нами опрацьовані фонд 181, 773 ЦДІАУЛ, і фонд 5 відділу

Рукописів ЛНБ імені В. Стефаника, а також оцифровані архіви Польщі. Наявна джерельна база дозволяє повноцінно виконати поставлені завдання і мету дослідження. Методологічні засади дослідження склали принципи системного аналізу, комплексності, узагальнення, історизму з використанням загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів, які сприяли виявленню основних закономірностей становлення і розвитку економіки Поділля в зазначені часові рамки. Значна увага приділялася застосування концепції «прикордоння» в рамках історичної регіоналістики.

– Протягом досліджуваного періоду на території Поділля були поширені такі форми землеволодіння: громадське (друга половина XIV – середина XVI ст.), князівське (елемент державного землеволодіння 1362 – 1430 рр.), службово-панське (почало формуватися з часу приходу Коріатовичів на Поділля, головна умова володіння землею була військова служба), заставна форма землеволодіння (була поширена за великого князя Вітовта). У 1430 р. на території Подільського воєводства почало формувати польсько-шляхетське землеволодіння, яке на кінець XVI ст. частково переросло у великошляхетське (магнатське) володіння землею. Варто відзначити, що ці форми співіснували з міським, монастирським (церковним), слобідським землеволодінням. Осівши на Поділлі, етнічні групи (вірмени, татари, євреї та ін.) також ставали активними учасниками земельного питання.

– Головними складовими економіки Поділля у 1362 – 1647 рр. було хліборобство, тваринництво та різноманітні місцеві промисли. Природно-географічні та кліматичні особливості регіону сприяли вирощуванню зерна, особливо вівса, жита, пшениці. Частина з них ішла на зовнішні ринки, інша залишалася для внутрішнього використання. Домінування зернових у торгівлі припадає на другу половину XVI ст. Поруч з цим важливим для економіки Поділля було тваринництво. Перш за все, велика рогата худоба використовувалася як тяглова сила, при оброблюванні землі і перевезенні товарів та вантажу. Особливо популярним було розведення коней, волів, овець та іншої домашньої живності. Кінь і віл були важливою частиною подільського експорту,

про що свідчать західні митні записи. Прикордоння зі Степом несло в собі можливість відловлювання диких коней – тарпанів, яких використовували для виведення нових порід коней, що означало появу перших кінних заводів. Продуктом яких можливо і став кінь-іноходець та відома порода подільських скакунів. Розвиток тваринництва на Поділлі засвідчують поширені податкові зобов'язання, серед яких особливо поширеною була «поволовщина». Окреслено важливість та специфіку подільських промислів у житті мешканців Поділля. Серед них варто виділити бортництво, мисливство, хутовий, борошномельний промисел, пасічництво (перша згадка у грамоті 1392 р. князя Федора Коріатовича Пашку Васневичу), деревообробний промисел. Кожен з них набув значного поширення, майже кожне поселення мало в собі природні умови для розвитку тих чи інших занять. Проте існували також і регіональні відмінності. Так, у Західному Поділлі були поширені борошномельний, деревообробний, меншою мірою бортництво і хутовий промисел. У Східному Поділлі – бортництво (пасічництво), хутовий, з першої половини XVII ст. масштабного розвитку досяг поташний промисел, контрагентами подільських шляхтичів були гданські торговці. Перераховані промисли були притаманні загальній більшості поселень Поділля. Притаманним для всього Поділля було рибальство. Готові продукти постачалися на місцеві ярмарки, торги, а також експортувалися за кордон.

– Подільські міста відігравали важливу економічну роль у житті регіону, починаючи із 60-х рр. XIV ст., коли відбулося відновлення містобудівничої традиції литовськими князя Коріатовичами. У них здійснювалася внутрішня торгівля, розвивалося ремесло. Міський простір був місцем захисту, що було вкрай важливе для прикордонної території, а мережа економічних контактів та вплив міжкультурних зв'язків, які розвивалися у ньому, змушували його до власної еволюції. У найбільших містах Поділля частка населення зайнятого у торговельно-ремісничій сфері починає активно зростати, а соціум стає поліетнічним та полірелігійним. Поруч із цим жителі міста частково відходять від сільськогосподарських занять і починають розвивати місцеве ремесло, у межах міста організуються ярмарки і торги. На XVI – першу

половину XVII ст. припадає зростання чисельності міст, більшість з них утворювалися в Східному Поділлі. Станом на 1643 р. у Брацлавському воєводстві нараховувалося більше 120 міст та містечок. Вони були державними, приватними та церковними, отримання статусу міського поселення носило перш за все економічні дивіденди, які були необхідними для наповнення приватних і державних бюджетів. Міжнародні гостинці сполучали між собою різні економічні центри, що ще більше підносило статус цього міста. У ньому поселялися й відкривали свої майстерні та різноманітні торгово-ремісничі заклади вірмени, євреї, поляки та інші національні групи. Серед таких міст Поділля варто виділити Кам'янець, Меджибіж, Бар, Вінницю, Язлівець, Могилів та інші. Представники ремісничих професій зафіксовані в грамоті Коріатовичів 1374 р. Серед них були суконники, крамарі, шевці, різники (м'ясники). Варто відзначити, що провідну роль у цей період мали б відігравати слюсарі та теслі, які займалися будівництвом замкових споруд на звільненому від татар Поділлі. З другої половини XV ст. відбувається зростання в ремісничій сфері, що головним чином пов'язана з політичною та економічною інтеграцією Західного Поділля до Корони Польської. У 1460 р. писемні джерела повідомляють про майстра зброярського мистецтва за Кам'янця, який переїхав жити до Львова, що свідчить про появу цехового органу, ймовірно, у середині століття. Подільські цехові організації перейняли головні правові принципи роботи від львівських майстрів, про що свідчить схожість цехових статутів XVI ст. Загалом цехи відігравали важливу соціально-економічну роль і були провідними гравцями в оборонній стратегії прикордонних міст Поділля. Найбільше цехових організацій було у Кам'янці, Барі, Сатанові, Хмільнику, Зінькові, Ямполі, а серед міст Східного Поділля – Вінниці, Брацлава. Останні в середині XVI ст. мали невелику кількість ремісників, а про цехи стає відомо лише у першій половині XVII ст. Загалом центром цехового життя Поділля було місто Кам'янець;

– Серед зовнішньополітичних чинників, які впливали на напрямки подільської торгівлі особливо виділялися такі: занепад стратегічного економічного гравця чорноморського басейну Золотої Орди (процеси розпаду

тривали впродовж 40-60-х рр. XV ст. і супроводжувалися появою нових державних утворень та призупиненням торгівлі у напрямку півдня через військово-політичні протистояння у Степу); утворення Кримського ханату, яке змінило ситуацію в регіоні, а з часом стало причиною руйнації давніх торгових «гостинців» Поділля і Правобережної України та торгівлі загалом; завоювання турками-османами Візантійської імперії та падіння Константинополя в 1453 р., це мало як позитивні, так і негативні наслідки для подільської торгівлі; підпорядкування у 1473 р. Порті генуезьких торгових колоній Північного Причорномор'я, що призвело до повного контролю турків над торгівлею в регіоні; наслідки Великих географічних відкриттів та «революція цін» (зростання економічного потоку товарів з Поділля у північно-західному напрямку); завоювання у 40-50-ті рр. XVI ст. Московським князівством колишніх золотоординських ханств (Казань, Астрахань), населення яких відкочувало в сторону Дніпра, що стало причиною руйнування торгового шляху з Поділля до Черкас; спалення у 1569 р. московитами одного з центрів Ганзейського економічного союзу – Великого Новгороду, куди також надходили подільські товари; утворення Речі Посполитої, ця подія мала колосальний вплив на торговельно-економічний розвиток досліджуваного регіону. Внутрішня торгівля Поділля також була елементом міжнародних економічних зв'язків, її існування взаємопов'язане з мережею торгових доріг «гостинців», та розташованих на них гостинних дворів «караван-сараїв», які були місцем для зупинки купців і їхнього митного оформлення. Ярмарки та торги мали колосальний економічний вплив на процвітання регіону та окремого міста зокрема. Тому власники приватних міст, отримуючи привілеї на магдебургію, намагалися здобути також і право на окремо визначений ярмарковий день. Серед найбільших ярмаркових міст Поділля XV – першої половини XVII ст. були Кам'янець, Язлівець, Скала, Проскурів, Бар, Гусятин, Меджибіж, Шаргород, Літин, Вінниця. Помітне місце відводилося міським торгам, на яких торгівлю проводили, як міщани, так і жителі найближчих сіл. Цей вид торгівлі був присутній у більшості міст і містечках, регламентувався старостою або власником поселення. Загалом співпраця по лінії

«місто-село» була домінуючою для українських міст досліджуваного періоду, так як забезпечувала стабільну внутрішньо-економічну комунікацію;

– Головними напрямками зовнішньої торгівлі Поділля були північно-східний (ВКЛ, Московія та інші міста-республіки Новгород, Псков), північно-західний (міста Корони Польської та сусідніх німецьких міст) та південний (торгівля з Молдовою, та іншими країнами чорноморського басейну) вектори економічного співробітництва. З Поділля на зовнішні ринки ішло зерно, мед, хутро, віск, деревина, худоба (особливо в Західному напрямку – воли, коні), а також товари, які спеціально закуповувалися на польських, молдавських чи турецьких ринках і перепродавалися;

– На основі проведеного дослідження можна окреслити напрямки подальшого вивчення, які полягають у більш детальному розкритті особливостей подільської міської та сільської торгівлі, етнічного складу торгових груп та місця Поділля у торгівлі з Кримом та країнами південно-західної Європи, хоча це й ускладнено через малу кількість джерел. Отримані результати дали змогу розробити практичні рекомендації: органам виконавчої влади України розробляти транспортно-логістичні маршрути міжрегіонального та міждержавного сполучення з використанням потенціалу Подільського регіону, здійснювати заходи з посилення транскордонної співпраці у сфері економіки та торгівлі, враховуючи досвід співіснування різних етнічних та конфесійних груп в межах спільного простору.

Таким чином, Поділля наприкінці XIV – у першій половині XVII ст. було однією з ключових українських земель, яка активно розвивалася і формувала соціально-економічні та адміністративно-політичні інститути в умовах міжцивілізаційного фронтиру. Останній був представлений помітним впливом на життя місцевих мешканців економічних макрорегіонів: європейського та азійського, що призвело до формування особливого типу спільноти, яка розвивалася і виживала завдяки спільним зусиллям, не чекаючи при цьому допомоги верховної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 181. Лянцкоронські, графи. 1438-1939 рр.

Оп. 2.

1.1. Спр. 1712. Купівля земельних ділянок, будинків, млинів, броварні. 1638-1727. – 21 арк.

1.2. Спр. 1985. Протокол судового розгляду в м. Вінниці нападів Мончинського Олексія на реєстрового козака Комара Гаврила. –

1.3. Спр. 2386. Протокол судового розгляду в м. Вінниці справи видачі селян Отамана Тимка й його сина з ріднею втікачів з с. Ярошинці у містечко Білоусівку. 1628-1630. – 2 арк.

1.4. Спр. 2387. Розгляд судової справи видачі втікачів з с. Тютьки в містечко Немирів 1630 р. – 4 арк.

1.5. Спр. 2436. Протокол судового розгляду в м. Вінниці скарги Четвертинського Святополка на шляхтича Чарнецького Степана з приводу нападу на підданих і погрому в маєтку Скала. 1645 р. – 2 арк.

1.6. Спр. 3149. Квити збирачів податків про їх збір у селах Нетягів, Стрижавка Брацлавського воєводства, Шульмерка Подільського воєводства. 1613-1632. – 23 арк.

Ф. 773. Люблінський коронний трибунал. 1614-1784 рр.

Оп.1

1.7. Спр. 47. Сумарій актів Брацлавського воєводства за 1624 р. – 10 арк.

1.8. Спр. 51. Сумарій актів Брацлавського воєводства за 1630 р. – 108 арк.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукопису.

Ф. 5: Оссолінські.

Оп.1.

1.9. Спр. 4043 П. Виписки з Луцьких, Крем'янецьких гродських і земських книг, акти введення володіння, декрети, скарги та ін.1534-1576. – 150 арк.

1.10. Спр. 4044 П. Виписки з Київських, Крем'янецьких, Луцьких, Брацлавських гродських і земських книг, декрети, квитанції, акти введення у володіння, скорги. – 307 арк.

1.11. Спр. 4114 П. Декрет коронного трибуналу в справі за скаргою брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського про шкоди, заподіяні Жорнищському маєткові підданими брацлавського воєводи кн. Януша Збараського. 1594 р. – арк. 6-8.

1.12. Спр. 4139 П. Арк. 38-39, 41,62-67,82.

Archiwum Panstwowe w Lublinie

1.13. Ekstrakty z akt sądów grodzkich braclawskich z lat 1583, 1603, 1607, 1625-1630, 1637-1639, 1643-1647. Taryfa abo registr dwoyga konstytucji podymnego, sejmu generalnego sześć niedzielnego warszawskiego i laudum województwa tutejszego braclawskiego aprobowanego w roku pańskim 1643 uchwlonego. S. 34-60. – Режим доступу: <https://szukajwarchiwach.pl/35/16/0/3.4/284/str/1/1/50#tabSkany>

2. Оpubліковані документи і матеріали

2.14. Акты Литовской метрики. Т. 1. Вып. 2: 1499 – 1507 / сост. Ф. И. Леонтович. – Варшава, 1897. – 256 с.

2.15. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1 (6). Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494-1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / сост., коммент., вспом. указ.: М. Бычкова (отв. сост.), О. Хоруженко, А. Виноградов; отв. ред. тома С. Каштанов. – Москва – Санкт-Петербург, 2012. – 664 с.

2.16. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах (1432-1798). – 636 с.

2.17. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – 746 с.

2.18. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – 863 с.

2.19. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – К., 1893. – Ч. 8. – Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI вв. – 505 с.

2.20. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5: Акты об украинской администрации в XVI-XVII вв. – 560 с.

2.21. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV-XVIII вв. – К., 1911. – 113, 435, 48, XXIV с.

2.22. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упор. та пер. з пол. Ю. Мицик. – К., 2007. – 1006 с.

2.23. Груша А. І. Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. [электронний ресурс] / А. І. Груша // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8. – Сшытак 1/2. – С. 133-134. – Режим доступу: <http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyyatavicha-1391-g>

2.24. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. – Львів, 2008. – 1220 с.

2.25. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. – Львів, 2013. – 876 с.

2.26. Жерела до історії України-Руси. Том VII. Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під редакцією М. Грушевського. Том IV. Люстрація 1570 р. – Львів, 1903. – 362 с.

2.27. Кам'янецька хроніка (уривки) [електронний ресурс] // Східний світ / переклад і коментарі О. І. Божка. – 2015. – № 3. – С. 126-144. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2015_3_16 (дата звернення 25.09.2015).

2.28. Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 – 1803 рр.: вибірка / П. Клименко. – К.: ВУАН, 1932 р. – 176 с.

2.29. Лист короля Сигизмунда Августа мешчанам Венециким по поводу жалобы ихъ на своего старосту князя Богуша Федоровича Корецкаго...// Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5: Акты об украинской администрации XVI-XVII вв. – С. 84-87.

2.30. Люстрация Барского староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 128-135.

2.31. Люстрация Винницкого староства 1616 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 388-394.

2.32. Люстрация Каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 165-215.

2.33. Люстрация Киевской земли, около 1471 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 1-10.

2.34. Люстрация староства Хмельницкого 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 135-165.

2.35. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 30 (1480-1546 гг.): Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / падрыхт. В. С. Мянжынскі. – Мінск, 2008. – 386 с.

2.36. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Перевод. В. Матузовой. Отв. ред. А. Хорошкевич. – Москва, 1994. – 151 с.

2.37. Описание Брацлавского замка в люстрации 1552 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С.19-22.

2.38. Описание Винницкого замку 1552 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 598-611.

2.39. Описание местечек и сел, принадлежащих к Барскому староству в люстрации 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 215-272.

2.40. Поборовий універсал Стефана Баторія 1580 р. // Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. – К., 2014. – С. 312-327.

2.41. Ревізія Брацлавського замку 1545 р. // Литовська метрика Книга 561. Ревізія українських замків 1545 р. / підготував В. Кравченко. – К., 2005. – С. 223-236.

2.42. Ревізія Вінницького замку 1545 р. // Литовська метрика Книга 561. Ревізія українських замків 1545 р. / підготував В. Кравченко. – К., 2005. – С. 211-222.

2.43. Слуцкая летопись // Полное Собрание Русских Летописей. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 68-85.

2.44. Список міст Свидригайла 1432 р. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/spysok/spys14.htm> (дата звернення 10.11. 2016).

2.45. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – 464 с.

2.46. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – 560 с.

2.47. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004. – 672 с.

2.48. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей / сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик. – М.: Наука. – Т. 35. – С.36-67.

2.49. Тарифа подымной подати воеводства Брацлавского 1629 г. // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 394-412.

2.50. Український степовий кордон в середині XVI ст. (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-Київ: РА «Тандем-У», 1997. – 84 с.

2.51. Українські грамоти XV ст. // Пам'ятки української мови XV ст. Серія юридичної літератури / підгот. тексту, вступ. стаття і коментарі В. Русанівського. – К., 1965. – 163 с.

2.52. Хроника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 16-127.

2.53. Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga dziesiąta (1370-1405) / J. Długosz. – Warszawa, 2009. 385 s.

2.54. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. Кнуга Nr. 3 (1440-1498): [parengė Lina Anužytė, Algirdas Baliulis]. – Vilnius, 1998. – 166 p.

2.55. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. Кнуга Nr. 6: (1494-1506): [parengė Algirdas Baliulis]. – Vilnius, 2007. – 515 p.

2.56. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. Кнуга Nr. 30: (1480-1546): [падрыхт. В.С. Мянжынскі]. – Мінск, 2008. – 386 с.

2.57. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. Кнуга Nr. 37 (1552-1561): [parengė Darius Baronas]. – Vilnius, 2011. – 632 p.

2.58. Popis zamku Brasławskiego 1545 r. // Źródła dziejowe / A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – T. 6. – S.117-127.

2.59. Popis zamku Winnickiego 1545 r. // Źródła dziejowe / A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – T. 6. – S. 108-116.

2.60. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzko, 1859. – T.2. – 482 s, XIII.

2.61. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzko, 1859. – T.3. – 472 s, XV.

3. Візуальні джерела

3.62. ГійомЛавасер де Боплан. Генеральна карта Укараїни. 1648 р.

3.63. HURI Mapa: Podillya Settlements 1370-1444 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/Time/index.html?appid=a2917cef2a8b4cdfa4e35f89bcf2038f> (дата звернення 15.08.2017)

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії та статті

4.64. Антонович В. Б. Исследование о городах Юго-Западного края // Монографии по истории западной и юго-западной России. – Киев, 1885. – Т. 1. – С. 133-194.

4.65. Антонович В. Б. Монографии по истории западной и юго-западной России / В.Б. Антонович. – Киев, 1885. – Т. 1. – 351 с.

4.66. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К: Либідь, 1995. – 816 с.

4.67. Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края / В. Б. Антонович // Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества. – К., 1874. – Т. 1. – С. 179-192.

4.68. Баженов Л. В. Історія Волині й Поділля в дослідженнях польських науковців-україністів ХХ – початку ХХІ ст. / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15. – С.252-265.

4.69. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

4.70. Бакалець О. А. Гроші та грошовий обіг на Поділлі ХVІІ-ХVІІІ ст. (за скарбовими матеріалами 1844-2005 рр.) / О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 13. – С. 97-126.

4.71. Бакалець О. А. Присутність срібних монет німецьких земель у грошовому обігу Поділля ХVІ – першої половини ХVІІ ст. (за матеріалами музейних та приватних нумізматичних колекцій) / О.А. Бакалець // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 196-213.

4.72. Бакалець О. А., Курок О. І. Скарби монет ХV-ХVІІІ ст. із Меджибожа та його окраїн / О.А. Бакалець, О.І. Курок // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К., 2013. – Число 22-23. – С. 471-485.

4.73. Бакалець О. А. Срібні акче Кримського ханства в складі монетних скарбів Поділля першої половини ХV – першої половини ХVІІ ст. / О. А. Бакалець // Наукові праці історичного фак-ту Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 43. – С. 306-313.

4.74. Белецкая О. В. Подолье и татары во второй половине ХІV – первой половине ХV в.: эволюция даннических отношений / О. В. Белецкая // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. [рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) і інш.]. – Мінск, 2008. – Вып. 4. – С. 96-108.

4.75. Берковський В. Г. До питання експорту товарів з Волині у ХV – першій половині ХVІІ ст. Торгівля воском та худобою / В. Г. Берковський // *Ukraina Lithuanica*. – 2009. – Т. 1. – С. 163-175.

4.76. Берковський В. Г. Економічна складова соціально-економічних перетворень українсько-білоруських земель в умовах загальноєвропейських реформ XV-XVI ст. / В. Г. Берковський // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI-XVIII ст.: фактор реформ. – К., 2016. – С. 9-19.

4.77. Берковський В. Г. Соціальна та етнічна структура торговців Волині в XVI – першій половині XVII ст. / В. Г. Берковський // Наукові праці Кам'янця-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Т. 22. – С. 347-360.

4.78. Берковський В. Г. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.) / В. Г. Берковський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. VII. – С. 121-129.

4.79. Бершадский С. А. Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии: 1388-1569 гг. / С.А. Бершадский. – Санкт-Петербург, 1883. – 440 с.

4.80. Білецька О. В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області / О. В. Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.

4.81. Білецька О. В. Подільська земля за «Liberchronicatum» Гартмана Шеделя / О. В. Білецька // Поляки на півдні України. – Одеса, 2006. – С. 12-15.

4.82. Білецька О. В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення південно-східного Поділля / О. В. Білецька // Записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 1. – С. 101-110.

4.83. Білецька О. В. Роль зовнішньої торгівлі в польсько-татарських відносинах у другій половині XIV-XV ст. / О. В. Білецька // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1(1). – С. 57-64.

4.84. Блануца А. В. Зовнішньоторговельні зв'язки України доби Ягеллонів: загальні тенденції / А. В. Блануца // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2011. – №1 (3). – С. 37-40.

4.85. Блануца А. В. Ленне землеволодіння у Великому князівстві Литовському: аналіз джерел / А. В. Блануца // Український історичний збірник. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 220-228.

4.86. Блануца А. В. Українські прикордонні міста і замки у ранній Новий час / А. В. Блануца // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 2. – С. 26-36.

4.87. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – Львів, 1963. – 327 с.

4.88. Бокій Н. М., Козир І. А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41-83.

4.89. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. 2-ге вид.: навч. посібник / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.

4.90. Борисенко В. Й. Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового євразійського простору / В. Й. Борисенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6: історичні науки. – К., 2012. – Вип. 9. – С. 268-283.

4.91. Боряк Г. В. Джерело для історичної географії України періоду феодалізму / Г. В. Боряк // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. – С. 21-28.

4.92. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. / Ф. Бродель, пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 543 с.

4.93. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3 т. / Ф. Бродель, пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1997. – Т. 2: Ігри обміну. – 585 с.

4.94. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3 т. / Ф. Бродель, пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1998. – Т. 3: Час світу. – 631 с.

4.95. Бэр А. История всемирной торговли: в 3 ч. / А. Бэр – Москва, 1876. – Ч. 2. – 430 с.

- 4.96. Бялковський Л. І. Поріччя Мурахви в XV-XVI ст. / Л. І. Бялковський. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 21 с.
- 4.97. Вербиленко Г. А. Бялковський Леон Ігнацій / Г. А. Вербиленко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 424.
- 4.98. Верзилова А. В. Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569 гг. (по изданным и не изданным актам) / А.В. Верзилова // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – №1. – С. 44-66.
- 4.99. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К.: Інститут історії України, 2011. – 306 с.
- 4.100. Вирський Д. С. Папроцького віршована «Історія жалісна...»: хроніка успішного татарського нападу на Західну Україну 1575 р. / Д. С. Вирський // Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. – К., 2015. – С. 319–364.
- 4.101. Вирський Д. С. Вороновиця / Д. С. Вирський // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 634-635.
- 4.102. Вінниченко О. О. Історичні студії Миколи Крикуна / О. О. Вінниченко // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 7-24.
- 4.103. Вінниченко О. О. Ще раз про зізнання Софії Іванівни зі Заславських Загоровської (причини до історії землеволодінь брацлавської шляхти XVI-XVII століть) / О. О. Вінниченко // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 151-173.
- 4.104. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. II. – С. 1-210.
- 4.105. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Санкт-Петербург, 1868. – 302 с.

4.106. Войнаровський А. М. Борошномельний промисел Поділля наприкінці XIV – перша половина XVII ст. / А. М. Войнаровський // Гілея: науковий вісник. – К.: «Вид-во «Гілея», 2019. – Випуск 141 (2). Ч.1. – С. 104-107.

4.107. Войнаровський А. М. Вплив зовнішніх факторів на торговельно-економічне становище Поділля наприкінці XIV – XVI ст. / А.М. Войнаровський // European philosophical and historical discourse. – 2016. – Volume 2. Issue 1. – S. 12-18.

4.108. Войнаровський А. М. Економічна складова життя східноподільського прикордоння Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII ст. / А.М. Войнаровський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 8-13.

4.109. Войнаровський А. М. Особливості формування Подільської землі як прикордонної території у другій половині XIV – першій третині XV ст. / А.М. Войнаровський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 12. – С. 262-271.

4.110. Войнаровський А. М. Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст. / А.М. Войнаровський // Проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 10-11. – С. 390-402.

4.111. Войнаровський А. М. Подільська земля в системі торгівельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV – першій половині XVII ст. / А.М. Войнаровський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 13. – С. 105-110.

4.112. Войнаровський А. М. Промисли як важлива складова економіки Поділля / А.М. Войнаровський // Історія торгівлі, податків та мита. – 2016. – Вип. 1–2. – С. 70-78.

4.113. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л.В. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.

4.114. Войтович Л. В. Торгівля і торговельні шляхи [електронний ресурс] / Л.В. Войтович // Історія української культури. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult204.htm> (дата зверення 05.12.2016).

4.115. Вортман Д. Я. Слобода / Д. Я. Вортман // Енциклопедія історії України : у 10 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 630.

4.116. Галенко О. І. Золота Орда у битві на Синіх Водах 1362 р. / О. І. Галенко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 129-159.

4.117. Галенко О. І. Кримський Ханат / О. І. Галенко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 366.

4.118. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток / С. Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 368 с.

4.119. Гвоздик-Прицак Л. Д. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке [електронний ресурс] / Л.Д. Гвоздик-Прицак. – К., 1999. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss2/gvpr04.htm> (дата звернення 22.02.2017).

4.120. Голобуцький В. О. Економічна історія УРСР (дожовтневий період): навчальний посібник для вузів / В. О. Голобуцький. – К.: Вища освіта, 1970. – 298 с.

4.121. Гопка Б. М. Конярство: підручник / Б. М. Гопка, М. П. Хоменко, П. М. Павленко. – К.: Вища освіта, 2004. – 320 с.

4.122. Господаренко О. В. Литовсько-ординські стосунки у 50-70-х рр. XIV ст. в контексті італійської політики Мамає / О. В. Господаренко // Ukraina

Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – 2015. – Т. III. – С. 21-30.

4.123. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии) / В.Р. Григорян. – Ереван, 1980. – 292 с.

4.124. Грушевский М. С. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в. / М.С. Грушевский. – К., 1891. – 520 с.

4.125. Грушевский М. С. Барське староство, исторические очерки (XV-XVIII в.) / М.С. Грушевский. – К., 1894. – 404 с.

4.126. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Том 4: XIV-XVI віки – відносини політичні / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993. – 536 с.

4.127. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Том 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII ст. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – 687 с.

4.128. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Том 6: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII ст. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.

4.129. Грушевський М. С. Королівський дозвіл на викуп Кам'янецького староства 1456 р. / М.С. Грушевський, ред. кол.: П. Сохань // Твори: у 50 т. – Львів, 2003. – Т. 5. – С. 108-109.

4.130. Грушевський М. С. Опис Подільських замків 1494 р. / М.С. Грушевський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1895. – Т. VII. – С. 1-18.

4.131. Грушевський М. С. Студії з економічної історії України [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Studii_z_ekonomichnoi_istorii_Ukrainy.pdf (дата звернення 26.06.2017)

4.132. Гурбик А.О. Копа // Енциклопедія історії України / ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – С. 125.

4.133. Гурбик А. О. Пани / А. О. Гурбик // *Енциклопедія історії України* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 47.

4.134. Гурбик А. О. Поволовщина / А. О. Гурбик // *Енциклопедія історії України* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 284.

4.135. Гурбик А. О. Типологія територіальної громади в Україні XIV-XVIII ст. / А. О. Гурбик // *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII ст.* – К., 2000. – Вип. 1. – С. 75-96.

4.136. Гуржій О. І. Займанщина / О. І. Гуржій // *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 197.

4.137. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // *Труды 3-го археологического съезда в России.* – К., 1876. – Т. 2. – С. 69-139.

4.138. Дашкевич Н. П. Заметки по истории Русско-Литовского государства / Н. П. Дашкевич. – К., 1885. – 195 с.

4.139. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Р. Дашкевич // *Історичні джерела та їх використання* / ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Кри'якевич та ін. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129-171.

4.140. Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах / Я. Р. Дашкевич // *Архіви України.* – 1970. – №5. – С. 57-66.

4.141. Дашкевич Я. Р. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50-60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) / Я. Р. Дашкевич // *Документы на половецком языке XVI. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины)* / Транскр., пер., пред., введ., грам. комент. и глоссарий Т. И. Грунина; под ред. Э. В. Севортяна. – Москва, 1967. – С. 65-96.

4.142. Дашкевич Я. Р. Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV-XVIII ст.) / Я.Р. Дашкевич // Майстерня історика: джерелознавчі та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 488-491.

4.143. Дашкевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви / Я.Р. Дашкевич // Майстерня історика: джерелознавчі та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 505-506.

4.144. Дашкевич Я. Р. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. // Український історично-географічний збірник / Я.Р. Дашкевич. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 90-155.

4.145. Дашкевич Я. Р. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 112-121.

4.146. Дашкевич Я. Р. Східне Поділля в описах XVI ст. / Я.Р. Дашкевич // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 114-115.

4.147. Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. / Я.Р. Дашкевич // Географічний фактор в історичному процесі. – 1990. – С. 155-169.

4.148. Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) / Я.Р. Дашкевич // Історико-географічні дослідження на Україні. – К., 1992. – С. 13-21.

4.149. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) / Я.Р. Дашкевич // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 22. – С. 28-44.

4.150. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст. як історико-демографічна проблема) / Я.Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С.40-47.

4.151. Дживелегов А. К. Торговля на западе в средние века / А.К. Дживелегов. – Санкт-Петербург, 1904. – 228 с.

4.152. Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. З історії гербової традиції міст Поділля (XIV–XVIII ст.) / М.Ф. Дмитрієнко, Ю.К. Савчук // Український історичний журнал. – 1993. – № 12. – С. 50-57.

4.153. Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. Короткий нарис міської геральдики Поділля / М.Ф. Дмитрієнко. – К., 1994. – 106 с.

4.154. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли / М.Н. Дорош. – Вінниця: «О.Власюк», 2009. – 188 с.

4.155. Дорош М. Н. Битва на Синіх Водах 1362 року: до проблеми локалізації місця / М. Н. Дорош // Воєнна історія. – 2013. – № 1 (67). – С.18-30.

4.156. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

4.157. Еманов А. Г., Попов А. И. Итальянская торговля на Черном море в XIII – XV вв. / А.Г. Еманов, А.И. Попов // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – Режим доступу: http://annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm (дата звернення 14.03.2015)

4.158. Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII- XV в. / А.Г. Еманов. – Тюмень, 1996. – 225 с.

4.159. Жарин Д. В. Ганза и восточная европа: торговое и культурное взаимодействие в XIII–XV вв. / Д. В. Жарин // *Studia historica Europae Orientalis*. Исследования по истории Восточной Европы. – Минск, 2010. – Вып. 3. – С. 102-123.

4.160. Жеребцова Л. Ю. Структура митної системи Великого князівства Литовського в кінці XV – середині XVI ст. / Л. Ю. Жеребцова // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2013. – Т. II. – С. 209-227.

4.161. Иналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300 – 1600 / Галіль Иналджик; пер. з англ. О. Галенко. – К.: Критика, 1998. – 286 с.

4.162. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / гол. ред. П. Т. Тронько, А. Ф. Олійник (гол. редкол. тома) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 777 с.

4.163. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Тернопільська область / ред. кол. тому: С. П. Нечай (гол. ред.), В. П. Андреев (відп. секр. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 664 с.

4.164. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / гол. ред. П. Т. Тронько та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 706 с.

4.165. Каппелер А. Южный и восточный фронт России в XVI – XVIII вв. / А. Каппелер // *Abimperio*. – 2003. – №1. – С. 47-65.

4.166. Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збараські та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів? / С. М. Келембет // *Сіверянський літопис*. – 2016. – № 3. – С. 3-17.

4.167. Киян О. І. Олександр Яблоновський як дослідник історії України / О.І. Киян // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 4. – С. 61-74.

4.168. Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI – першій половині XVII ст. / Я. П. Кісь // *Історичні дослідження. Вітчизна історія*. – К., 1982. – Вип.8. – С. 82-87.

4.169. Клименко П. В. Цехи на Україні. Суспільно-правові елементи цехової організації / П.В. Клименко. – К.: ВУАН, 1929. – Вип. 1. – 199 с.

4.170. Козир І.А, Чорний О.В. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел / І.А. Козир, О.В. Чорний // *Український історичний журнал*. – 2012. – № 2. – С. 11-27.

4.171. Колесник В. П., Пасюк І. М. Особливості розвитку торговельних шляхів на Волині в XIV-XVIII ст. / В. П. Колесник, І. М. Пасюк // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. – 2010. – № 29. – С. 134-139.

4.172. Колесник В.П., Пасюк І. М. Розвиток торговельно-економічних відносин на Волині в XIV-XVIII ст. / В. П. Колесник, І. М. Пасюк // *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. – 2010. – Вип. 3. – С. 9-20.

4.173. Комаренко Т. О. Бортництво / Т. О. Комаренко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 353.

4.174. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К., 1963. – 388 с.

4.175. Константиненко К. Л. Українські землі в текстах венеційських послів та нунцій у Польщі наприкінці XVI ст. / К.Л. Константиненко // Київські полоністичні студії. – 2013. –Т. 22. – С. 274-282.

4.176. Котляр М. Ф. Торгівля в Україні в XIV-XV ст. / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 38-47.

4.177. Кривонос В. П. Львівсько-levantійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. / В.П. Кривонос // Український історичний журнал. – 1995. – Вип. 1. – С. 48-57.

4.178. Кривонос В. П. Транспортировка товаров в торговле Львова / В.П. Кривонос // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 94-101.

4.179. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – 412 с.

4.180. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у складі Великого князівства Литовського: адміністративно-територіальний устрій (1566-1569) / М.Г. Крикун // Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 26-43.

4.181. Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали / М.Г. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с.

4.182. Крикун М. Г. Деякі питання аграрних відносин у королівщинах Поділля у першій половині XVII ст. / М. Г. Крикун // Збірник робіт аспірантів філологічного та історичного факультетів Львівського університету. – Львів, 1963. – С. 104-120.

4.183. Крикун М. Г., Піддубняк О.П. Документи про торгівлю поташем Брацлавського воєводства з Гданськом у першій чверті XVII ст. / М. Г. Крикун,

О.П. Піддубняк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2017. – Вип. XIX-XX. – С. 359-374.

4.184. Крикун М. Г. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI ст. / М. Г. Крикун // Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 97-120.

4.185. Крикун М. Г. Кордони і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI-XVIII ст. / М.Г. Крикун // Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 11-25.

4.186. Крикун М. Г. Маєтковий конфлікт у Брацлавському воєводстві кінця XVI – початку XVII ст.: підкоморій проти воєводи / М.Г. Крикун // Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 121-155.

4.187. Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. – К. 1971. – Вип. 1. – С. 115-135.

4.188. Крикун М. Г. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України / М. Г. Крикун // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. I. – С. 157-178.

4.189. Крикун М. Г. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів, 2011. – 733 с.

4.190. Крикун М. Г. Справи про втечі селян у судочинстві Брацлавського воєводства кінця XVI – початку XVII ст. / М. Г. Крикун // Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 156-175.

4.191. Крот В. А. Торговля Польши с Турцией в Причерноморье (XV – первая половина XVI в.) [електронний ресурс] / В. А. Крот // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – Режим доступу: http://annals.xlegio.ru/blacksea/small/krot_88.htm

4.192. Лесников М. П. Ганзейская торговля пушниной в начале XV в. / М.П. Лесников // Ученые записки Московского городского педагогического института им. В. П. Потемкина. – Москва, 1948. – Т.8. – Вып.1. – С. 61-93.

4.193.Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) / пер. з польськ. Л. Лисенко. – К.: Дух і Літера, 2016. – 616 с.

4.194.Мельничук І. П. Магдебурзьке право Східного Поділля / І.П. Мельничук // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. 16. – С. 103-105.

4.195.Мельничук Л. С. Гончарні цехи Поділля XVI-XIX століть / Л. С. Мельничук // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – К., 2004. – Вип. 74/76. – С. 85-90.

4.196.Михайловський В. М. Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» в битві під Грюнвальдом / В. М. Михайловський // Український історичний журнал. – 2018. – № 1. – С. 4-17.

4.197.Михайловський В. М. Генеральний подільський староста Станіслав Лянцкоронський (1510-1535) / В. М. Михайловський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 5. – С. 134-143.

4.198.Михайловський В. М. Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442-1506) / В. М. Михайловський // Київська старовина. – К., 2003. – № 2 (350). – С. 65-81.

4.199.Михайловський В. М. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. М. Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – xxii + 450 с.

4.200.Михайловський В. М. На маргінесі документів подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. / В. М. Михайловський // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – К., 2016. – Т. XIII. – С. 188-197.

4.201.Михайловський В. М. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434-1444) / В. М. Михайловський // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 227-265.

4.202.Михайловський В. М. Описи Кам'янецького та Летичівських замків 1613 р. / В.М. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського

національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18. – С. 98-116.

4.203. Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення / В.М. Михайловський // Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 5. – С. 34-47.

4.204. Михайловський В. М. «Ревізія листів» на володіння королівщинами у 1564 р. для родини Бучацьких-Язловецьких-Творовських у Подільському воєводстві / В.М. Михайловський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні праці. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 4. – С. 115-125.

4.205. Михайловський В. М. Три мови, одне воєводство: письменність подільської шляхти у середині XVI ст. / В.М. Михайловський // Київська Академія. – К.: Дух і Літера, 2016. – Вип. 13. – С. 62-87.

4.206. Михайловський В. М. Формування території Поділля у другій половині XIV ст. / В.М. Михайловський // Український історичний журнал. – 2017. – № 3. – С. 67-82.

4.207. Михайловський В. М. Януш Куртика як історик Поділля / В.М. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 21. – С. 86-92.

4.208. Молчановский Н. В. Очерки звестий о подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям) / Н.В. Молчановский. – К., 1885. – 426 с.

4.209. Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 4-10.

4.210. Моця О. П., Рафальський О. О. Битва на Синіх Водах і її місце в середньовічній історії Європи / О.П. Моця, О.О. Рафальський // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2014. – Вип. 20. – С. 3-9.

4.211. Нейман Ц. Г. Старая Брацлавщина и ее люди / Ц. Г. Нейман // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – К., 1889. – Т. 27. – С. 103-120.

4.212. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця: Континент-Прим, 1993. – 464 с.

4.213. Панашенко В. В. Кримське ханство у XV-XVIII ст. / В. В. Панашенко // Український історичний журнал. – 1989. – №1. – С. 54-64.

4.214. Петров М. Б. Городок: сторінки історії України XV-XVII ст. / М. Б. Петров // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Городок, 1994. – С. 53-61.

4.215. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 480 с.

4.216. Петров М. Б. Сатанів у XV-XVII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток / М. Б. Петров // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський, 2004. – № 1-2. – С. 29-34.

4.217. Петров М. Б. Сільськогосподарські заняття мешканців Кам'янецького замку та сіл його староства у XV-XVII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 16. – С. 191-205.

4.218. Петров М. Б., Рибак І. В. Кам'янець-Подільський / М. Б. Петров, І. В. Рибак // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – С. 55-64.

4.219. Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу / Ф. Е. Петрунь // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 155-175.

4.220. Пилипчук Я. В. Татарская политика Казимира IV, 1480-1492 / Я. В. Пилипчук // Золотоордынская цивилизация. – Казань, 2015. – Вып. 8. – С. 312-325.

4.221. Піддубняк О. П. Два виписи з чорних книг Вінницького замку / О. П. Піддубняк // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 137-155.

4.222. Піддубняк О. П. Документальні свідчення про участь татар у внутрішніх чварах шляхти Брацлавського воєводства в першій чверті XVII ст. / О. П. Піддубняк // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 191-204.

4.223. Піддубняк О. П., Крикун М. Б. Топонімічні об'єкти Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. (на підставі родинного архіву Пісочинських) / О. П. Піддубняк, М. Б. Крикун // Історичне картознавство України. – 2004. – С. 397-413.

4.224. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження / [А. Капелер, В. Кравченко, Л. Вульф та ін.]. // Україна модерна. – 2011. – № 18. – С. 47-78.

4.225. Погорелец О. Г., Саввов Р. В. Монета Константина Кориатовича в денежном обращении Подольского княжества / О. Г. Погорелец, Р. В. Саввов // Современные веги и актуалии в нумизматике, фалеристике и сфрагистике. – Тракай, 2005. – С. 22-24.

4.226. Погорелец О. Г., Саввов Р. В. Про нові знахідки монет Подільського князівства / О. Г. Погорелец, Р. В. Саввов // Нумізматика і Фалеристика. – 2007. – №4 (44). – С. 28-31.

4.227. Погорелец О. Г., Саввов Р. В. До питання карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Г. Погорелец, Р. В. Саввов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 144-156.

4.228. Подалаяк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII-XVII ст. / Н.Г. Подалаяк. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.

4.229. Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. / Е.М. Подградская. – Кишинев, 1968. – 224 с.

4.230. Подградская Е. М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII в. / Е.М. Подградская. – Кишинев, 1980. – 160 с.

4.231. Подградская Е. М. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI-XVII вв. / Е.М. Подградская. – Кишинев, 1991. – 311 с.

4.232. Подградська О. М. До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI-XVII ст. / О.М. Подградська // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 106-112.

4.233. Прусевич А. Н. Историко-археологические и этнографические заметки о г. Зинькове Летичевского уезда / А. Н. Прусевич // Подольские епархиальные ведомости. – 1905. – № 23. – С. 322-325.

4.234. Прусевич А. Н. Историко-археологические и этнографические заметки о г. Зиньков Летического уезда / А. Н. Прусевич // Подольские епархиальные ведомости. – 1905. – № 15. – С. 346-351.

4.235. Рашба Н. С. Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI-XVII вв.) / Н.С. Рашба // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. – Ереван, 1976. – № 4 (75). – С. 101-118.

4.236. Русина О. В. Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) / О.В. Русина // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст. – 2013. – С. 50-79.

4.237. Русина О. В. Україна під татарами та Литвою / О.В. Русина. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.

4.238. Сас П. М. Міста Східного Поділля та особливості структури їх ремесла (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) / П.М. Сас // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. – К.: Інститут історії України, 2018. – С. 60-92.

4.239. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К., 1989. – 232 с.

4.240. Сецинский Е. И. Бакота, древняя столица Понизья // Подольские епархиальные ведомости / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1899. – № 46. – С. 34-45.

4.241. Сецинский Е. И. Город Каменец Подольский. Историческое описание / Е. И. Сецинский. – К., 1895. – 247 с.

4.242. Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1895. – 316 с.

4.243. Сецинский Е. И. Материалы до истории цехов в Подолии / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1904. – 176 с.

4.244. Сидоренко О. Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму. – К.: Наукова думка, 1991. – С.47-59.

4.245. Сидоренко О. Ф. Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI-XVIIст.) / О.Ф. Сидоренко. // Проблеми історичної географії України. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 96-105.

4.246. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) / О.Ф. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 332 с.

4.247. Сіцинський Ю. Й. Муровані церкви на Поділлі / Ю.Й. Сіцинський. – Львів-Кам'янець-Подільський, 1925. – 31 с.

4.248. Сіцинський Ю. Й. Нарис з історії Поділля / Ю.Й. Сіцинський. – Вінниця, 1927. – 72 с.

4.249. Сіцинський Ю. Й. Нариси з історії топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Ю.Й. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 60 с.

4.250. Сіцинський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси) / Ю.Й. Сіцинський. – К., 1928. – 99 с.

4.251. Сіцинський Ю. Й. Поділля під владою Литви / упоряд. Д. Ващук, М. Мошак: Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.

4.252. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В.Ю. Січинський. – Авґсбург, 1946. – 5-те вид. – 118 с.

4.253. Сковчиляс І. Я. Язловецьке намісництво на Західному Поділлі у XVII – першій половині XVIII ст.: територіальний «родовід» та парафіяльна мережа: (Історико-географічний аспект) / І.Я. Сковчиляс // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 222-239.

4.254. Старченко Н. П. Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині / Н.П. Старченко // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. – Вип. 12-13. – С. 242-269.

4.255. Стопенчук С. М. Деякі аспекти організації торгівлі на Верхньому Побужжі в II пол. XVI ст. / С.М. Стопенчук // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (3). – С. 45-48.

4.256. Тихомиров М. Н. Средневековая Россия на международных путях XIV-XV вв. – М., 1966. – 176 с.

4.257. Тоїчкін Д. В. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. / Д. В. Тоїчкін // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – К., 2001. – Число 5. – С. 61-94.

4.258. Тоїчкін Д. В. Українська козацька шабля XVII-XVIII ст.: морфологічні типи й осередки виробництва [електронний ресурс] / Д. В. Тоїчкін // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13). – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Toichkin_Denys/Ukrainska_kozatska_shablia_XVII-XVIII_st_morfologichni_tyru_i_oseredky_vyrobnytstva.pdf (дата звернення 15.11.2017)

4.259. Томілович Л. В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII-середині XVI ст. [електронний ресурс] / Л. В. Томілович // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С.215-222. – Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/pub/tomilovich.htm> (дата звернення 21.05.2015)

4.260. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.

4.261. Трубчанинов С. В. Поділля в XIV – в першій половині XV ст. (огляд найновішої польської історіографії) / С. В. Трубчанинов // Давня і середньовічна історія України. Історико-археологічний збірник. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 280-287.

4.262. Трубчанинов С. В. Розвиток торгівлі на Поділлі в другій половині XVI - першій половині XVII ст. / С. В. Трубчанинов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 20-24.

4.263. Україна і Литва в XIV-XVI ст. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Вашук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.

4.264. Ульяновський В. І. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В.І. Ульяновський. – К.: ВД «Простір», 2012. – 1370 с.

4.265. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII – XIV ст.) / Б. В. Черкас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 387 с.

4.266. Черкас Б. В. Подільське князівство і «ногаєві» татари: боротьба за Придністров'я (1374 – 1380 рр.) / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2015. – Вип. 15. – С. 68-72.

4.267. Черкас Б. В. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV-XVI ст. / Б. В. Черкас // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.) / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2008. – С. 144-148.

4.268. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1515-1540) / Б. В. Черкас. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – 244 с.

4.269. Чорний В. Б. Найдавніші відомості про митну справу на Поділлі в історичних джерелах / В. Б. Чорний // Наукові записки Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 190-197.

4.270. Чорновол І. П. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / наук ред. Л. О. Зашкільняк. – К.: Критика, 2015. – 376 с.

4.271. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий. – К.: Темпора, 2013. – 616 с.

4.272. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV– перша половина XVII ст.) / А. І. Чуткий. – К.: Темпора, 2015. – 368 с.

4.273. Шабульдо Ф. М. «Семеновые люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века / Ф. М. Шабульдо // *Ruthenica*. – К., 2010. – № 9. – С. 57-73.

4.274. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К.: Наукова думка, 1987. – 183 с.

4.275. Шабульдо Ф. М. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя / Ф. М. Шабульдо // *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII ст.* – 2000. – С. 57-74.

4.276. Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях* / наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайченко. – К., 2005. – С. 9-27.

4.277. Шабульдо Ф. М. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми) // *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях* / наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайченко. – К., 2005. – С. 100-122.

4.278. Яковенко Н. М. Нарис з історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид / Н. М. Яковенко. – К., 2006. – 584 с.

4.279. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Wydania 2 poprawione / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa, 1885. – Т. 1. – VIII+888+VIII s.

4.280. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Wydania 2 poprawione / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa, 1885. – T. 2. – 985 +X s.

4.281. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Wydania 2 poprawione / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa, 1886. – T. 3. – 535 + VIII s.

4.282. Białkowski L. Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze / L. Białkowski. – Warszawa, 1920. – 232 s.

4.283. Białkowski L. Urzędnicy ziemscy podolski wieku XVI i początku XVII / L. Białkowski // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie / pod red. W. Semkowicza. – Lwów, 1928. – T. VIII. – R. 1926-1927. – S. 174-180.

4.284. Dziadulewicz S. Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej / S. Dziadulewicz // Miesięcznik heraldyczny. – Warszawa, 1931. – № 6. – S. 133-140.

4.285. Dziubiński A. Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI w / A. Dziubiński // Przegląd Historyczny. – 1965. – № 56/2. – S. 232-259.

4.286. Dziubiński A. Na szlakach Orientu. Handel między Polska a imperium osmańskim w XVI-XVIII wieku / A. Dziubiński. – Wrocław, 1997. – 326 s.

4.287. Jabłonowski A. Podole u schyłku wieku XV / A. Jabłonowski // Ateneum. – R. 5. – T. 3 (19). – Zeszyt 8. – Warszawa, 1880. – S. 328-351.

4.288. Janowski A. Podole / A. Janowski // Odczyty krajoznawcze. – Warszawa, 1908. – 24 s.

4.289. Kiryk F. Handel Kamieńca Podolskiego w późnym średniowieczu. Studia Historyczne / F.Kiryk. – 1998. – R. XLI. – S. 23-34.

4.290. Kiryk F. Rzemiosło późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego / F.Kiryk // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник): На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 168-178.

4.291. Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego / F.Kiryk // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – T. 1. – S. 67-109.

4.292. Kiryk F. Z zagadnień zaopatrzenia dawnego miasta w wodę / F. Kiryk // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2005. – T. 2. – S. 99-104.

4.293. Kukło C. Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI–XVIII wieku. Uwagi wstępne / C. Kukło // Roczniki Dziejów społecznych i gospodarczych. – 2016. – T. LXXVII. – S. 319-356.

4.294. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku / J. Kurtyka // Kamieniec Podolski Studia z dziejów miasta i regionu [pod redakcją F. Kiryka]. – Kraków, 2000. – T. 1. – S. 9-59.

4.295. Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały [opracował M. Wilamowski]. – Kraków, 2011. – 637 s.

4.296. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami w 3 t / W. Marczyński. – Wilno, 1820. – T.1. – 350 s.

4.297. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami w 3 t / W. Marczyński. – Wilno, 1821. – T.2. – 302 s.

4.298. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami w 3 t / W. Marczyński. – Wilno, 1823. – T.3. – 316 s.

4.299. Michałowski W. Nużny człowiek. Szkic do dziejów starostwa Kamienieckiego w drugiej połowie XVI wieku / W. Michałowski // Historia vero testis temporum. Księga honorowa ku czci prof. Krzysztofa Baczkowskiego. – Kraków, 2008. – S. 527-533.

4.300. Nadolski A. Grunwald 1410 / A. Nadolski. – Warszawa, 1996. – 144 s.

4.301. Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów / A. Przeździecki. – Wilno, 1841. – T. 1. – 418 s.

4.302. Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów / A. Przeździecki. – Wilno, 1841. – T. 2. – 386 s.

4.303. Prochaska A. Podole lennem Korony. 1352-1430 / A. Prochaska. – Kraków, 1895. – 24 s.

4.304. Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu / A. Prochaska. – Kraków, 1901. – 21 s.

4.305. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijów-Warszawa, 1915. – 128 s.

4.306. Rolle A. Z życia ormian kamienieckich w XVII i XVIII wieku / A. Rolle. – Kraków, 1891. – 24 s.

4.307. Rolle A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. Wydanie drugie, przerobione i powiększone przez autora. W 3 t. / A. Rolle. – Warszawa, 1880. – T. 1. – 308 s.

4.308. Rolle A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. Wydanie drugie, przerobione i powiększone przez autora. W 3 t. / A. Rolle. – Warszawa, 1880. – T. 2. – 304 s.

4.309. Rolle A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. Wydanie drugie, przerobione i powiększone przez autora. W 3 t. / A. Rolle. – Warszawa, 1880. – T. 3. – 290 s.

4.310. Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru / E. Rulikowski // Ateneum. – Warszawa, 1878. – T. 3. – Zeszyt. 9. – S. 502-528.

4.311. Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru / E. Rulikowski // Ateneum. – Warszawa, 1878. – T. 4. – Zeszyt. 10. – S. 58-84.

4.312. Rulikowski E. Przed kilkuset laty / E. Rulikowski // Kwiaty i owoce. – Kijów, 1870. – S. 273-321.

4.313. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. W 15 t. / pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1883. – T. 4. – 963 s.

4.314. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. W 15 t. / pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1889. – T. 10. – 960 s.

4.315. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. W 15 t. / pod redakcją B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1890. – T. 11. – 960 s.

4.316. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. W 15 t. / pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1895. – T. 14. – 930 s.

4.317. Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. – Warszawa, 2010. – T. 11. – S. 85-124.

4.318. Źródła dziejowe. T. V. Lustrycy królewskich ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – 228 s.

4.319. Źródła dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – 161 s.

4.320. Źródła dziejowe. T. XIX. Wołyn i Podole / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1889. – 307 s.

4.321. Źródła dziejowe. T. XX. Ukraina / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1894. – 185 s.

4.322. Źródła dziejowe. T. XXI. Ukraina (Kijow – Braclaw) / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1894. – 654 s.

4.323. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1897. – 736 s.

5. Матеріали конференцій

5.324. Баженов Л. В. Місто Кам'янець-Подільський у дослідженнях українських і зарубіжних істориків XIX – початку XXI ст. / Л. В. Баженов // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (14–15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 14-19.

5.325. Бакалець О. А. Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст. / О.А. Бакалець// Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 325-330.

5.326. Берковский В. Г. Правобережная Украина в системе международных торговых отношений конца XV – середины XVI в. / В.Г. Берковский // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда. Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге). Материалы международной научной конференции 22-24 октября 2010 г. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 30-32.

5.327. Берковський В. Г. Економіка Правобережної України з кінця XV до середини XVII ст.: проблеми хронології / В.Г. Берковський // П'ята міжнародна школа-семінар Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей (27-28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ). – К., 2011. – С. 32-35.

5.328. Білецька О. В. Теодорик з Бучача – тримач середньовічного Качибя / О. В. Білецька // Древнее Причерноморье. Материалы международной конференции VIII-е чтения памяти профессора П. О. Карышковского (11-12 марта 2008 г., Одесса). – Одесса, 2008. – С.57-64.

5.329. Боечко В. Ф. Роль Брацлавщини і Західного Поділля у виникненні, становленні та розвитку козацтва / В. Ф. Боечко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань: зб. наук. статей. – Черкаси, 2001. – С. 97-112.

5.330. Войнаровський А. М. Етнічний склад населення Поділля в часи князювання Коріатовичів (1362 – 1363) / А. М. Войнаровський // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. – С. 85-88.

5.331. Войнаровський А. М. Релігійне життя на Поділлі наприкінці XIV ст. / А. М. Войнаровський // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – 2013. – С. 41–48.

5.332. Войнаровський А. М. Торгівельні зв'язки Подільської землі з Гданськом у XV – XVII ст. / А. М. Войнаровський // Науковий діалог «Схід–Захід». Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. – 2015. – Ч. 1. – С. 21–24.

5.333. Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля у другій половині XVI ст. / Я.Р. Дашкевич // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.

5.334. Денисик Г. І., Лаврик О. Д. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик // Український млинологічний альманах матеріали Першої міжнародної наукової конференції «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси - с. Вереміївка Черкаської обл. – Черкаси, 2014. – С. 114-115.

5.335. Масненко В. В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури: перспективи для дослідження / В. В. Масненко // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнародної наукової конференції «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси - с. Вереміївка Черкаської обл. – Черкаси, 2014. – С. 16-21.

5.336. Назаренко Є. Д. Християнські парафії на Поділлі в XVI ст. / Є.Д. Назаренко // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С. 177-179.

5.337. Огуй О. Д. Молдавський торговий шлях у XIV-XVII ст.: торгівля, товари та мита / О.Д. Огуй // Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа-семінар. 27-28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ. Тези доповідей. – К., 2011. – С. 26-28.

5.338. Осіп'ян О. Л. Форми землеволодіння та розвиток сільського господарства у вірменських колоніях Поділля в XIV – XVIII ст. / О.Л. Осіп'ян // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.:

Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. – Стара Синява, 1998. – С. 162-169.

5.339. Петров М. Б. До історії міста Хмільника XVI – XVIII ст. / М. Б. Петров // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. – Стара Синява, 1998. – С. 276-280.

5.340. Петров М. Б. До історії Полонного кінця XV – першої половини XVII ст. / М. Б. Петров // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Полонному 1000 років». – Полонне, 1995. – С. 33-37.

5.341. Петров М. Б., Рибак І. В. Історія Зінькова XV-XIX ст. у фондах бібліотеки Кам'янець-Подільського музею-заповідника / М. Б. Петров, І. В. Рибак // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 61-66.

5.342. Петров М. Б. Міста і містечка Летичівського повіту напередодні та після Пилявецької битви / М. Б. Петров // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. – Стара Синява, 1995. – С. 98-104.

5.343. Петров М. Б. Могилів-Подільський у писемних джерелах XVII-XVIII ст. / М. Б. Петров // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 32-36.

5.344. Петров М. Б. Сторінки історії феодального Проскурова у писемних матеріалах XVI – XVIIIст. Хмельницькому 500 / М. Б. Петров // Тези науково-практичної конференції 1493-1993. – Хмельницький, 1991. – С. 9-13.

5.345. Погорелец О. Г., Саввов Р. В. Монета и счетная единица Подольского княжества князей Кориатовичей (вторая половина 14 в.) / О.Г. Погорелец, Р. В. Саввов // Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2012. – С. 116-119.

5.346. Подградська О. М. Економічні зв'язки Кам'янця-Подільського з містами Молдавії / О. М. Подградська // Матеріали Третьої подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 92-94.

5.347. Подградська О.М. Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XVI-XVII ст. / О.М. Подградська // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Секція дожовтневого періоду): тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 79-80.

5.348. Степанков В. С. До питання датування отримання Кам'янцем-Подільським магдебурзького права / В. С. Степанков // Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 3-5.

5.349. Тимченко В. М. Митно-податкова система на Османському півдні України за кодексами законів султана Селіма II / В. М. Тимченко // Митна політика України в контексті європейського вибору: проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 204-206.

5.350. Трубчанінов С. В. Політичне становище Поділля в другій половині XIV ст. / С. В. Трубчанінов // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції 19 вересня 1998 р. – Стара Синява, 1998. – С. 160-162.

6. Інтернет-ресурс

6.351. Археологія та стародавня історія Кам'янець-Подільського району [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zamky.com.ua/istoriya/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-kam-yanets-podilskogo-rajonu/> (дата звернення 13.02.2015).

6.352. Баженов Л. В. Вавжинець Марчинський – один з перших дослідників Поділля в XIX столітті [електронний ресурс] / Л.В. Баженов. – Режим доступу:

http://tovtry.km.ua/ru/history/statti/postati/vavzhynec_marchinski.html (дата звернення 13.02.2015).

6.353. Кінь-іноходець: опис порід, фото і особливості [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poradum.com/poradi-dlya-domu/gospodarstvo/kin-inoxodec-opis-porid-foto-i-osoblivosti.html> (дата звернення: 12.06.2016).

6.354. Косаківський В. А. Рибальство та бджільництво — допоміжні види господарських занять українців південно-східного Поділля (на матеріалах містечка Чечельник) [електронний ресурс] / В.А. Косаківський // Історія: збірник наукових праць. – 2009. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5231.html> (дата звернення 15.03.2017).

6.355. Роговий О. І. Шлях до Син-оди лежав через Ханев або ще раз про українське Куликове поле [електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.lipovec.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=166:2012-04-12-07-42-33&catid=14:2011-10-06-14-45-00&Itemid=38 (дата звернення 29.08.2015).

6.356. Секретарьов А. Місто на Бугом – 400 років тому і по тому [електронний ресурс]. – Вінниця, 1999. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2009/03/23/151>. (дата звернення 10.09.2015).

6.357. У Кам'янецькій фортеці знайшли стародавні поховання [електронний ресурс] // Укрінформ. – 02 червня 2018. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2472527-u-kamaneckij-forteci-znajsl-starodavni-pohovanna.html> (дата звернення 14.06.2018).

6.358. Степанков В. Гомоніло Поділля [електронний ресурс] // Прапор Жовтня. – 28 липня 1989. – Режим доступу: http://tovtry.km.ua/en/history/statti/gomonilo_podillja4.html (дата звернення 31.10.2016).

6.359. Kowalska H. Lanckoroński Stanisław z Brzezia h. Zadora (ok. 1465—1535) [електронний режим] // Internetowy Polski Słownik Biograficzny. – Режим доступу: <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-lanckoronski-z-brzezia-h-zadora> (дата звернення 09.10.2015).

6.360. O wyginięciu rasy konia polskiego [електронний режим]. – Режим доступу: <https://kresy.pl/kresopedia/o-wyginięciu-rasy-konia-polskiego/> (дата звернення 12.06.2016).

6.361. The development of square-rigged ship from the carrack to the full-rigger [електронний режим]. – Режим доступу: <http://in-arch.net/Sqrigg/squrig.html> (дата звернення 12.06.2016).

7. Дисертації та автореферати дисертацій

7.362. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV-XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток): автореф. дис. ... канд. філ. наук : 10.02.01 / Т.І. Крехно. – Харків, 2005. – 19 с.

7.363. Михайловський В. М. Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402-1506 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Михайловський. – Київ, 2004. – 300 с.

7.364. Осіп'ян О. Л. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV-XIX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Л. Осіп'ян. – Донецьк, 1999. – 210 с.

7.365. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи XIII-XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток: дис. ... докт. іст. наук.: 07.00.02 / Б. В. Черкас, НАН України Інститут історії України. – Київ, 2015. – 357 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Міри і грошові одиниці

Міри поверхні

- гектар – 1,7 морга
- лан – 30 моргів (16,8га)
- морг – 0,58 га
- морг старий (коронний) – 0,5985 га
- морг новопольський – 0,5609 га

Міри ваги

- камінь – 96 фунтів
- фунт – 37 г – 406,679г
- віз заліза – 2 зв'язки шин
- прут заліза – 3 пуди і 27 фунтів
- пуд – 40 фунтів = 16,38 кг
- шина заліза – 10 фунтів
- бочка солі – 6 віртелів = 100 гурманів = 1000 топок = 70 фунтів = 39 кг і 400 г
- гурман – 4 кг
- камінь- 24, 30, 32, 90 фунтів
- колода – 4 віртелі = 26,4 кг
- корець – 36 гарнців = 6 пудів (бл. 98,3 кг)
- маца мала – 8 пудів
- маца пшениці – 24 пуди
- міра – 2 корці мірка – 48 - 62 гарнці
- шифунт – у першій половині XVII ст. у Гданську становив 320 фунтів, що відповідало – 1395,2 кілограма.

Міри об'єму

- бочка меду, пива, горілки – 36 – 122 гарнців
- гарнець – 4 кварта (3,262 л)
- гарнець малий – 2,82 л кварта – 0,95 – 0,96 л

Грошовий рахунок

- Гривня – 48 грошей
- Півгріш – 5 динарів
- Польський злотий – 30 польських грошів = 24 литовських грошів
- Польська копа – 60 польських грошів
- Флорин червоний – 30-36 польських грошів = 15-20 литовських грошів = 1,5 гривні = 90 шелягів = 540 динарів

Додаток Б

ПОДИМНИЙ ПОДАТОК БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

1643 Р.

<p style="text-align: center;">Аркуш 34</p> <p>Кн. Й.М. Пан підкоморій брацлавський (С) з маєтності своєї з міста Животова, з міста Скали і двох селищ (висілок) – від димів 1701, з млинами двома дав – злотих 1701. Він ж з міста Рахнів – димів 297 дав 297 злотих Його ж село Сабарівка і село Сабарів і з млина – від димів 41 дав 41 злот. Його ж з міста Дашів – з 57 димів, 57 злотих. Кн. Й.М. <i>Миколай Четвертинський</i> з міста Комаргород і Хорошкового – з 350 димів, дав злотих 350. Його ж село Дашковець – 50 димів – 50 злотих. З Кошнічки Малої – від 100 димів, сто злотих.</p>	<p>Пан <i>Андріан Окун</i> з маєтності Й. М. пана старости Калуського з міста Рашків від димів 240 – злотих 240 дав. Він же з села Раднівець або Луки від димів 85 дав злотих 85. Пан <i>Адама Конецьпольський</i> з міста Босівки – з димів 250, злотих 250 віддав. Він же з села Вишківець від димів 93, злотих 93 дав. Пан <i>Станіслав Гурський</i> частини придбаного Будзіновці від димів 9 дав 9 злотих.</p>
<p style="text-align: center;">Аркуш 35</p> <p>Пан <i>Плавінський</i> з села Стоянова (Тиврівський р-н поблизу сіл Мала і Велика Вулига) від димів 55, і млина 1 дав – злотих 56. Пан <i>Остафій Здзонський Сомецк</i> (Someck) з села від димів 30 і млина 1 дав злотих 31 Пан <i>Станіслав Чорнатоський</i> з Івомнієць від димів 14 і 1 млина злот 15 дав. Пан <i>Іван Григорович Юшковський</i> з частини села Вишнівець або Сабарівки від димів 100, злотих 100 дав. Пан <i>Міхал Боси</i> (Bosy) з 4-ої частини Сабарівки від димів 11, злотих 11. Пан <i>Стефан Лаурент Енусура</i> з (Гройниці) Стройне від димів 30, і млина 1, злотих 31 дав. Його ж: з села Лахнівки – від димів 13, злотих 13 дав. Пан <i>Олександр Лаборський</i> з села Кобилецькі з маєтності пана старости Калиновського від димів 3, злотих 3 дав. Він же з містечка Білийгород від димів 56, злотих 56 дав. Він же з Жаковець від димів 12, і 1 млина – злотих 13 дав. З міста Вінниці і села Вишеньки від димів 700, злотих 700 дали.</p>	<p style="text-align: center;">Аркуш 36</p> <p>Пан <i>Марнацький</i> з села Будзинець від димів 30, дав зл. 30. Пан <i>Лаврин Чечель</i> з Чечелівки від димів 35, зл. 25 Пан <i>Андрій Миронівський, Кароль Осторський, Миколай Колдринський</i> з частини своєї Жарденівки від димів 40, і 1 млина 41 злотий дав. Пан <i>Василь Юшковський</i> з частини Копівець димів 10, зл. 10 дав. Пан <i>Пйотр Ярушинський</i> з села Ярошинець з димів 16, злотих 16 дав. Пан <i>Миколай Потенмський</i> з держави своєї села Левковець з димів 30, зл. 30 дав. Пан <i>Василь і Іван Комарові</i> з частини Моянова і з Сутисків від димів 14 і млина 1 заплатив 15 злотих. Вони ж з Сутиски з 15 димів – 15 злотих Вони ж з Шершнів від димів 11 і половини млина, злотих 11 і півтора. Ці ж з частини села Ворошиловець від димів 4, зл 4 Ці ж з частини Янківа з димів півтора 10, півтора 10 злотих дали. Загалом в сумі у них вийшло – 54 злотих. Пан <i>Іван Комар</i> з держави своєї з села Онапківець від димів 18, зл 18 дав. Й. М. пан <i>Дзік</i>, хорунжий брацлавський, з міста Станіславова (суч. с. Станіславчик Вінницька обл. – А.В.) і з двох сіл Нового Жатова і з частини Старого Жатова в димів 445, злотих 445. Пан <i>Криштоф Попель</i> з села Щучинці від димів 11, зл.11.</p>

Пан *Росохацький* з села Сеняків від димів 49, зл 49 дав

Йм. *Пан Ревуський*, підстолій брацлавський з держави своєї міста Старе Красне від димів 208, злотих 208 дав.

Пани *Миколай і Солтан Красносельські* від димів 10, злотих 10.

Пан *Цебровський* з держави своєї Бушинець від димів 53, зл. 53 дав.

Пан *Олександр і Ян Тищенки* з міста Цибулів від димів 450, дали 450 злотих.

Вони ж з села Цебулів від димів 38 і 2 млинів злотих 40 дали.

Аркуш 37

Пани *Нікіфор і Йозеф П'єнковські* з держави своєї П'єнковець від димів 25, злотих 25 дали.

Пан *Ян Залеський* з частини своєї села Михайлівки від димів 12, зл. 12 дав.

Пан *Олександр Булгарин* з села Колибабінці від димів 9, зл. 9 дав.

Пан *Семен Дяковський* з частини своєї Остолопова від димів 10, злотих 10

Пані *Іванова Дяковська* з частини своєї Остоло руської від димів 10, зл. 10.

Пан *Іван Резан і Янова Варгоцька* з сином і родичами своїми Яблоновська, Савіна Долецька, Павел Ляковський з частини своєї дідичної з Михайлівки і Василівки від димів 11, зл. 11.

Й. М. пан *староста Калуський* з села Стажинець від димів 20, злот. 20 з млином.

Пан *хорунжий брацлавський* з села Старого Зятова від димів 59, злотих 59 дав.

Пан *Рознятовський* з Буші Сухої від димів 34, злотих 34.

Пан *Андрій Дзік* з села Дзікунки від димів 18, злотих 18

Пані *Олена Кордишова* з Бушинець Малих від димів 6, зл. 6

Пан *Самуель Машаршинський* з держави своєї з села Рогинець від димів 16, злотих 16

Пани *Кунічі* з села Капустян від димів 18, зл. 18.

Пані *Олена Байбудзянка Кордишова* з села своєї Бушинець малих від димів 3, зл. 3.

Велебний в Христі Поцетатіс Колегіума Вінницького з села Михайловець від димів 19, зл. 19

Пан *Василь Стожельницький* з села Стожельнік від димів 18, злотих 18

Пан *Дзік хорунжий брацлавський* з села Носовців, від димів 110 зл. 110

Пан *Нападівський* з держави своєї села Очиткова 50 і млина 1, зл. 51.

Пан *Олександр Павел* з держави своєї з села Вітвінець від димів 44, зл. 44.

Пані *Федорова Нападовська* з держави своєї Олексійова з димів 3, зл. 3.

Пан *Симон Алембіовський (Symon Alembiouski)* з Widzuibego Камення від димів 15, зл. 15.

Пан *Станіслав Ластовецький* з села Шершнів від димів 4, пів млина, злотих 4 і грош 15 дав.

Пан *Ян Росовський* з села Скодзйов (Следзи) від димів 10, зл. 10.

Аркуш 38

Пан *Федір Юшковський* з села Юшковець з третьої частини від димів 29, і пів млина – злотих 29 і грош 15

Пани *Федір та Іван Богдановічові Юшковські* з маєтностей своїх Старих Копівець і Садарівки від димів 23, зл. 23.

Пан *Василь Юшковський і Іван Башинський* з частини своєї з села Копновки від димів 7, зл. 7 дали.

Пан *Богдан і Григорій Кустовські* з держави своєї (пропущено) від димів 9, зл. 9.

Пан *Кжибоковський* з села Козянки від димів 43, зл. 43

Пан *Йосеф Пашинський* з держави своєї Біровки від димів 40, зл. 40.

Пан *Леонтій Басілович* з села Кіси від димів 23, зл. 23

Пан *Олександр Данковський* з Кізінець від димів 48, зл. 48.

Пан *Микола Зацвіліховський* з села Сабаровки з частин двох від димів 22, зл. 22.

Пан *Стефан Кучмінський Олховський, Андрій Становський* з частини двох сел Сабаровки, від димів 6, зл. 6 і грош 18.

Пан *Андрій Губко* з Сабаровки від свого 1 диму, 1 зл.

Пан *Юрій Тжунський* з держави своєї маєтності Й.М. старости Калуського від димів 48, зл. 49 дав з млином.

Пані *Ядвіга з Замостя Мацейова Закревська* з дружиною своєю з села Зотовець від димів 17, зл. 17.

Він же з села Черемошної від димів 30, дав 30 злотих.

Пани *Глінські* з держави своєї з містечка Русави або Янова від димів 15, злотих 15 дали

Пан *Андрій Вуяковський* з дружиною своєю і Яна Пачанського з села Дешковець з частини своєї від димів 4, зл. 4 дали.

Пан *Ян Решетарський* з держави своєї села Кушинець від димів 22, зл. 23 з млином.

Й.М. *Пан староста Вінницький (Мартин Калиновський)* з містечка Красногірки або Кісляка від димів 120, зл. 120 дав.

Пан *Пашинський* дав з держави своєї з міста Томашполя від димів з млинами 459, віддали суму 459 злотих.

Пан *Іван Дешковський* з села Дешковець від димів 28 з млином злотих 29.

Він же з слободи Богущівки від димів 15, злотих 15 дав.

Пан *Миколай Дешковський* з села Дешковець від димів 27, зл 27.

Аркуш 39

Він же з села Богушовки на тому ж ґрунті від димів 15, зл 15.

Пан *Ян Цьотек* з держави своєї Люлинець від димів 22, млинів 2, зл. 24

Пан *Замойський староста Калуський* з містечка Саченковець від димів 160, злотих 160

Пан *Томаш Пілінський* з Пілінувки від димів 6, злот 6.

Вельможний Й. М. *пан воєвода київський (Януш Тишкевич)* з села Старого Зялова від димів 33 і млина, 34 злотих.

Й. М. *Геронім Сенявський* з маєтності своєї Слободи Нової Братковки або Янова від димів 20, зл.20.

Й.М. пан *Ян Замойський* староста Калуський з містечка Пикова від 244 димів дав 244 злотих.

Пан *Юрій Клежезовський* з маєтності Мельниковець від димів 48 і млина одного дав 29 злотих.

Пан *Криштоф Грохольський* з держави своєї Борковець маєтності *Князя Домініка* від димів 22 зл. 22 дав.

Пан *Станіслав Сулковський* з села Пурпуровець від димів 22, і одного млина злотих 23 дав.

Пан *Мачинський* з держави своєї з села Буковець від димів 20, злотих 20 дав.

Пан *Ян Волицький* з села Яслізчинець від димів 42, дав злотих 42.

Пан *Андрій Хоїнський* з міста Тетрова від димів 770 з млином в сумі, дав злотих 770 злотих.

Пані *Вербовська* з села Новоселиці Й.В. пана воєводи Подільського дідичної від димів 30, злотих 30 дала.

Той же пан *Хоїнський* з держави своєї з села Кашпировки від димів 60 дав злотих 60.

Пан *Павел Дешковський* з частини небіжчика пана Константина Дешковського з села Дешковець від димів 8, дав злотих 8.

Той же від пана Станіслава Дешковського, відшукавши підданих своїх з Венжинця дав злотих два.

Пан *Антонович* з держави своєї маєтності князя Домініка від димів 9, і млина одного дав злотих 10.

Пан *Ревуський* з держави своєї з села Пурковець з Красного від димів 31, злотих 31 дав.

Аркуш 40

Пан *Гордій Житинський* з маєтності своїх дідичних in Genere від димів 57, злотих 57.

Пані *Катажина Клецовська Стольникова* Брацлавська з синами з маєтності своїх від димів 215, і від третьої частини млина злотих 215 і грош 16 дала.

Пан *Ревуський* підстолий брацлавський з держави своєї і маєтності дідичної ЙМ пана старости Калуського з села Стихи (Ztyhu) від димів 70, злотих.

Пан *Chrzastowski* з держави своєї і маєтності дідичної Й. М. пана старости Калуського міста Буші від димів 360, злотих 360 дав.

Привелебний Кн. *Андрій Жаторський* з володінь костьолових (*незроз. Слово*) з села Коси від димів 50 і млина одного злотих 51 віддав.

Пан *Андрій Хоїнський* з держави своєї і маєтності князя ЙМ конюшого з села Богдановки від димів 60 злотих 60 дав.

Пан *Міхал Черкес* з держави своєї з села Лемешовки від димів 18, злотих 18 дав.

Пан *Миколай Балент* з держави своєї Андрушівки від димів 63, злотих 63.

Пан *Станіслав Росцішевський* з держави своєї містечка Вінниці, Ворошиловки і частини села Янкова від димів 54 і млинів 2 злотих 56 дав.

Пан *Марцін Роговський* з держави своєї і маєтності дідичної князя Й. М. Конюшого Коронного від димів 32, злотих 32 віддав.

Пан *Войцех Рувський* з маєтності своєї з села Янковець від димів 26, злотих 26 дав.

Пан *Антонович* з держави своєї і маєтності дідичної князя Конюшого коронного з міста П'ятигор від димів 400, злотих 400 дав.

Князь Й. М. Конюший Коронний з міста Любашова від димів 450, злотих 450 дав.

Пана *Мар'яна Якубова Жутковська* з держави своєї з міста Кошова від димів 257 злотих 257.

Аркуш 41

Пан *Адам Жиромський* з держави своєї з села Володиївка від димів 40 і млина 1, злотих 41 дав.

Пан *Жалінський* з держави своєї і маєтності Й. М. пана старости Калуського з міста Ямполья від димів 450 злотих 450 дав.

Пан *Пйотровський* з держави і маєтності Й. М. князя Вишневецького з села Хотовинець від димів 7, злотих 7 дав.

Пан *Козицький* з Жешкова від димів 95, злотих 95.

Пан *Юрій Боровицький* з держави своєї і маєтності Князя Й. М. Конюшого коронного з села Ласковець від димів 36, злотих 36 дав.

Пан *Стефан Вроновський* з держави своєї з села Красного Ставу або Стрижавки від димів 90, злотих 90 дав.

Й. М. Пан *Геронім Сенявський* з міста Старого Гранова від димів 180, злотих 180.

Його ж з міста Нового Гранова від димів 87, злотих 87.

Пан *Олександр Жабровський* з Дзінкова від димів 284, млинів 8 злотих 292.

Пан *Василь Красносельський* з маєтності своєї Василівки і Красновки від дмів 88, злотих 88 дав.

Пан *Хосцький* з Лопатинець від димів 17, злотих 17 дав.

Пан *Стрельницький* з держави своєї з Стрельніков від димів 27, злотих 27 дав.

містечка Ворошиловки від димів 158, зл. 158 дав.

Й. М. Пан *Замойський* з дідичної маєтності своєї з села Сутиски, Вітави, Шершнів, з Борскова, Маєнова від димів 113, і від млинів в сумі злотих 113 дав.

Пан *Епоріаш* з держави своєї з села Борскова відомий як Сутиски, Вітави від димів 48, з 2 млина в сумі дав 50 злотих і грош 15.

Він же з маєтності своєї дідичної з Сутисків від димів 13, зл. 13 дав.

Аркуш 42

Пан *Епоріаш* з держави своєї з маєтності Й. М. пана старости Калуського дідичної з села Воробійовки від димів 40, зл. 40 дав.

Пан *Роман Микулинський* з маєтності своєї дідичної з села Новоселиця Боркова, і Микулинець і млина одного зл. 203 дав.

Пан *Войцех Бучинський* з держави своєї з села Мервінець від димів 30, злотих 30 дав.

Пан *Миколай і Стефан Карповці* слуги князя Й. М. Конюшого коронного від димів 12, зл. 12 дали.

Пан *Константин Мормал* з села Жерденівки частини своєї від димів 6, зл. 6 дав.

Й. М. Пані *Підсудкова Брацлавська* з міста Комарова і з села Жубинець від димів 40, зл. 40 дала.

Пан *Миколай Жабокрицький* з села Роговець доживотне від димів 70, зл. 70 дав.

Він же з дідичної частини своєї Кузьминець від димів 2, зл. 2 дав.

Пан *Тихон Мормул* з маєтності своєї з села Жарденівки від димів 5 і млина 1, зл. 6 дав.

Пан *Адам Житомський* з держави своєї Баланівки і маєтності Й. М. Пана Старости Калуського від димів 14, зл. 14 дав.

Пан *Громадський* з села Канки і Брезніков своїх від димів 38, і млинів 2, злотих 40 дав.

Пан *Павел Козінський* з держави своєї і маєтності Князя Й. М. Конюшого коронного з села Зепіновки від димів 22, млинів 1, зл. 23 дав.

Пан *Адам Вілга* з держави своєї містечка Дрозова і корчми одної і млинів 3. Сума загальну віддав від димів 204, зл. 204.

Він же з держави своєї з села Люлинець від димів 43 і млинів 2, злотих 45 дав.

Він же з держави своєї Парівки від димів 27, злотих 27 дав.

Пан *Станіслав Чейни* з держави своєї і маєтності Й. М. пана Старости Калуського з

Пані *Богданова Ласкова Скарбнікова* Брацлавська з села Ворониці з Тибарановки від димів 28 і млинів 2 віддав зл. 30.

Пан *Миколай Балент* з держави своєї з села Зіоіек і Новоставки і від димів зл. 27 дав.

Вельможний ЙМ пан Воєвода Подільський з села Демидовець від димів 52, і частини від пана Карказана від димів 1, з третьої частини від димів 2. Злотих 55 дав.

Пан *Андрій Рознятовський* від димів 27 злотих 27 дав.

Пан *Щесни Стужевський* з держави своєї села Кутищ від димів 4, зл. 4 дав.

Аркуш 43

Пан *Юрій Казновський* і *Грегори Гаврагинський* з села Стреложинець від димів 9, зл. 9 дали.

Пан *Семен* і *Пан Юрій Чечелові* з села своєї Кузьминець з села своєї дідичної від димів 6, зл. 6 дали.

Пан *Ян Зануша* з держави своєї, від маєтності князя ЙМ конюшого коронного з села Війтовець від димів 15, злотих 15 дав.

Пані *Комарові Богдана Комара* з села Стрельчинець від димів 3, злотих 3 дав.

Пан *Норвіцький* з маєтності своєї Й. М. Пана старости Калуського з міста Янгороду від димів 207, і млина 1, злотих 208 дав.

Пан *Хоїнський* з держави своєї з міста Липовця від димів 300, з млина злотих 300 дав.

Пан *Богдан Красносельський* з села Красненського і Василівки і шостої частини Криковець від димів 70, дав зл. 70.

Пані *Олександрова Микулинська* з села Почапинець і Вічеха від димів 128, злотих 128 дав.

Вона ж з містечка Слободи названої Микулинець Нових від димів 50 і млина 1. В сумі дав 60 злотих.

Пані *Богуміла Михаловська* з держави своєї з села Голяків від димів 84, зл. 84 дала.

Пан *Адам Михаловський* з держави своєї Хомутинець від димів 14, зл. 14 дав.

Пан *Гораім* з держави своєї з села Лужней від димів 15, зл. 15.

Велебний в Христі кн. Симон (Шимон) *Хрусцелевич* ректор Колегіуму Вінницького з частини Пятничан від димів 3, злотих 3 дав.

Пан *Пеславський* з дружиною своєю з панами пасинками Крушельницькими з села Ношовевь від димів 23, і млинів 3. Сума сплати зл. 100.

Пан *Василь Шендеровський* з частини своєї Тростянця від димів 10, зл. 10 дав. І від млина 1, зл. 1.

Й. В. пан *Замойський* з села Рахнівець від димів 54, і 3 млинів. Злотих 57 дав.

Й. М. Пані суджина земська з містечка Кохангороду від димів 103, злотих 103 дала. Теж з села Кобили від димів 37 зл. 37 дала.

Вона ж з села Козинець від димів 15, зл. 15 дала.

Аркуш 44

Пан *Хоментовський Стефан* з маєтності своєї Хрушлинець Великих від димів 41, зл. 41 дав.

Він же з малих Хруслинець від димів 15, зл. 15 дав.

Пан *Миколай Гузелфі* з держави своєї і маєтності князя ЙМ дідичної з села Плискова від димів 103, зл. 103 дав.

Пан *Олекшич* з держави своєї з містечка Чагова від димів 190, зл. 190 дав.

Пан *Олександр Борек* з містечка Печори з держави своєї від димів 170, зл. 170 дав.

Він же з містечка Бялогушовки від димів 180, злотих 180 дав.

Пан *Марцін Кленбовський* з держави своєї з Рошкова від димів 30, зл. 30 дав.

Пан *Міхал Янковський* скарбник Новгородський з маєтності заставної з містечка Соколяця і Козмінець від димів 143, і млинів 3. Загалом сума зл. 145 віддав.

Пан *Міхал Янковський* з маєтності своєї доживотної з містечка Гордіївки від димів 221, з млинами. Сума злотих 221 віддав.

Пан *Рошковський* з держави своєї з Рошков від димів 30, злотих 30.

Пані *Анастасія* з Красносельського Клещовська з села Соколінець від димів 48, і млина 1. Злотих 49.

Вона ж з частини Тиврова від димів 49, і третьої частини млина злотих 12 і грош 10 дав. Вона ж з села Любянця від димів 20, злотих 20 дав. Вона ж з частини Василівки від димів 14, і третьої частини млина зл. 14 і грош 10 дала.

Пан *Аксак* з держави своєї з містечка Глінка від димів 93, зл. 93 дав

Пан *Іван Немиря* з держави своєї з маєтності дідичної Й.М. пана конючого коронного з села Немержинець від димів 6, зл. 6 дав.

155. Пан *Ян Валіцький* з частини пані своєї Дзенковця від димів 7, зл. 7 дав.

ЙМ пан *Геронім Сенявський* з міста Левух від димів 282, зл. 282 дав.

Пані *Богдан і Северин Куниці* з села Копійовки від димів 9, зл. 9 дав.

Пан Даніель Житкевич писар любельський з села Остапковець від димів 51, зл. 51 дав.

Пані *суджина земська* за потомків Русянові з села Криковець від димів 133, злотих 133 дала.

Аркуш 45

Пан *Олександр Бодовський* з держави своєї з села Герелужинець від димів 11, злотих 11 дав.

Й. М. пан *староста Калуський* з маєтності своєї містечка Рогозної від димів 321, сума з млинами – злотих 321.

Й. М. пан суддя гродський з села Шендерова, Тростянця, Війтовець з дружиною своєю від димів 40, злотих 40 дав.

Пан Марцін Жеровський з Балановки від димів 7, злотих 7 дав.

Пан *Семен Байбуза*, з маєтності своєї з містечка Райгород і Вийж від димів 166. Сума злотих 166.

Князь Й. М. пан *Федір Четвертинський* з маєтності своєї з міста Княжої Криниці Каменоборки, села Старої Копійовки, з села Сидорівки від димів 475, злотих 475.

Пан *Олександр Недабульський* з частини своєї села Сабаровки від пана Миколая Красносельського набутий від димів 2, злотих 2.

Пан *Ян Кошкельда* з села Багриновець від димів 10, злотих 10.

Пан *Ян Мочинський* з держави своєї і маєтності князя ЙМ Конюшого Коронного з села Мочинець половіци (найдорожчої половини) від димів 3, злотих 3.

Пан *Прешотарський* з маєтності *Мелешка стольника Новгородського* з села Ометинець до димів 122, злотих 122.

Князь ЙМ пан Конюший Коронний з містечка Городища або Юшковець від димів 187, злотих 187 з млинами віддав.

ЙМ пан *Геронім Сенявський* з маєтності своєї дідичної з містечка Севастяновки від димів 70, і млинів 3, сума злотих 73.

Пан *Ян Дешковський* з частини своєї Дешковець від батька набута від димів 9, злотих 9 дав.

Пані *Ліпська* з держави своєї Мачинець від димів 19, злотих 19.

Пан *Стефан Чиж*, з держави своєї з села Брагіловки від димів 5, злотих 5 дав.

Велебний в христі Єзуїтського колегіуму Новгородського з держави своєї і маєтності Й. М. пана воєводи Чернігівського з містечка Батога (сучасне Четвертинівка ?) від димів 132, злотих сума 132.

Аркуш 46

Пан *Мацій Рогозинський* з маєтності Ковби панів Браці з міста Куна і Краснопіля, Губина і Нової Куни від димів 646, з млинами злотих 646 дав.

Князь Й. М. конюший коронний з міста Бужинки від димів 550 злотих 550 дав.

Ясно освічений Князь Й. М. *Самуель Корецький* з містечка Губина від димів 150 злотих 150 дав.

Пані *Маруша Пошенська*, з держави своєї і маєтності князя ЙМ Корецького Балаївки від димів 40, млина 1, злотих 41.

Пана *Анна Чаплинська Ордишова* з держави з села Ордишовки від димів 100, злотих 100 дав.

Пан *Григорій Чечель* з маєтності своєї з села Чечеловки від димів 40, злотих 40 дав.

Й. М. пан *воєвода Мазовецький* з міста Нового Збаража від димів 465. Сума злотих 465.

Й. М. пан *староста Калуський* з міста Черняховець від димів 760, злотих 760.

Пан *Влодзімір Копійовський* з маєтності своєї Копійовки від димів 317, і 5 млинів, дав злотих 322.

Пан *Стефан Жабокрицький* з маєтності своєї з частини Зоркова половіци (найкращої половини) Кузьмінець від димів 37, злотих 37 дав.

Той же з Жабокричі від димів 27, і млина 4 частини злотих 27

Пан *Пйотр Жабокрицький* з маєтності своєї частини Зоркова і половіци Кузьмінець з димів 37, злотих 37 дав.

Його ж з села Жабокрича від димів 27, млина 4 частини, злотих 27 дав.
 Пан *Юрій Царковський* з маєтності своєї дідичної з села Демидовець від димів 29 і млина половіци злотих 27, і грошей 15 дав.
 Там же з села Нового Цуркова від димів 15, пів млина злотих 15 і грошей 15 дав.
 Вельможний Й. М. пан *воєвода Подільський* з села Демидовець від димів 30, злотих 30 дав.
 Пані *Рогозинська* з міста Старих Жорнищ від димів 147, злотих 147 дав.
 Пан *Миколай Байбуза* з маєтності своєї Бушинець Великих, і Кропівної Нижньої від димів 85, злотих 85.
 Й. М. пані *воєводина Корецька* з маєтності своїх дідичних з міста Балабанівки і Лукашови від димів 820 злотих 820.
 Пан *Жулінський* з села Березовки від димів 64, злотих 64 дав.
 Пан *Василь Ободенський* з села Ободного і Василівки від димів 56 і млина одного. Сума злотих 56 дав.

Аркуш 47

Ясновельможний Й. М. пан *воєвода Подільський* з маєтності своєї з міста Браїлова, села Зміриниць, від димів 807 злотих 807 дав.
 Той же пан. З села Сромаківець від димів 49, злотих 49.
 Пан *Миколай Зеителінський* з села Янкова від димів 10, злотих 10.
 Пані *Катежина Слупська* з держави своєї, маєтності дідичної ЙМ пана воєводи Подільського з містечка Потока від димів 138, злот 138.
 Пан *Яжецький* з держави своєї з села Сідава від димів 38, злотих 38 дав.
 Пан *Станіслав Фастіжевський* з маєтності дідичної князя ЙМ Конюшого Коронного з міста Острожка від димів 250. Сума злотих 250
 Велебний в Христі князь *Якуб Свієнтоціус*, Ректор Колегіума Вінницького з маєтності своєї найкращої частини містечка Пісочина, Бондарівка, і млина 1, від димів 165, злотих 165 дав.
 Князь Й. М. пан Конюший коронний з села Лосней (Лозна сучасне) від димів 2, злотих 2 дав.

Пан *Василь і Северин Островський* (помилка писаря, правильно Оратовські) з маєтностей своїх дідичних з містечка Оратова і села Оратовки, і млинів 3, від димів 205, дав 205 злотих.
 Й. М. пан *староста Вінницький* з села Хижинець (Хиженці) від димів 100, злотих 100 дав.
 Князь Й. М. пан *Конюший коронний* з маєтності своєї з міста Пикова від димів 400, злотих 400 дав.
 Пан *Каспеш Крупка* з маєтності своєї з частини П'ятничан від димів 5 злотих 5 дав.
 Пані *Чарнецька* з маєтності своєї з села Явнего від димів 9, злот 9.
 Там же з держави Й. М. князя Конюшого коронного з містечка Несервани з Захаряшовки з містечка Білашовки з села Війставанки, з міста Клебани з села Василівки і з Краснопіля, з села Крушинець, і з Єнки і млинів верхнів. Сума злотих 159.
 Пан *Войцех Рувльський* з маєтності своєї з села Жутковод від димів 24, злотих 24.
 Пан *Федір Шендеровський Потоцький* нащадок пана Кліппа Шандеровський Скарбника Воєводства Брацлавського, з села Тростянця і села Шендерівки від димів 28, і млина 1, злотих 29.
 Той же з частини своєї слободи Філіповки від димів 16, злотих 16 дав.

Аркуш 48

Пан *Северин Калінський* з села дідичного містечка Бортрак від димів 87, і млина 1, злотих 88.
 Пан *Миколай Колодинський* з частини своєї Кузьмінець маєтності дідичної від димів 2, злотих 2.
 Пан *Бужинський* з частини своєї Бужнець або Задавець від дима 1, злотих 1 дав.
 Й. М. пан *Юрій з Збаража Воронецький* з держави своєї села Криштоповки від димів 11, злотих 11.
 Князь Й. М. *Самуель Корецький* з села Зататайовки від димів 37, з млинами, злотих 37 дав.
 Той же князь Й. М. з маєтності своєї з міста Старого і Нового Кальника від димів 1156, млинів 2, злотих 1158.
 Той же князь, з міста Бабина від димів 607, з млинами злотих 513 дав.

Той же князь, з Старого і Нового Міста Іллінець від димів 607 з 2 млинами – злотих 613 дав.

Той же князь, з присілки Оланівки від димів 13, злотих 13 дав.

Той же князь, з села Добровинець від димів 14, злотих 14 дав.

Той же князь з містечка Париївки від димів 100, злотих 100 дав.

Пан *Вацлав Снітовський* з села Денцей від димів 12, злотих 12.

Пан *Ян Негребецький* з села Степанівки від димів 200, злотих 200 дав.

Й. М. пан *Гіронім Сенявський* з міста Грудка від димів 450, злотих 450 дав.

Пан *Миколай Козуховський* з маєтності дідичної, з частини своєї Михайловської і Васильківської від димів 4, злотих 4 дав.

Пан *Ян Купчинський* з частини своєї Демідовської від димів 9, злотих 9 дав.

Той же пан, з частини Сідави від димів 2, злотих 2 дав.

Пан *Гжегож Важинський* з села Дзвоних, Животова і Василівки і з інших добр і млинів. Сума злотих 165

Й. М. пан *підкоморій Новгородський* з міста Жорнищ, і сіл до нього належачих від димів 502, злотих 502 дав.

Й. М. пан *підсудок Брацлавський* з маєтностей своїх з села Якушинці, від димів 150, злотих 150 дав.

Пан *Єстафій Дешковський* з Дешковець від димів 2, злотих 2 дав.

Пан *Косаковський* з Кобилі, з Сінявковець і з Городничі, від димів 63, злотих 63 дав.

Аркуш 49

Пан *Барановський* з Приборівки від димів 3 злотих 3 дав.

Пани *Кордишові* з Клінянця і Кордишівки злотих 80 дали.

Пан *Федір Войський* Брацлавський з Дзінькова і Вороновиці і Шандерівки від димів 70, злотих 70 дав.

Й. М. пан *Підкоморій Новгородський* з Каменогірки з Заріччя і слободи від димів 126 злотих 126 дав.

Пан *Пйотр Домбровський* писар гродський частини Сатан, від димів 78, злотих 78.

Й. М. пан писар Земський з маєтності своєї від димів 180, злотих 180 дав.

Пан стольник Новгородський з Зятковець від димів 195, злотих 195 дав.

Пан *Боруховський* з Бужинець від димів 7, злотих 7 дав.

Й. М. пан *староста Вінницький* з Гайсина і Карбівки від димів 135, злотих 135 дав.

Пан *Іван і Олександр Пшеляци* опікуни потомків пана Юрія Бушинського з частини Бушинської від димів 4, злотих 4, і грош 15

ЙМ пані воєводи Київська з містечка Коритней від дима 1, злот 1.

Пани *Федір Комар, Александр Мончинський* з села Жуки від димів 91, злотих 91 дав.

Пан *Константин Байбуза* з села Кропівнеї, і Бушинець від димів 47, злотих 47 дав.

Й. М. пан *воєвода Мазовецький* з міста Прилуки, і села до нього належачих з млинами в положивши від димів 1150, злотих 1150 дав.

Князь Й. М. пан *Четвертинський Януш* з волості Віжискичі, від димов 461 дал, по наміру.

Пані *Локрека* з маєтності своєї доживотної з села Нікігоровець від димів 33, злотих 33 дав.

Пан *Ян Комар* з частини своєї дідичної Ворошиловки, Маянова, і Янкова від димів 30, злот 31 дав, з млином одним.

Аркуш 50

Пан *Гордій Залеський* з маєтності дідичної з села Рахнів і Гордіївка від димів 10, злотих 10 дав.

Пани *Залеські* з Воролиці, Сорочина (суч. Цибулів Черкас. Обл), і Степановки, від димів 64, злотих 64 дав.

Й. М. пани з Поляни, *Поляновські*, з села Бухенник, від димів 10, злотих 10 дав.

Й. М. пані староста, з Вороного від димів 103, злотих 103 дала.

Вона ж з Калінгороду від димів 30, злотих 30 дала.

Яснотельможний Й.М. пан Краківський

З міста Краснопілля – від димів 164, злотих 164 дав.

З міста Кесерняка від димів 40, злотих 4 дав.

З міста Лозова – від 176 димів, злотих 176 дав.

З міста Александрова – від димів 117, злотих 117 дав

З міста Соколівки – від димів 15, злотих 15 дав.

З міста Зувов – від димів 50, злотих 50 дав.

3 міста Чечельника – від димів 117, злотих 117 дав
 3 міста Казавчина – від димів 6, злотих 6 дав.
 3 міста Заланова – від димів 3, злотих 3 дав.
 3 міста Конецьполя – від димів 30, злотих 30 дав.
 3 міста Камениці – від димів 100, злотих 100 дав.
 3 міста Козниці великої з димів 41, злотих 41.
 3 міста Олшанки – від димів 18, злотих 18 дав.
 3 міста Янкулова від димів 20, злотих 20 дав.
 3 міста Каменгроду – від 25 димів, злотих 25 дав.
 3 міста Янова – від димів 10, злотих 10 дав.
 3 міста Станіславова – від димів 10, злотих 10 дав.
 3 міста (?) гроду – від димів 10, злотих 10 дав.
 3 міста Стражгроду – від димів 20, злотих 20.
 3 міста Доброполя – від димів 30, злотих 30.

Аркуш 51

3 міста Корделівки від димів 56, злотих 56.
 3 міста Олівки від димів 80, злотих 80.
 3 міста Івангроду від димів 300, злотих 300 дав.
 3 міста Марковки від димів 5, злотих 5.
 3 міста Сампановки від димів 30, злотих 30.
 3 міста Демковки від димів 10, злотих 10.
 3 міста Піщаного від димів 6, злотих 6 дав.
 3 міста Вербки від димів 3, злотих 3 дав.
 3 міста Краснопілля від димів 10, злотих 10 дав.
 3 міста Новогроду від димів 100, злотих 100 дав.

Ясновельможний Й.М. пан Воевода Чернігівський

3 села Ботничан від димів 63, злотих 63.
 3 слободи тамтешньої названою Яснопуски від димів 46, злотих 46
 3 села *Jnauzałowki* від димів 106, злотих 106
 3 слободу тамтешньої Стрижні від димів 200, злотих 200.
 3 Реворці від димів 10, злотих 10.
 3 Лесявки від димів 46, злотих 46
 3 Осенки від димів 20, злотих 20
 3 Соболівки від димів 46, злотих 46
 3 Яцковець від димів 48, злотих 48.
 3 Яцковжиків від димів 18, злотих 18
 3 Супрунова від димів 124, злотих 124
 3 Глещинець від димів 24, злотих 24

3 Залісця від димів 6, злотих 6.
 3 Янова від димів 130, злотих 130
 3 Каменя від димів 400 злотих 400
 3 Яновки від димів 20, злотих 20.

Аркуш 52

3 Медвідьки від димів 26, злотих 26.
 3 Сальника від димів 39, злотих 39
 3 Галовець від димів 320, злотих 320.
 3 Пісаровки від димів 9, злотих 9.
 3 Радавки від димів 16, злотих 16.
 3 Тимшівки від димів 14, злотих 14.
 3 Пілявки від димів 44, злотих 44.
 3 Зуливачизни від димів 14, злотих 14.
 3 Пілховки від димів 44, злотих 44.
 3 Щеребаїчинець від димів 106, злотих 106
 3 Літні міста від димів 167, злотих 167
 3 Літні старої від димів 156, злотих 156
 3 Ворачипа від димів 62, злотих 62.
 3 Новоселиці від димів 27, злотих 27
 3 Пултівець від димів 84, злотих 84
 3 Ятковець від димів 42, злотих 42
 3 Чорткова від димів 25, злотих 25
 3 Бруслинова від димів 19, злотих 19
 3 Брацлава від димів 96, злотих 96
 3 Мацохи від димів 151, злотих 151
 3 Городнич від димів 37, злотих 37
 3 Янковець від димів 15, злотих 15
 3 Щуровець від димів 59, злотих 59
 3 Салінець від димів 10, злотих 10
 3 Самчинець від димів 7, злотих 7
 3 Мисятковець від димів 19 злотих 19
 3 Михайлівки від димів 55, злотих 55
 3 Василівки від димів 56, злотих 56
 3 Демковки від димів 100, злотих 100.

Аркуш 53

3 Літкавки від димів 30, злотих 30
 3 Юркувки від димів 10, злотих 10
 3 *Jrukuwki* (Ірикувки) від димів 30, злотих 30
 3 Ігоровки від димів 8, злотих 8
 3 Адамгородка від димів 765, злотих 765
 3 Потока від димів 132, зл. 132
 3 Устья від димів 65, зл. 65
 3 Козожинець від димів 30, зл. 30.
 3 Ямполя від димів 31, зл. 31
 3 Потчек, від димів 10, зл. 10
 3 Марувки від димів 5, зл. 5
 3 Меланівки від димів 30, зл. 30
 3 Прушувки від димів 15, зл. 15
 3 Раковцижик від димів 5, зл. 5
 3 Кубліча від димів 525, зл. 525

3 Возного від димів 107, зл. 107
 3 Маркувки від димів 50, зл. 50
 3 Ротинець від димів 10, зл. 10
 3 Козухувки від димів 11, зл. 11
 3 Яцвілохунки від димів 35, зл. 35
 3 Кіовчивки від димів 24, зл. 24
 3 Кажинівки від димів 10, зл. 10
 3 Козинець від димів 25, зл. 25
 3 Тавинець від димів 70, зл. 70
 3 Китайгороду від димів 95, зл. 95.

Аркуш 54

3 Соколівки від димів 22, зл. 22
 3 Куничного від димів 127, зл. 127
 3 Христиполя від димів 140, зл. 140
 3 Чайкувки від димів 70, зл. 70
 3 Буків від димів 317, з. 317
 3 Ярполя від димів 15, зл. 15
 3 Баланів від димів 116, зл. 116
 3 Баланів других від димів 108, зл. 108
 3 Уманя від димів 167, зл. 167
 3 Городецького від димів 123, зл. 123
 3 Краснопіля від димів 18, зл. 18
 3 Цимерпіля від димів 320, зл. 320
 3 Манкувки (суч Маньківка) від димів 644
 3 Іваньки від димів 519, зл. 519
 3 Дунчужек від димів 3, зл. 3
 3 Соколівки від димів 165, зл. 165
 3 Кучинець від димів 20, зл. 20
 3 Яворовчика від димів 32, зл. 32
 3 Помчибожа віж димів 80, зл. 80
 3 Ягупця від димів 40, зл. 40
 3 Горадувки від димів 100, зл. 100

Сума всіх пенедзей – злотих 10 654

**ЯСНО ОСВІЧЕНИЙ КНЯЗЬ Й.М.
 ВИШНЕВЕЦЬКИЙ**

АРКУШ 55

З КЛЮЧА НЕМИРІВСЬКОГО

Подимне дали

3 міста Немирова від димів 100, зл. 100
 3 Луки під Немировим від димів 90, зл. 90
 3 Хвостовець від димів 37, зл. 37
 3 Коравайчина від димів 80, зл. 80
 3 Ведмежої від димів 78, зл. 78
 3 Байраковки, від димів 25, зл. 25
 3 Вербки від димів 31, зл. 31
 3 Боблів (двох частин) від димів 60, зл. 60
 3 Зарудинець від димів 23, зл. 23
 3 Бондурів або Богушів від димів 80, зл. 80
 3 Сокільця з димів 30, зл. 30
 3 Самогородка від димів 24, зл. 24
 3 Війтовець від димів 332, зл. 332
 3 села Бершаді від димів 200, зл. 200
 3 Ладижина від димів 700, зл. 700
 3 Буднувки від димів 91, зл. 91
 3 Ярмолинець від димів 43, зл. 43
 3 Гарпачки від димів 27, зл. 27
 3 Тепашек від димів 47, зл. 47
 3 Маньківець від димів 12, зл. 12
 3 Четвертенявки з димів 259, зл. 259
 3 Бодавки з димів 513, зл. 513.

Аркуш 56

3 Баланувки від димів 602, зл. 602
 3 Бершаді з димів 470, злю 470
 3 Соболівки з димів 350, зл. 350
 3 Сумівки з димів 206, зл. 206
 3 Манкувки з димів 168, зл. 168
 3 Робочинець або Тми з димів 200 зл. 200
 3 Кірявки з димів 233, зл. 233
 3 Бутек з димів 36, зл. 36
 3 Катажина з димів 90, зл. 90
 3 Хоровиж від димів 41, зл. 41
 3 Джуринець з димів 26, зл. 26
 3 Сілковець від димів 80, зл. 80
 3 П'ятковки від димів 200, злотих 200
 3 Торканувки від димів 137 злотих 137
 3 Завадівки від димів 170, злотих 170
 3 Сороки від димів 176, злотих 176
 3 Терліч з димів 277, злотих 277
 3 Каменич з димів 50, зл. 50
 3 Бачука або Бондарівки з димів 116, злотих 116
 3 Пятковки або Цубулівки від димів 68, злотих 68
 3 Димитропіля 104 зл. , від 104 димів
 3 Сорокотяжинець від димів 42 злотих 42
 Містечко Заберіха – дим. 274, зл. 274

3 Глинянця від димів 32, злотих 32
3 Юрковець з димів 49, злотих 49

Аркуш 57

3 Киштіпівки з димів 12, злотих 12
3 Никипоровець з димів 60, злотих 60
Сума вибраного становить 8192 злотих

Міста Погребища з димів 896, злотих 896
Село Педоши (суч. Педоси) – від димів 35, злотих 27.

Село Малінки – димів 35, злот. 35.
Село Васильківці – дим. 43, злот. 43.
Село Предмош – дим. 51, зл. 51.
Село Медведівка – дим. 11, зл. 11.
Село Степанки – дим. 50, зл. 50.
Село Станилівка – дим. 46, зл. 46
Село Кобишів – дим. 39, зл. 39.
Село Белішки – дим. 49, зл. 49
Село Станчиці – дим. 34, зл. 34
Село Лещинець – дим. 49, зл. 49.
Село Гродек – дим. 49, зл. 49.
Село Бушни – дим. 40, зл. 40.
Село Станіславівка Пуста – дим. 51, зл. 51,
Село Чорнорудка – дим. 11, зл. 11.
Село Лопору – дим 79, зл. 79
Село Дручинці – дим. 13, зл. 13
Село Павлівка – дим. 43, зл. 43
Село Шарадинці – дим. 23, зл. 23
Село Зозулинці – дим. 17, злотих 17
Село Круподинці – дим. 9, злотих 9
Село Поповці – дим. 12, зл. 12
Село Бурковці – дим. 26, зл. 26
Село Манчинці – дим. 21., зл. 21

Аркуш 58

Село Мерозунка дим. 28, зл. 28
Село Улашівка дим. 40, зл. 40
Місто Борщагівка дим. 553, зл. 553
Село Кариминці дим. 25, зл. 25
Село Скибинці дим. 41, зл. 41
Село Кабна дим 2, зл. 2
Село Бебенки (Бабенці суч.) дим 25, зл. 25
Село Холохласти (суч. Ймовірно Новофастів) – дим. 38, зл. 38
Село Василівка дим 13, зл. 13
Село Сніжна – дим. 26, зл. 26
Село Хачувка дим. 6, зл. 6
Село Шачнуква від димів 2, зл. 2
Село Савенки від димів 16, зл. 16
Місто Монастирище дим 735, зл. 735

Село Зарубинці – дим. 20, зл. 20
Містечко Ширенці – дим. 251, зл. 251
Село Свитинці дим. 29, зл. 29
Село Шушківка дим. 23, зл. 23
Село Завадинці – дим. 16, зл. 16
Село Сахни дим. 9, зл. 9
Село Залінці дим. 13, зл. 13
Село Приси – дим. 13, зл. 13
Село Кузминці – дим. 10, зл. 10
Місто Спищинці – дим. 317, зл. 317
Село Булачі дим 55, зл. 55
Село Жидовці – дим. 47, зл. 47
Село Ординці – дим. 19, зл. 19
Село Должок (суч. Довжок) дим 28, зл. 28
Село Островці дим. 17, зл. 17

Аркуш 59

Реєстер вибирання подимного від жидів невірних Воєводства Брацлавського 1643 р. 10 мая.

3 міста Браїлова від димів 21, зл. 21
3 міста Гуловець від 13 дим, зл. 13
3 міста Ворошилова дим 8, зл. 8
3 міста Монастирища дим. 20, зл. 20
3 міста Тетієва дим 17, зл. 17
3 міста Іллінець дим. 12, зл. 12
3 міста Шатковець дим. 4, зл. 4
3 міста Ямполя від дим 12, зл 12
3 міста Буші дим. 3., зл. 3
3 міста Чернівець від дим 6, зл 6
3 міста Красного від дим. 31, зл. 31
3 міста Нестервар від дим. 39, зл 39
3 міста Цибулова від дим. 4, зл. 4
3 міста Степановки від дим 12, зл. 12
3 міста Бужинки від дим. 37, зл. 37
3 міста Животова від дим. 60, зл. 60
3 міста Липовця від дим. 50, зл. 50
3 міста Босівки від дим. 6, зл. 6
3 міста Немирова від дим. 140, зл. 140
3 міста Ладижина від дим. 39, зл. 39
3 міста Бодавки від дим. 14, зл. 14
3 міста Баланівки від дим. 8, зл. 8
3 міста Бершаді від дим. 10, зл. 10
3 міста Погребищ від дим 80, зл. 80
3 міста Борщаговки від дим. 40, зл. 40
3 міста Прилуки від димів 30, зл. 30
3 міста Комаргороду від дим. 7, зл. 7
3 містечка Грушка, від дим. 1., зл. 1
3 міста Кальника від дим. 50, зл. 50
3 міста Літина і Брусилова від дим 16, зл. 16

Містечко Тунела від димів 480, зл. 480
Місто Вахнівка від дим 191, зл. 191
3 міста Рогозни від дим. 6, зл. 6

Аркуш 60

3 міста Лобачова від дим. 2, зл. 2
3 міста Пятигор з дим. 5, зл. 5
3 міста Грудка від дим. 8, зл. 8
3 міста Тимонівки від дим. 6, зл. 6
3 міста Бабина від дим. 10, зл. 10
3 містечка Верховки від дим. 10, зл. 10
3 містечка Юшковці від дим. 6, зл. 6
3 міста Копійовки дим. 9, зл. 9
3 міста Станіславова дим. 8 зл. 8
3 міста Гранова від дим. 3, зл. 3
3 міста Кублича від дим. 23, зл. 23
3 міста Бакова від дим 12, зл. 12
3 міста Тростянця від дим. 5, зл. 5
3 міста Чечельника від дим. 8, зл. 8
3 міста Каменя від дим 21, зл. 21
3 міста Уманя від дим. 35, зл. 35
3 міста Адамгорода від дим. 5, зл.5
3 міста Брацлава від дим. 15, зл. 15
3 міста Кошниці від дим. 13, зл. 13
3 міста Рашкова від дим 15, зл. 15
3 міста Дашова від дим 8 зл 8
3 міста Паріївки від дим. 5, зл 5
3 міста Вінниці від дим. 60, зл 60
3 містечка Жатковець від дим. 8, зл. 8

Сума 11208

Реальна сума з жидів 1096
5068

Додаток В

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ п/п	Назва	Видавництво, журнал (назва, номер, рік) чи номер авторського свідоцтва	Кількість друкованих сторінок	Прізвище співавторів
Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз				
1.	Особливості формування Подільської землі як прикордонної території у другій половині XIV – першій третині XV ст.	Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 12. – С. 262-271.	10	
2.	Подільська земля в системі торгівельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV - першій половині XVII ст.	Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Серія 6: Історичні науки, Вип. 13. – С. 105-110	6	
3.	Економічна складова життя східноподільського прикордоння Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII ст.	Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 8–13.	6	
4.	Промисли як важлива складова економіки Поділля	Історія торгівлі, податків та мита. – 2016. – Вип. 1-2. – С. 70-78.	8	

5.	Борошномельний промисел Поділля наприкінці XIV – перша половина XVII ст.	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2019. – Випуск 141(2). – Ч. 1. Історичні науки. – С. 104-107.	4	
6.	Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст.	Проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 10-11. – С. 390-402.	12	
Публікації, що додатково відображають результати досліджень				
7.	Вплив зовнішніх факторів на торговельно-економічне становище Поділля наприкінці XIV – XVI ст.	European philosophical and historical discourse. – 2016. – Volume 2. Issue 1. – S. 12-18.	6	
8.	Етнічний склад населення Поділля в часи князювання Коріатовичів (1362-1363)	Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. – С. 85-88.	3	
9.	Релігійне життя на Поділлі наприкінці XIV століття	Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О.О. Сушко. – 2013. – С. 41-48.	7	
10.	Торгівельні зв'язки Подільської землі з Гданськом у XV – XVII ст.	Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. – 2015. – Ч. 1. – С.21-24.	3	